

School of Theology at Claremont

1001 1395206

Rome

Handwritten signature

St. Teoli

Staliö

Grien

The Library

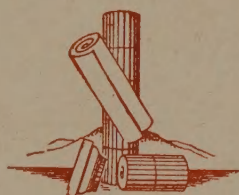
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT

WEST FOOTHILL AT COLLEGE AVENUE
CLAREMONT, CALIFORNIA

Middellandsche

DE ANTIEKE WERELD
EN
HET NIEUWE TESTAMENT

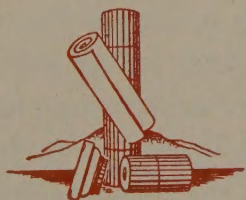

BS
2375
S5

DR A. SIZOO

DE ANTIEKE WERELD
EN
HET NIEUWE TESTAMENT

J. H. KOK N.V.

KAMPEN

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

WOORD VOORAF

Verscheidene jaren geleden schreef ik in een weekblad af en toe eenvoudige artikeltjes over onderwerpen, die den lezer van het Nieuwe Testament belangstelling kunnen inboezemen. Van verschillende zijden verzocht men mij die artikeltjes tot een bundel te vereenigen. Daartoe achtte ik ze echter niet geschikt: ze waren te verschillend van aard. Toch meende ik aan den uitgesproken wensch op andere wijze te kunnen voldoen, nl. door het boek te schrijven, dat de lezer in handen heeft. Eenige van de reeds verschenen artikelen zijn daar geheel of gedeeltelijk in opgenomen; maar verreweg het grootste deel van den inhoud is nieuw.

Het boek tracht op eenvoudige wijze den lezer in te leiden in de wereld van het Nieuwe Testament met de bedoeling, dat hij vele plaatsen uit dit Boek gemakkelijker verstaat. Vooral met het dagelijksche leven der Hellenistische maatschappij maakt hij kennis. De typisch Joodsche cultuur treedt op den achtergrond.

Naar volledigheid heb ik niet gestreefd. Alleen die geografische, sociale, economische, religieuze en andere bijzonderheden uit de Hellenistische wereld, waarmee het Nieuwe Testament ons in aanraking brengt, heb ik besproken. De onderwerpen werden mij dus niet geleverd door de profane, maar door de gewijde geschriften. Maar bij de behandeling maakte ik dankbaar gebruik van de gegevens der heidensche literatuur. Hoe eenvoudig het boek dan ook is, het berust toch op bestudeering van het wetenschappelijk materiaal. Wellicht zal de deskundige dan ook hier en daar een nieuwe opvatting of opmerking ontdekken.

De uit het Nieuwe Testament verzamelde gegevens deelde ik in groepen in en iedere groep gaf me stof tot een bepaald hoofdstuk. De lezer zal echter bemerken, dat ik in vrijen trant vertelde en gemakkelijk tot een uitweiding kwam, vooral omdat er dikwijls een bijzonderheid te vermelden viel, die met het onderwerp slechts in verwijderd verband stond.

De behandeling van geschiedkundige onderwerpen heb ik vermeden; ik gaf dus ook geen biografische bijzonderheden van de Grieksche en Romeinsche personen, die in het Nieuwe Testament optreden.

Een eenigszins afzonderlijk karakter dragen de laatste twee hoofdstukken, die ik alleen schreef, omdat ik uit ervaring weet, hoe groote belangstelling velen voor de daarin besproken onderwerpen hebben.

Een tekst- en een zaakregister vergemakkelijken het gebruik van het boek. De illustraties, die afzonderlijk zijn toegelicht, pogen den lezer van een en ander eenanschouwelijk beeld te geven.

Amsterdam.

A. SIJZOO.

I. W A N N E E R ?

„En het geschiedde in diezelve dagen, dat er een gebod uitging van den keizer Augustus, dat de geheele wereld beschreven zou worden.”

Deze, ons reeds van kindsbeen af vertrouwde, aanhef van het Kerstverhaal verplaatst onzen geest naar een anderen tijd en een andere wereld dan die, waarin wij leven. De Bijbellezer is aan zulk een verplaatsing gewoon. Dagelijks verkeert hij, tijdens zijn lectuur, temidden van verre en vreemde volken, met zeden en gewoonten, die van de onze geheel afwijken. Zijn kennis wordt daardoor ongemeen verrijkt. Natuurlijk is dat niet in de eerste plaats zijn bedoeling. Hij leest den Bijbel, omdat deze Gods Woord is, dat hem den weg der zaligheid wijst. Maar het kan niet ontkend worden, dat hij, die geregeld in de Heilige Schrift leest, op velerlei terrein zijn kennis vermeerderd. Het Oude Testament brengt hem in aanraking met de geschiedenis der oude Oostersche volken, hij leert hun leef- en denkwijze, hun maatschappelijke en geestelijke toestanden kennen zóó, dat hij zich in die, ons van nature zoo vreemde, sfeer geheel thuis voelt.

Het Nieuwe Testament staat historisch en aardrijkskundig reeds wat dichter bij ons. Het voert ons over het begin van onze jaartelling heen en brengt ons in aanraking met de Grieken en Romeinen, de beide volken, die mede den grondslag gelegd hebben van onze eigen Westersche cultuur. Maar toch leeft onze geest bij het lezen van het Nieuwe Testament in een tijd, die reeds ongeveer negentien eeuwen achter ons ligt en in landstreken, die aanmerkelijk verschillen van onze lage landen aan de zee. En deze afstand, in historie zoowel als in ligging, is oorzaak, dat we ook in het Nieuwe Testament in aanraking komen met allerlei, dat ons vreemd is. En van dat vreemde gaan we in dit boek vertellen. En dan komt in de eerste plaats de vraag aan de orde, wanneer

alles wat het Nieuwe Testament ons verhaalt, geschied is.

Het eerste vers van Lukas 2 zegt het ons. We moeten in den geest terug naar de eerste eeuw, naar de regeering van den eersten Romeinschen keizer, Augustus (27 v. Chr. tot 14 n. Chr.). In allerlei woelingen was de republikeinsche regeeringsvorm, dien de Romeinsche staat sedert 510 v. Chr. gehad had, ondergegaan en Augustus legde de grondslagen voor het keizerschap. Hij had na de vele burgeroorlogen in het Romeinsche rijk den vrede hersteld en hij staat in de geschiedenis bekend als de vredenvorst. Dichters hebben hem bezongen en allerwege in het groote rijk werd hij geëerd en geprezen als de redder uit de ellenden, als de man, die vrede en daardoor welvaart had gebracht. Op een in Halicarnassus, een stad in Klein-Azië, gevonden steen lezen we deze woorden: „De eeuwige en onsterfelijke natuur van het heelal heeft als buitengewone weldaad het hoogste goed den menschen geschonken, doordat ze keizer Augustus bracht in ons gelukkige leven, den vader van zijn vaderland, het goddelijke Rome, en den heiland van het gansche menschelijke geslacht, wiens voorzienigheid de gebeden van allen niet alleen vervulde, maar zelfs overtrof: want in vrede verkeerden aarde en zee; de steden bloeien door goede wetten, eensgezindheid en zegen; al wat goed is, kwam tot bloei en draagt vruchten; hoopvol zijn de menschen gestemd voor de toekomst en vervuld met goeden moed voor het tegenwoordige.”

En zie, tijdens de regeering van dezen aardschen vredenvorst wordt de Vredenvorst geboren: men zou in de gansche oudheid geen schooner tijdstip hebben kunnen aanwijzen. De geheele wereld vormt een politieke eenheid: het Romeinsche rijk, en dit waarborgt rust en vrede. Als straks Christus' apostelen uittrekken naar de heidenwereld, worden ze niet door krijgsrumoer in hun zending belemmerd. Want onder Augustus' opvolgers worden wel oorlogen gevoerd, maar die beperken zich tot verafwonende grensvolken; het grootste deel der wereld merkte daarvan niets.

Alles wat in het Nieuwe Testament verhaald wordt, speelt zich af in de eerste eeuw, tijdens de eerste Romeinsche

1. KEIZER AUGUSTUS

2. KEIZER TIBERIUS

3. KEIZER NERO

4. KEIZER CLAUDIUS

keizers. In Luk. 3 : 1 lezen we van keizer Tiberius (14—37). Hij is het van wien de Heiland zegt: „Geeft dan den keizer dat des keizers is.” Zijn beeltenis aanschouwde Jezus op den Hem getoonden penning (Luk. 20 : 24, 25). Caligula, die op Tiberius volgde, en regeerde van 37 tot 41 wordt in het Nieuwe Testament niet genoemd, wel Claudius (41—54) (Hand. 11 : 28). Hoewel de naam van den beruchten keizer Nero (54—68) in het Nieuwe Testament niet voorkomt, wordt hij toch wel genoemd: hij is de keizer, op wien Paulus zich heeft beroepen (Hand. 25 : 11) en voor wien hij zich heeft verantwoord (2 Tim. 4 : 16).

Wij zijn gewoon in geschiedenisboeken jaartallen te geven, opdat de lezer zich chronologisch kan oriënteren. Dat doet ook de wetenschappelijk ontwikkelde Lukas, die immers „alles van voren aan naarstiglijk onderzocht” heeft. En hij geeft zijn tijdsaanduiding op de wijze, die men in het dagelijksche leven placht te gebruiken. Hij zegt (Luk. 3 : 1): „in het vijftiende jaar der regeering van den keizer Tiberius.” Nu wist ieder welk jaar hij bedoelde. Zoo gemakkelijk als wij een jaar kunnen aangeven, ging het in de oudheid niet.

De verschillende volken, streken, ja steden hadden verschillende methoden. Men rekende soms naar regeeringsjaren van vorsten of stedelijke ambtenaren, soms naar de stichting van steden, soms naar weer wat anders. Zoo is de tijdrekening der oude volken nogal verward en het kost soms de grootste moeite om de gebeurtenissen tijdrekenkundig met elkaar in verband te brengen.

Ook de oude geschiedschrijvers hebben onder die moeilijkheid gezucht en daarom gezocht naar een vast punt, dat ze als basis konden nemen om vandaar uit de gebeurtenissen te dateeren. In de Westersche wereld hebben de Grieken voor het eerst zulk een punt vastgesteld. Zooals men weet, werden eens in de vier jaren te Olympia in Griekenland de bekende wedstrijden gehouden. Nu was men in 776 v. Chr. begonnen de namen der overwinnaars op een officiële lijst aan te teekenen, en *dat* jaar namen de Grieksche geschied-

schrijvers aan als het begin van hun tijdrekening. Dat was heel verstandig van hen, want aan de Olympische spelen namen alle Grieksche steden deel: dan rustten hun onderlinge vechterijen en oorlogjes. Deze tijdrekening had dus het voordeel, dat ze tot heel Griekenland sprak en ook dat ze een soort van nationaal karakter droeg; alle plaatselijke tijdrekeningen konden zich naar haar richten.

Deze tijdrekening was zoo ingericht, dat ze van een gebeurtenis vermeldde, in welk jaar van een bepaalde Olympiade ze viel. Een Olympiade was een tijdperk van vier jaar. Ol. 1, 3 was dus 774 v. Chr.

Van dit vaste punt gingen nu later de Romeinsche geleerden weer uit met hun berekeningen. Eeuwenlang hadden de Romeinen de jaren aangeduid door de vermelding van de namen der consuls. Ieder jaar traden in Rome twee nieuwe consuls op; dat waren de hoogste ambtenaren in den staat. In het dagelijksche leven bleef die manier van tijdbepalen nog eeuwen lang ook in den keizertijd in gebruik. Men gaf b.v. zijn geboortjaar aan door te zeggen: ik ben geboren onder het consulaat van A en B. En wanneer men niet meer precies wist, wanneer dat geweest was, kon men in Rome de consullijsten gaan raadplegen, die publiek waren aangeslagen en die we — tot groot profijt der geschiedenis — thans nog over hebben.

Maar men begrijpt, dat het voor de geschiedschrijvers lastig was om zoo te dateeren en daarom namen zij ook een vast punt aan, nl. de stichting der stad Rome, en daarvan stelden zij het jaartal vast uitgedrukt in de Olympiadenrekening. Verschillende geleerden beproefden daaraan hun krachten; maar het meest bekend geworden is de berekening van den Romein Varro. Hij stelde vast, dat Rome gesticht was Ol. 6, 3, dus in het derde jaar van de 6e Olympiade, dat is 753 v. Chr. Naar deze berekening placht men in geleerde werken, zelfs tot in het laatst der vorige eeuw toe, de Romeinsche geschiedenis te dateeren. Men bepaalde den tijd van een gebeurtenis door mede te deelen, dat ze had plaats gevonden in het zooveelste jaar a. U. c. (ab Urbe condita), d. w. z. na de stichting der stad (Rome).

We zien, dat Lukas deze manier van jaarrekening niet gebruikt. Dat is heel begrijpelijk. Want niet alleen was het nog niet zoo lang geleden, dat Varro zijn berekening gemaakt had — laten we zeggen ongeveer een eeuw vóórdat Lukas schreef — en is het waarschijnlijk, dat Lukas die voor de geleerden in Rome bedoelde tijdrekening niet kende; maar bovendien was de manier waarop hij thans het jaar vaststelde, waarin God Johannes den Dooper uitzond, voor iederen lezer, ook voor de ongeleerden, verstaanbaar. Voor het gansche rijk — en ook voor ons — gaf hij het regeeringsjaar van den keizer; voor Judea en Galilea werd het jaartal nog nader bepaald door den ambtstijd van Pontius Pilatus en de regeering van Herodes, en verder vermeldde hij nog eenige z.g. viervorsten, dat wil oorspronkelijk zeggen vorsten, die over een vierde deel van een bepaald gebied regeeren, maar later — en ook hier bij Lukas — beteekent het eenvoudig: vorst over een klein gebied. Lukas licht den lezer dus voldoende nauwkeurig in.

Wanneer we de moeilijkheden ontmoeten, die de tijdrekenkunde vroeger met zich bracht, kunnen we niet dankbaar genoeg zijn voor onze tegenwoordige tijdrekening naar de geboorte van Christus. We hebben die te danken aan den abt Dionysius, die zichzelf uit bescheidenheid den bijnaam Exiguüs, d. w. z. „de geringe” gegeven heeft. Deze Dionysius, die in het jaar 556 gestorven is, had van den toenmaligen paus de opdracht gekregen om voor een aantal jaren den datum van het Paaschfeest te berekenen. Bij de uitvoering van die opdracht gebruikte hij voor het eerst de jaartelling „na de vleeschwording des Heeren”. Op grond van zijn berekeningen meende Dionysius, dat Christus geboren is in het jaar 754 na de stichting van Rome. Met 1 Januari van dat jaar liet hij zijn jaartelling aanvangen.

Hij vergiste zich echter; want hij stelde de geboorte van Christus waarschijnlijk ongeveer zes jaar te laat. Het is te ingewikkeld om hier uiteen te zetten, hoe we dat weten. Maar één bewijs willen we toch noemen. Het staat op grond van ontwijfelbare gegevens vast, dat Herodes gestorven is vóór Paschen van het jaar, dat wij thans 4 vóór Christus

noemen. Het is dus in dat jaar geweest, dat de engel des Heeren verscheen aan Jozef in Egypte om hem mee te deelen, dat zij gestorven waren „die de ziel des kindeks zochten” (Matth. 2 : 19 e. v.). Het Kindeke kan toen ongeveer twee jaren oud geweest zijn (Matth. 2 : 16) en is dus waarschijnlijk geboren in het jaar, dat wij 6 v. Chr. noemen. Dat klinkt wel eigenaardig, maar de fout ligt bij Dionysius. Voor de tijdrekenkunde doet die misrekening er niet veel toe: hoofdzaak is dat we een vast punt hebben.

De nieuwe tijdrekening is eerst langzamerhand in gebruik gekomen. De kanselarij van keizer Karel den Grooten (768—814) heeft haar het eerst officiëel gebruikt, maar het duurde toch nog tot de vijftiende eeuw, eer ze algemeen toegepast werd. Eerst in het laatst der 18e eeuw begonnen de geleerden, om den tijd der gebeurtenissen, die plaatsgevonden hebben vóór de geboorte van Christus, aan te duiden, terug te tellen. De geschiedkundigen hebben er echter niet aan gedacht, dat tusschen het jaar 1 v. Chr. en het jaar 1 n. Chr. het jaar der geboorte zelf ligt. De sterrekundigen zijn nauwkeuriger: zij noemen het jaar van Christus' geboorte het jaar 0.

*

II. WAAR?

Keizer Augustus beval „dat de geheele wereld beschreven zou worden”. Wat wordt met die *geheele wereld* bedoeld? Het oorspronkelijke, Grieksche woord is hier duidelijker dan het Nederlandsche. Wanneer Lukas (16 : 8) zegt, dat de kinderen dezer *wereld* voorzichtiger zijn dan de kinderen des lichts, dan gebruikt hij voor wereld een woord, dat wijst op het aardse leven: de kinderen dezer wereld zijn zij, die behooren tot de op aarde levende generatie. Als we bij Johannes (1 : 10) lezen: „Hij was in de *wereld* en de *wereld* is door Hem,” dan treffen we daar voor wereld het woord kosmos aan, dat ook wij wel gebruiken. Maar wanneer Jezus zegt: „dit Evangelie des Koninkrijks zal in de *geheele wereld* gepredikt worden” (Matth. 24 : 14), dan gebruikt de Heiland hetzelfde woord als Lukas, waar hij spreekt van de beschrijving der geheele wereld in den aardrijkskundigen zin van het woord nl. dat deel der aarde, dat door menschen bewoond wordt. Letterlijk vertaald betekent het gebruikte woord „oikoumenè” dan ook de „bewoond wordende” (aarde).

In den tijd van keizer Augustus wisten de geleerden al heel zeker, dat de aarde een bol was, en niet, zooals men in oudere tijden geloofde, een platte schijf. Maar over de vraag, hoe het er aan de andere zijde van den aardbol uitzag, waren de meeningen verdeeld. Sommigen meenden, dat buiten het bekende deel der aarde alleen maar water was. Strabo, een vermaard aardrijkskundige, die leefde van 63 vóór tot 19 na Christus en dus tijdens de gebeurtenissen van Lukas 2 ongeveer 60 jaar was, schrijft: „Dat de *wereld*” — en dan gebruikt hij hetzelfde woord als Lukas — „een eiland is, moeten we opmaken uit hetgeen de waarneming en de ervaring leert. Want overal, waar het den menschen gelukt is het uiterste der aarde te bereiken, vindt men de zee, die wij den oceaan noemen. En waar men het niet door

waarneming kan constateeren, daar bewijst de redeneering het." Men ziet, dat Strabo wel wat al te zeer op de kracht van zijn verstand vertrouwd heeft. Van de andere opvattingen, die er waren, zij alleen vermeld de meening, dat aan de andere zijde van den aardbol een even groote bewoonde wereld lag, een soort tegenwereld, die de aarde in evenwicht hield. Wel bracht men daartegen in, dat onze antipoden of tegenvoeters dan met hun hoofd naar beneden moesten loopen, of liever van de aarde zouden afvallen, maar daarop werd geantwoord, dat de zwaarte zich richt naar het middenpunt. Zoo zien we, dat scherpe geesten reeds iets van de werkelijkheid hadden begrepen. De proef konden ze niet gaan nemen; want wel schijnt in oude tijden het aan eenige Carthagers gelukt te zijn Afrika om te varen en is Pytheas, een bewoner van Massilia, het tegenwoordige Marseille, met zijn schip in zeer Noordelijk gelegen zeeën terecht gekomen, maar de geheele aarde omzeilen kon men toch niet.

Maar we zijn van „de geheele wereld” van keizer Augustus afgedwaald. Het *woord* beteekent dus *de bewoonde wereld*. Nu moeten we echter die bewoonde wereld ietwat gaan inperken. Want het is duidelijk, dat niet bedoeld kan zijn dat deel van de aan onze zijde van den aardbol gelegen wereld, waarvan *wij* weten, dat het bewoond is. Ja, we moeten nog verder inkrimpen: bedoeld kan ook niet zijn de wereld, waarvan keizer Augustus en zijn tijdgenooten wisten, dat ze bewoond was. Want wel degelijk waren in de richting van het Noorden, Oosten en Zuiden volken bekend, over wie keizer Augustus niets te zeggen had. In het Nieuwe Testament worden drie volken genoemd, waarvan we als zeker kunnen aannemen, dat ze zich van het bevel van keizer Augustus niets behoefden aan te trekken, omdat ze nog vrij waren van het Romeinsche juk. Het zijn de Scythen, de Parthen en de Aethiopiërs.

De Scythen golden in de oudheid voor de typische bewoners van zeer Noordelijk gelegen streken. Zij woonden in de ruwe en koude gebieden ten Noorden van de Zwarte zee. Zooals wij, wanneer we spreken van Eskimo's, terecht of ten onrechte denken aan sneeuw en ijs en een vrij laag

peil van beschaving, zoo stelde men zich in de oudheid, wanneer er van Scythen sprake was, een ruw en onbeschaafd volk voor, dat huisde in onbewoonbare streken. Ook de apostel spreekt in dien zin, wanneer hij ze (Col. 3 : 11) op één lijn stelt met de barbaren. We moeten er echter voor oppassen, dat we ons ten opzichte van dat woord *barbaren* niet vergissen. De Grieken gebruikten het oorspronkelijk om er een volk mee aan te duiden, dat een vreemde taal sprak. Langzamerhand kreeg het woord een ietwat geringschattende bijbeteekenis en wel omdat de Grieken andere volken als minder ontwikkeld en beschaafd beschouwden dan zichzelf. Toen de gansche Grieksche wereld later door de Romeinen veroverd was, namen dezen het woord in die beteekenis over. Barbaren zijn dus allen, die geen Grieken of Romeinen zijn en aan de Grieksch-Romeinsche beschaving vreemd zijn. De bewoners van het eiland Malta of Melite, die Paulus en zijn mede-schipbreukelingen zoo gastvrij opnamen, worden door Lukas (Hand. 28 : 2) dan ook „barbaren” genoemd, omdat ze noch Grieken, noch Romeinen, maar Puniërs waren. En in Rom. 2 : 14 stelt Paulus duidelijk de barbaren tegenover de Grieken.

Terwijl de Scythen het meest Noordelijke volk is, dat in het Nieuwe Testament genoemd wordt — zij woonden ten Noorden van de Zwarte zee — zijn de Parthen (Hand. 2 : 9) het meest Oostelijk wonende volk. Zij hooren thuis buiten de grenzen van het Romeinsche rijk ten Zuid-Oosten van de Kaspische zee. De Parthen, die het Pinksterwonder bijwoonden — dat wil dus zeggen de Joden uit het Parthenland — hadden dus wel een zeer groote reis achter den rug. De Romeinen hebben nooit kans gezien de Parthen ten onder te brengen, hoe vaak ze ook met hen gestreden hebben. Daarom konden we straks terecht zeggen, dat ze aan de beschrijving van keizer Augustus wel geen deel hebben genomen.

Dat geldt ook van het meest Zuidelijk wonende volk, waarvan het Nieuwe Testament melding maakt en dat in onze Statenvertaling het volk der Mooren genoemd wordt. Dit zijn de Aethiopiërs, die ten Zuiden van Egypte woonden. In het algemeen noemde men in de oudheid alle donker-

huidige menschen Aethiopiërs, zooals wij het verzamelwoord negers gebruiken, maar in het bijzonder bedoelde men met dien naam toch het Afrikaansche volk, dat in het gebied van den bovenloop van den Nijl woonde. Daaruit stamde de „machtige heer van Candace, de koningin der Mooren” (Hand. 8 : 27). Een Romeinsch schrijver deelt ons mede, dat keizer Nero eens een expeditie heeft gezonden onder leiding van een officier om het gebied van Aethiopië te exploreeren. Die expeditie meldde o. a. „dat er een koningin regeerde, Candace, een naam, die al vele jaren lang van koningin op koningin overging”. Bij de Aethiopiërs heetten dus alle koninginnen Candace, zooals bij de Egyptenaren alle koningen Pharao. De Candace van Hand. 8 : 27 heeft zeer waarschijnlijk geregeerd ten tijde van keizer Tiberius, maar het is niet ondenkbaar, dat ze ook nog leefde onder Nero en dat Nero's expeditie haar ontmoet heeft.

Laat ons nu terugkeeren tot Lukas 2 : 1. We zien dus, dat met „de geheele wereld” bedoeld is de bekende wereld, voorzoover ze behoorde tot het Romeinsche rijk. En dat is een groote oppervlakte. Want wanneer we een kaart van het Romeinsche rijk bekijken, dan zien we, dat, ruwweg gesproken, de grens van dat rijk loopt van ons land Oostwaarts, maar met een buiging naar het Zuiden tot aan de Zwarte zee. Aan de Oostzijde van de Zwarte zee loopt de grens naar het Zuiden met eenige uitstulpingen tot aan de Arabische zee. Daarna gaat ze, Egypte insluitend, naar het Westen, langs de Noordkust van Afrika tot aan den Atlantischen oceaan. Noordwaarts sluit ze verder Spanje, Frankrijk en België in. Bovendien behoort een deel van Engeland tot het Romeinsche rijk, maar ten tijde van keizer Augustus was dat nog niet veroverd.

Dit is de wereld van het Nieuwe Testament. De apostelen hebben haar bereisd; Paulus is haar van Oost tot West doorgetrokken. Later zullen we zien, welk een afstanden de boodschappers van het Evangelie hebben afgelegd.

III. WARMTE EN KOUDE

Al worden, gelijk we zagen, in het Nieuwe Testament wel volkeren genoemd, die buiten de grenzen van het groote Romeinsche rijk woonden, toch speelt de geschiedenis van het oudste Christendom zich af in streken, die dicht bij de Middellandsche zee liggen. Men kan veilig zeggen, dat de Nieuw-Testamentische wereld is de wereld van de Middellandsche zee. Palestina, Syrië, Klein-Azië, Griekenland, Italië en zoovele andere landen worden alle bespoeld door haar wateren en in zekeren zin vormen dan ook al die landen een aardrijkskundige eenheid, die door de Middellandsche zee bepaald wordt.

Wanneer wij, menschen van het Noorden, in deze Zuidelijke landen reizen, valt ons des zomers vooral de groote hitte op en 's winters de voor ons begrip geringe kou. Het is de zee, die de warmte opspaart en het klimaat zoo zacht houdt. Eenige cijfers zullen dat doen begrijpen. Aan de kusten van Egypte en Syrië heeft het water in Februari een temperatuur van meer dan 17 graden Celsius (ongeveer 63 graden Fahrenheit), in Augustus stijgt in het Oostelijk bekken der Middellandsche zee de temperatuur van het water zelfs tot 25 en 30 graden Celsius (77 tot 86 F.). Al deze warmte komt 's winters ook het land ten goede, zoodat er nooit zulk een hevige koude heerscht als wij in onze streken kennen. Wel vriest het soms korten tijd en ook sneeuw kent men wel, vooral op de bergen. Maar het meest typeerende element van den winter vormen toch wel de regens, die 's zomers nagenoeg geheel ontbreken.

Des zomers is het in de wereld van het Nieuwe Testament warm, soms zelfs gloeiend warm. In de natuur is de zomer dan ook niet het mooiste seizoen: alles schijnt verdord, het gras is vergeeld, de boomen en struiken zijn met stof bedekt. Jakobus teekent ons in zijn brief (2 : 11) de verdorrende werking der zonnestralen: „Want de zon is op-

gegaan met de hitte en heeft het gras dor gemaakt, en zijn bloem is afgevallen en de schoone gedaante haars aanschijs is vergaan.” Inderdaad wordt hier het normale uiterlijk van de velden in den zomer beschreven. En alle gewas, dat niet een deugdelijken wortel geschoten heeft, sterft af (Matth. 13 : 6).

Voor al op het midden van den dag is het heet. Wie het eenigszins doen kan blijft dan in huis en zorgt, dat de zonneluiken bijtijds gesloten zijn. Het is dan ook wel te begrijpen, dat in de gelijkenis van de arbeiders degenen, die den geheelen dag hebben gewerkt, bij de uitbetaling er op wijzen, dat zij „den last des daags en de hitte gedragen hebben” (Matth. 20 : 12). Zij zullen daarbij ongetwijfeld vaak gebruik hebben moeten maken van hun zakdoek, die met een realistische benaming „zweetdoek” genaamd wordt (Luk. 19 : 20; Joh. 11 : 44; 20 : 7; Hand. 19 : 12).

Wanneer ge wel eens omtrent het middaguur in het Zuiden in de stralen van de zomerzon gewandeld hebt, dan zal het u duidelijk geworden zijn, waarom Jona zich een verdek maakte om daaronder in de schaduw te zitten en waarom hij tot stervens toe amechtig werd, toen de boom verdord was en de zon op zijn hoofd stak (Jona 4 : 5—8). Zou wellicht de verheerlijking op den berg in de middaguren hebben plaats gevonden en zou Petrus „niet wetende, wat hij zeide”, daarom aan Jezus voorgesteld hebben, dat zij drie tenten van loofhout zouden maken ter beschutting tegen de middaghitte? Dat Petrus en die met hem waren, met slaap waren bezwaard, wijst wel op den tijd van de middagrust (Luk. 9 : 32, 33).

De wind brengt vaak verfrissching, maar niet altijd. Het hangt er van af van welke richting hij komt. De verstikkende Scirocco, die hitte en stof uit het Zuiden meevoert (Luk. 12 : 55) uit de Afrikaansche woestijnen, maakt het leven soms ondragelijk. In Palestina vreest men evenzeer den Oostenwind, die de gloeiende hitte uit de Arabische woestijn met zich brengt (Jer. 13 : 24; Ez. 17 : 10; 19 : 12).

Het is wel merkwaardig, dat de weervoorspellingen, die wij kunnen doen op grond van de windrichting, ook in

Palestina opgaan. Dat komt hiervandaan, dat ons land ten opzichte van de Noordzee juist ligt als Palestina ten opzichte van de Middellandsche zee. De woorden van den Heiland: „Wanneer gij een wolk ziet opgaan van het Westen, terstond zegt gijlieden: er komt regen; en het geschiedt alzoo” (Luk. 12 : 54) gelden voor ons evenzeer als voor de bewoners van Palestina: ook wij verwachten den regen uit het Westen, uit de zee. En de Zuidenwind en — des zomers — de Oostenwind brengen ook ons warmte (Luk. 12 : 55).

De groote hitte, die den grond uitdroogt, is ook oorzaak van de stoffigheid der wegen. Bovendien is de bodem van een andere gesteldheid dan onze kleigrond, zoodat het stof veel fijner is dan in ons land. Wie in Zuidelijke landen wel eens op buitenwegen gewandeld heeft, weet wat stof beteekent. Eén passerende auto grimeert uw gelaat tot een bepoederd masker. Bij iederen voetstap, dien ge zet, spuit het stof rondom uw voet omhoog. Wee u, wanneer ge in sommige streken het venster van uw spoorcoupé te ver opent. We zeggen niet te veel, wanneer we het stof verheffen tot een integreerend deel van het zomersche landschap in het Zuiden. Men kan er daarom van overtuigd zijn, dat het een groote stofwolk geweest is, die de Joden deden opstuiven, toen ze, Paulus aanhoorende, „riepen en de kleederen van zich smeten en stof in de lucht wierpen” (Hand. 22 : 23). Wij, die over onze zuivere straten wandelen en over onze schitterende landwegen loopen of rijden, kunnen ons ook onmogelijk voorstellen, hoe bestoft in het Zuiden de voeten worden. Men kan er zeker van zijn, dat de sandalen, voeten en beenen dezelfde kleur krijgen als de weg en dat het fijne stof tot in de poriën der huid doordringt.

Het is dan ook bekend, dat het een eenvoudige beleefdheid was om aankomenden gasten gelegenheid te geven hun voeten te wasschen en Simon, de Farizeeër, kon zich het verwijt van den Heiland, dat hij Hem geen water had gegeven, aantrekken: hij had de gewone beleefdheidsvormen niet in acht genomen (Luk. 7 : 44). Het is wel merkwaar-

dig, dat zelfs tot in de moderne steden toe een herinnering is overgebleven aan deze beleefdheid. Het kan u ook thans nog gebeuren, wanneer ge bv. in Athene een hotel binnentreedt, dat een in de vestibule staande knecht u met een bezem, aan een langen stok bevestigd, uw schoenen afstof. Dat het vanzelf spreekt, dat de voeten van een reiziger met stof overdekt zijn, blijkt ook uit de woorden van den Heiland: „uitgaande uit dat huis of uit dezelve stad, schudt het stof uwer voeten af” (Matth. 10 : 14).

Het kan in de Zuidelijke streken ook leelijk koud zijn. Maar dat het gedurende eenigen tijd vriest, is uitzondering. Vandaar dan ook dat noch in de oudheid noch tegenwoordig de huizen voldoende tegen de koude beschermd zijn. Ook thans hebben slechts weinigen in de Zuidelijkste streken van het Middellandsche zeegebied in hun kamers kachels staan. Is het erg koud dan kan men zich bij de keukenkachel verwarmen. Het was in de oudheid evenzoo. Wel was zelfs het principe van de centrale verwarming bekend, maar slechts de allerrijksten hadden hun huis centraal verwarmd evenals de groote badgelegenheden in de wereldsteden. In het algemeen berustte het systeem van die centrale verwarming hierop, dat de vloer der kamers op steenen kolommetjes was gebouwd, zoodat er een ruimte onder was, en dat er dubbele zijwanden waren met een groote tusschenruimte. In deze ruimten wist men door vernuftigen bouw van ovens warmte te ontwikkelen, die het geheele gebouw doortrok. Talrijke van dergelijke inrichtingen zijn overgebleven.

Maar de gewone man kende zulk een luxe niet. Wilde hij de temperatuur van zijn vertrek wat aangenamer maken, dan zette hij er een bekken met kolen neer. We weten, dat Petrus zich in den nacht zijner verloochening aan zulk een kolenvuur warmde (Mark. 14 : 54; Luk. 23 : 55; Joh. 18 : 18). De Evangelist Johannes gebruikt op deze plaats en ook 21 : 9 voor „kolenvuur” het Grieksche woord „anthrakia”. Het is duidelijk, dat ons woord anthraciet daarmee saamhangt. Maar al beteekent „anthrax” kool, zoo wil dit nog niet zeggen, dat men in de oudheid steen-

kolen gekend heeft. Bruinkolen schijnen niet geheel onbekend geweest te zijn, maar we mogen veilig aannemen, dat waar van kolen sprake is, houtskolen bedoeld zijn. Ook het kolenvuur, waarvan we lezen in het verhaal van Jezus' verschijning aan het meer van Tiberias, is een houtskoolvuur geweest.

Van een groot vuur van rijshout is sprake Hand. 28 : 2. Paulus en zijn medeschipbreukelingen waren op Malta terecht gekomen en ze huiverden van den regen en de koude. Toen legden de bewoners een houtvuur aan. Men meene niet, dat zij dat buiten deden. Ze „namen ons allen in” zoo staat er, want het regende. De gastvrije menschen deden niet anders dan wat men ook tegenwoordig nog in het Zuiden te platten lande doet. Midden in de woonruimte ontstaken ze een vuur en de rook moest maar zien, dat hij weg-trok. Want een schoorsteen kennen die primitieve woningen ook nu nog niet. Het kan u gebeuren, dat ge een boerderijtje passeert, waarvan ge vreest, dat het in brand staat, omdat uit alle naden en kieren rondom de rook komt. Geen nood: in het woonvertrek brandt een vuurtje; men behoeft niet bang te zijn voor gevaar van de rondspringende vonken, want veel schade kunnen ze niet doen. En de bewoners zijn niet zoo verwend, dat ze bang zijn voor wat rook en smook. Er is in tweeduizend jaren niets veranderd. Alleen de benzine- en petroleumblikken, waarmee hier en daar de muren wat opgelapt zijn, herinneren u eraan, dat ge in de twintigste eeuw leeft.

IV. OLIE EN WIJN

Wanneer de barmhartige Samaritaan den armen gewonden reiziger vindt, verbindt hij zijne wonden, „gietende daarin olie en wijn” (Luk. 10 : 34). Is het u nooit eens opgevallen, dat het toch wel merkwaardig is, dat de Samaritaan, op reis zijnde, blijkbaar olie en wijn bij zich heeft? Deze beide ingrediënten zullen wij toch zeker niet in ons koffertje doen, wanneer wij in ons land op reis gaan.

Maar de tegenwoordige Zuiderling zal er zich minder over verbazen. Voor hem zijn, althans te platten lande, de olie en de wijn bijna even onmisbaar als ze dat in de oudheid waren. Onder olie moeten we uitsluitend verstaan olijfolie. In verreweg de meeste streken van de Nieuw-Testamentische wereld is de olijfbboom inheemsch, ja men heeft de Oud-Christelijke wereld wel eens getypeerd als de wereld van den olijfbboom.

De kromgroeïende, knoestige olijfbboom werd gekweekt in gaarden. In lange rijen stonden de boomen geplant met ongeveer veertien voet tusschenruimte en zestien voet tusschen de rijen onderling. De olijfbboom is schaduwrijk en gaarne zat men onder zijn gebladerte om de hitte van den middag te vermijden. Een nadeel is, dat hij zoo langen tijd noodig heeft om tot vollen wasdom en dus tot de grootste productiviteit te komen. Dat duurt soms wel achttien jaren, en in zijn beste krachten is hij eigenlijk pas na ongeveer veertig jaren. Een verwoesting van olijfgaarden door vijandelijke invallen was dan ook in oude tijden een groote ramp, omdat het zoo lang duurde, voordat de schade hersteld was. Een ramp, want men kon feitelijk niet buiten de vrucht van dezen boom.

En dat niet zoozeer, omdat men haar at, hetzij versch, hetzij ingemaakt. Maar vooral had men de olie noodig, die men uit haar perste. Voor allerlei doeleinden gebruikte men die. In de eerste plaats verving de olijfolie onze boter.

Men kende wel boter, maar gebruikte haar alleen als geneesmiddel, en maakte haar daarom niet in groote hoeveelheden. Wanneer een of andere volksstam boter gebruikte, vermelden de Grieksche schrijvers dat als een bijzonderheid. Dat olie normaal en boter een uitzondering was, blijkt wel zeer frappant hieruit, dat een Grieksch auteur de boter „olijfolie-uit-melk-bereid” noemt. Trouwens ook tegenwoordig nog is in het Zuiden boter een luxe-artikel, dat thans bezig is zich eerst langzamerhand in te burgeren.

Behalve den dienst van boter, nam de olijfolie ook nog dien van ons electrisch licht waar. Zij werd gebrand in de lampjes van aardewerk, waarover we later hopen te spreken. Een gebruik, dat verder van de olie gemaakt werd, doet ons wel vreemd aan: ze nam namelijk de plaats in van onze zeep. Zeep kende de oudheid niet, al wendde men voor het reinigen van wollen kleeren wel een mengsel van natrum en een bepaalde aardsoort met succes aan. Maar in het dagelijksche leven gebruikte men voor de wasch toch meestal olie vermengd met fijne asch.

In het heete Zuiden was het ook aangenaam de huid lenig te houden door inwrijving met olie, die de huidafscheiding in zich opnam en met een krabijzer weer van de huid afgestreaken werd. Door vermenging met allerlei welriekende stoffen bereidde men uit de olie verschillende zalven. Naast de voetwassching was het zalven, vooral van het hoofd, een dienst, dien men zijn gasten placht te bewijzen (Luk. 7 : 46).

De olijfolie werd ook beschouwd als een uitstekend geneesmiddel, zoowel voor inwendig als uitwendig gebruik. De barmhartige Samaritaan gebruikt de olie voor de wonden van den reiziger: het was een bekend bloedstillend middel. Soms werd de olie met andere geneesmiddelen vermengd, soms drenkte men doeken in de olie en legde die op de wonden.

Dat de olie in staat is tijdelijk de woede der golven te stillen, wist men in de oudheid ook reeds. Men maakte van deze eigenschap gebruik bij de sponzenvisscherij. Want dat was een bedrijf, dat vroeger en ook thans nog speciaal in de Middellandsche zee wordt uitgeoefend. Het beroep

van sponzenvisscher was alles behalve gemakkelijk. De sponzenvisschers leefden op een streng diët om hun lichaam voor het duiken geschikt te maken. Met een lang touw om het lijf, in de linkerhand een zwaar gewicht, in de rechter een krom mes en in den mond olie, doken ze onder. Meenden ze ergens sponzen aan te treffen, dan spuwden ze de olie uit om het water kalm te maken, sneden vlug de sponzen los en trokken dan aan het touw ten teeken, dat ze weer opgetrokken moesten worden. Dit alles moest natuurlijk zoo vlug mogelijk gebeuren; toch kwam het vaak voor, dat de arme visscher verdronk. Hoe men den Heiland aan het kruis trachtte te laven door Hem een in azijn gedoopte spons, op een hysopstok gestoken, toe te reiken, weten we uit Matth. 27 : 48, Mark. 15 : 36 en Joh. 19 : 29.

Het is begrijpelijk, dat een zoo belangrijk product als de olijfolie met zorg gekweekt werd. Men legde olijfgaarden aan, waarin soms duizenden boomen stonden. Ook thans nog zijn er in Noord-Afrika bosschen van zelfs 400.000 boomen. De bekende olijvenhof uit de Evangeliën is de hof Gethsemane (Matth. 26 : 36; Mark. 14 : 32; Joh. 18 : 1), gelegen aan den voet van den Olijfborg (Luk. 22 : 39). En deze Olijfborg draagt zelfs zijn naam naar de beplanting met olijfbomen.

Wanneer een boom niet genoeg vruchten droeg, dan zaagde men takken van den stam af, boorde diep in den stam en entte loten in van den z.g. oleaster, den wilden olijfborg. Het is waarschijnlijk, dat Paulus (Rom. 11 : 17 e. v.) op deze inenting doelt: de heidensche loten zijn op den Israëlietischen stam ingeënt en zijn „des wortels en der vettigheid des olijfborgs mede deelachtig geworden.”

De barmhartige Samaritaan heeft ook wijn bij zich. Dat is voor ons meer ongewoon dan voor den tegenwoordigen Zuiderling, die op reis ook vaak wijn bij zich heeft om den dorst te lesschen. In het geheele Middellandsche zeegebied komt de wijnstok voor en levert hij zijn rijke vruchten. Daarom was en is de wijn goedkoop, tenminste de gewone, voor het dagelijksch gebruik bestemde. Hij had een veel

geringer alcoholgehalte dan de wijn, dien wij geïmporteerd drinken. Bovendien mengde men hem steeds, evenals thans nog in het Zuiden, met water, meestal in de verhouding van twee deelen wijn op drie deelen water. We lezen dan ook Openb. 14 : 10, dat de wijn van den toorn Gods ongemengd is: die mededeeling deed den lezer zien, dat deze zinnebeeldige wijn zeer krachtig was.

Ongemengden wijn te drinken gold voor onbehoorlijk; dat deden alleen dronkaards. Wanneer sprake is van een „wijnzuiper” (Matth. 11 : 19) wordt daarmee nog niet iemand bedoeld, die ongemengden wijn, maar alleen iemand, die veel gemengden wijn dronk. Men moest dan ook wel zeer veel drinken, wilde men van den aan alcohol armen, gemengden wijn dronken worden. De „zoete wijn” waarvan Hand. 2 : 13 sprake is, was ingekookte most, die een veel hooger alcoholgehalte heeft dan de gewone wijn. Sterken drank heeft men in de oudheid niet gekend; want de kunst van destilleeren verstond men niet: die is eerst in de Middeleeuwen door de Arabieren uitgevonden. Waar in den Bijbel van sterken drank sprake is, moet men daaronder verstaan een soort wijn met hoog alcoholgehalte.

Een merkwaardige gewoonte had men in de oudheid en heeft men thans in het Zuiden nog. Men voegde namelijk niet alleen vaak aan den wijn allerlei soorten van kruiden toe, zooals wij dat ook nog doen in den z.g. bisschopwijn, maar ook verschillende harssoorten. Wanneer ge tegenwoordig in Athene in een klein restaurant wijn bestelt, dan dient ge te vragen om niet geresineerden, d. w. z. van hars voorzien wijn. Anders zult ge na den eersten teug uw glas verder wel laten staan; want naar onzen Noordelijken smaak is het drinken van dezen geharsten wijn niet bepaald een genot. Dat wordt het eerst, wanneer men langzamerhand aan den eigenaardigen smaak gewend is. Maar de Zuiderling houdt er bijzonder van en beschouwt het drinken van geresineerden wijn als gezond. Ook in de oudheid kruide men den wijn op deze wijze. Allerlei smaken wist men te verkrijgen door toevoeging van verschillende essen-
cen, o. a. van dennenaalden, cederhout, kamillen, myrte-

bessen, terpentijn, saffraan, kassie, kalmus, absinth en myrrhe.

Voor al de beide laatste smaken waren zeer geliefd. De absinthsmak, veroorzaakt door toevoeging van het alsemkruid, was bitter. We weten dat ook uit Openb. 8 : 11, waar gesproken wordt van de ster Alsem (in het Grieksch Apsinthos), die de wateren bitter maakte. Gelijk men weet bood men ook onzen Heiland, toen Hij op Golgotha was aangekomen, vóór de kruisiging „gemirreden wijn” aan, d. w. z. wijn vermengd met tot stof vermalen myrrhe-hars (Mark. 15 : 23). Jezus nam dien echter niet. Volgens Matth. 27 : 34 was het wijn vermengd met gal. In ieder geval dus wijn vermengd met een of andere bittere stof, die wellicht verdoovenden invloed had. In de Statenvertaling is op de laatste plaats sprake van edik, d. i. azijn. Maar de nieuwe vertaling houdt zich terecht aan de betere lezing: wijn.

Toch maakt het niet zoo'n groot verschil of we hier spreken van wijn of van azijn. Want deze laatste werd in de oudheid nagenoeg uitsluitend uit wijn bereid. Een eenigszins verzuurde wijn staat in smaak niet zoover van azijn af. In Matth. 27 : 48 is ongetwijfeld sprake van azijn. Dezen nam de Heiland wel (Joh. 19 : 30); maar hij was niet verdoovend . . .

Van de inrichting van een wijngaard heeft de Heiland zelf ons een levendig beeld geteekend, dat in zijn korthed toch wel tot de hoorders sprak. Want in streken, waar wijn geproduceerd wordt, is een wijngaard een even gewoon verschijnsel als voor ons een weide met koeien. We leeren uit de gelijkenis (Matth. 21 : 33; Mark. 12 : 1), dat om den wijngaard een „tuin”, d. i. een heg of een muurtje was aangebracht, ongetwijfeld om de aanplanting tegen vee of wilde dieren te beschermen. Men ziet ook thans nog die muurtjes in het Zuiden: ze zijn opgebouwd van de steenen, die overal liggen en die met leem worden verbonden. Wij, in ons schoone landje, weten niet van steenen mee te praten, maar op den rotsachtigen bodem van het Middellandsche zeegebied, liggen ze te grijp. Ook in het Oude Testament wordt

5. OLIJFBOOM

6. OLIEVATEN

7. WIJNHANDEL

de inrichting van een wijngaard verhaald (Jes. 5 : 2). En daar lezen we: „Hij heeft dien omtuind en van steenen gezuiverd”. Ongetwijfeld zal de wijngaardenier die steenen gebruiken voor zijn muurtje en voor den toren, dien hij in het midden bouwt om een uitkijk te hebben tegen dieven. De wijnpersbak, die al naar gelang van den aard van den bodem uitgehouwen (Jes. 5 : 2) of uitgegraven (Matth. 21 : 33) wordt, voltooit de outillage.

Wanneer de wijn gewonnen was, werd hij opgeslagen in groote vaten in kelders. Het transport had meestal plaats in groote kruiken, amphora's genaamd. Die hadden een inhoud van ongeveer een kubieken voet, dat is ruim 26 liter. Het merkwaardige is, dat de tonnage van een schip naar die amphora's berekend werd. Zooals wij spreken van een schip van tweeduizend ton, zoo spraken de Romeinen van een schip van tweeduizend amphora's.

Er waren zeer veel wijnsoorten. Plinius, een Romeinsch schrijver uit de eerste eeuw (hij leefde van 24—79), somt niet minder dan honderdvijftig verschillende merken op. Vooral Italië leverde veel wijn en in Plinius' tijd stond de productie wel op haar hoogtepunt. Naar alle provinciën van het rijk werd de wijn uitgevoerd. Want evenals ook tegenwoordig wel geïmporteerde artikelen soms goedkooper geleverd kunnen worden dan de producten van het land zelf, zoo kon men ook toen goedkooper Italiaanschen wijn invoeren en verkoopen dan wijn leveren uit de provincie zelf. Want alleen de betere merken werden naar de provinciën verzonden en op de productie, behandeling en bewaring van dien duurderen wijn was men in Italië beter ingericht. De eenvoudige landwijn werd natuurlijk niet uitgevoerd; dien kon men overal goedkooper zelf winnen.

Maar ook andere landen dan Italië exporteerden, en verschillende havensteden werden centra van wijnhandel. De wijnexport ging zelfs tot in Indië: van een stad aan de Roode Zee voeren jaarlijks 120 schepen uit naar Indië. Vooral ook de Syriërs waren flinke wijnhandelaars. Van Damaskus uit deden ze zaken zelfs tot in Babylon toe. De wijn uit Palestina was niet zoo gezocht in de eerste eeuw,

wel eenige honderden jaren later. Toen werd Gaza de exporthaven voor de verzending naar het Westen. De belangrijkste handelshaven voor wijnen in het Oosten was echter Alexandrië.

Olie en wijn waren dus voor den antieken Zuiderling onmisbaar. Zij waren geen weeldeartikelen, zooals bij ons de wijn is. Iedereen had ze noodig en kon ze ook krijgen. Wanneer de voortreffelijkheden van het beloofde land in den Bijbel vermeld worden, ontbreken olijfboom of wijnstok zelden. Tot de kinderen Israëls zeide de Heere: „Gij eet van wijngaarden en olijfbomen, die gij niet geplant hebt” (Joz. 24 : 13; Deut. 6 : 11), en Mozes sprak: „Want de Heere, uw God, brengt u in een goed land . . . een land van . . . wijnstokken . . . een land van olierijke olijfbomen” (Deut. 8 : 7, 8). De stem, die Johannes in zijn vizioen na de opening van het derde zegel hoort, spreekt van onontbeerlijke levensmiddelen, tarwe en gerst, maar beveelt ook, dat men geen schade zal toebrengen aan de olie en den wijn (Openb. 6 : 6). En aan den wijn is de eer te beurt gevallen, dat de Heiland in zijn laatste woorden aan het heilige avondmaal zeide: „En Ik zeg u, dat Ik van nu aan niet zal drinken van deze vrucht des wijnstoks, tot op dien dag, wanneer Ik met u dezelve nieuw zal drinken in het Koninkrijk mijns Vaders” (Matth. 26 : 29).

V. BROOD EN VISCH

Iedere tijd en ieder land hebben hun eigen typische spijzen. Wij eten vruchten, die de oudheid nog niet kende, bv. sinaasappelen, citroenen en kersen. Nooit zullen wij ons maal doen met een handvol olijven, maar ge kunt er zeker van zijn, dat de apostelen dat menigmaal gedaan hebben. Even veilig kunt ge daarentegen aannemen, dat zij nooit aardappelen gegeten hebben.

Over de kostbare maaltijden der aanzienlijken spreken we thans niet; de uitheemsche lekkernijen, die hun werden voorgezet, waren natuurlijk bijzonderheden. En we moeten vooral niet meenen, afgaande op wat sommige romans daarvan verhalen, dat de oude wereld van den Romeinschen keizertijd een voortdurende smulpaperij te zien gaf. Integendeel: evenzeer als hij thans nog is, was ook in de oudheid de Zuiderling zeer matig en stelde zich spoedig tevreden.

Met wat brood en visch kon hij volstaan. Want ook visch was een algemeen verbreid volksvoedsel. Dat blijkt o. a. hieruit, dat het woord, dat door „toespijs” vertaald wordt en waaronder men oorspronkelijk alle spijzen verstond, behalve die van graan worden toe bereid, langzamerhand de beteekenis krijgt van vischspijs. Brood en visch is in de geheele oude wereld een gewone combinatie van volksvoedsel. Als Jezus zich met een groote schare volks in een woeste streek bevindt, en het noodig is, dat men eet, blijkt het, dat men geen andere eetwaar bij zich heeft dan brood en visch, waarmee de Heiland de gansche schare spijzigt (Matth. 14 : 17; Mark. 6 : 38; Luk. 9 : 13; Joh. 6 : 9). Wanneer Jezus na zijn opstanding aan de discipelen verschijnt bij de zee van Tiberias, vraagt Hij of ze niet eenige toespijs hebben. En dan houden ze na de wonderbare vangst een maaltijd van brood en visch (Joh. 21 : 5, 9).

Het is dan ook geen wonder, dat in alle plaatsen een

vischmarkt was — Jeruzalem kende ook een Vischpoort (Nehem. 3 : 3; 12 : 39) — en dat vooral in de kustplaatsen veel visschers woonden. Dezen hadden een eigen vakorganisatie evenals de vischverkoopers. In aarden potten legde men de visch in het zout en zoo geconserveerd zond men ze tot diep het land in. Dat de Tyrische visschers hun waren in Jeruzalem importeerden, lezen we Nehem. 13 : 16. Zij hadden hun winkels waarschijnlijk in het Noorden der stad bij de Vischpoort.

Behalve deze geïmporteerde zeevisch at men in Palestina natuurlijk ook de visch, die in den Jordaan en in het meer van Genesareth gevangen werd. De Evangelist Johannes noemt dit meer ook de zee van Tiberias (Joh. 6 : 1). Die naam moet in zijn tijd wel zeer modern geklonken hebben, want de stad Tiberias was pas \pm 26 n. Chr. gesticht door Herodes Antipas (4 v. Chr.—40 n. Chr.), den viervorst over Galilea (Luk. 3 : 1) en eershalve genoemd naar keizer Tiberius.

Het meer Genesareth (21 K.M. lang, 12 K.M. breed) was bijzonder vischrijk en de daar gevangen waterbuit werd ingemaakt en overal heengezonden. Een van de aan het meer gelegen stadjes Tarichea ontleende aan deze industrie zelfs zijn naam; want „tarichos” beteekent „zoutevisch”. Ook tegenwoordig worden nog groote hoeveelheden in het meer gevangen visch verzonden. Zooals men weet, had ook in het meer van Genesareth de wonderbare vischvangst plaats (Joh. 21 : 1 e. v.).

De veel grootere Doode zee (76 K.M. lang, 12 K.M. breed) leverde geen visch op. De naam zegt het al, dat in dit zeer diepe (300 M.) meer geen organisch leven mogelijk is; zelfs geen koraal- en schelpdieren kunnen het er uithouden. Het water is zeer zoutrijk: we zijn hier in een zoutgebied. Het meer is als het ware een verzamelbekken, waarin door den Jordaan en door verschillende beken de zouten, die uit de bergen geschuurd worden, worden saamgebracht. Aan den Zuid-Westoever ligt een berg van zoutsteen, dien de Arabieren den berg Sodom noemen; het geheele meer noemen zij het Meer van Lot. Hoewel de Jordaan gemiddeld per

dag zes millioen ton water in het meer doet uitstroomen, verandert het gehalte van het meer niet. Want het versche water verdampt en de verschillende zouten blijven achter. Daardoor is het water van het meer zoo zwaar, dat alles drijft; iemand, die niet zwemmen kan, behoeft niet bevreesd te zijn, wanneer hij in de Doode zee valt; want hij blijft beslist drijven, ja het is zelfs onmogelijk om te duiken.

Soms komen in de Doode zee groote brokken asfalt naar boven; in de oudheid noemde men het meer dan ook wel het „Asfaltmeer”. Gelijk ook nu nog, werd ook toen die asfalt verzameld en tot allerlei doeleinden aangewend. Men gebruikte dit Jodenpek, zooals men dit materiaal noemde (bitumen Iudaicum), als cement bij huizenbouw, of om vaten waterdicht te maken; de Egyptenaren hadden het noodig bij het balsemen der lijken; bij het desinfecteeren van ruimten werd het samen met zwavel gebrand; de doktoren gebruikten het tot verschillende geneeskundige doeleinden; ook werd er een soort van lak of vernis uit bereid. Men ziet hoe men ook in de oudheid het vermaarde product van de Doode zee wist te exploiteeren.

Het spreekt wel haast vanzelf, dat ook zout gewonnen werd uit de Doode zee. Toch was dit zout van minder goede kwaliteit en eerder aan bederf onderhevig dan het zout uit de Middellandsche zee. Het wordt spoediger smakeloos en „waarmede zal het dan gezouten worden? Het deugt nergens meer toe dan om buiten geworpen en van de menschen vertreden te worden” (Matth. 5 : 13; Luk. 14 : 34, 35). Dat dit inderdaad in Jezus' tijd voorkwam, weten we van Flavius Josephus (37—95), die vertelt, dat Herodes een voorraad zout, die in de zoutbewaarpplaats van den tempel bedorven was, in de voorhoven liet werpen en zoo door de menschen vertreden.

Het zout uit de Middellandsche zee won men in zoutpannen. Dat waren groote, door dammen omgeven, bassins bij de kust, waarin men het water verzamelde en liet verdampen, zoodat een laagje zout achterbleef. Het beste zeezout werd, zooals we van den Romeinschen schrijver Plinius weten, geleverd door de stad Salamis op Cyprus, welbekend

uit Paulus' eerste reis (Hand. 13 : 5). Trouwens ook thans nog zijn de zoutpannen in de buurt van deze stad in bedrijf. Ook het landschap Troas was vermaard door zijn in de buurt van Assus (Hand. 20 : 13) gevestigde zoutindustrie.

Maar we keeren terug naar het brood en den visch. Dat waren, althans in Palestina, de belangrijkste voedingsmiddelen. Vleesch aten de Israëlieten slechts weinig. In de bergrede spreekt Jezus dan ook van een zoon, die zijn vader om brood en visch vraagt, niet om vleesch (Matth. 7 : 9, 10; Luk. 11 : 11). In het algemeen at (en eet) men in het Zuiden veel meer brood dan wij. Het graan werd met den molen gemalen. Daarbij moeten we vooral niet denken aan onze molens: de molensteen, waarvan Matth. 18 : 6 en Mark. 9 : 42 sprake is, is bij lange na niet zoo groot als een steen uit een Hollandschen windmolen. Men moet zich twee kleine ronde steenen denken, de onderste vastliggend en de bovenste daarop, draaibaar om een pin. Deze molen werd met de hand gemalen. Wanneer men Matth. 24 : 41 leest: „Er zullen twee vrouwen malen in den molen”, dan wordt hier voor „molen” een woord gebruikt, dat aanduidt de plaats, waar gemalen wordt. Zooals bij ons menige boerderij haar bakkeet heeft, hadden — en hebben nog, want ook hierin is niet veel veranderd — de oude boerderijen en behuizingen hun „molenkeet”, d. w. z. de ruimte, waar de handmolens stonden. De twee vrouwen, van wie de Heiland spreekt, malen dus ieder een molen. Natuurlijk waren er groote en kleine molens. In Openb. 18 : 21 is sprake van een grooten molensteen. Er waren zelfs kleine vervoerbare molens, die o. a. door troepen op marsch konden worden meegenomen; van zulke molens woog een steen slechts vijf pond.

Molens, die zoo geconstrueerd waren, dat ze door een ezel konden worden gedreven, kende de oudheid ook. Ja zelfs heeft men watermolens uitgevonden. Maar die waren vrij zeldzaam. In 410 n. Chr., toen de koning der Goten, Alarik, Rome belegerde, vond men scheepsmolens uit. Men had nl. de slaven noodig voor de verdediging en de dieren voor de voeding en maakte daarom gebruik van de kracht

8. ARBEID IN EEN BROODFABRIEK

9. GRIEKSCHE BAKKERSWINKEL

van het stroomende rivierwater tot aandrijving van den molen. Windmolens heeft de oudheid niet gekend; die dateeren eerst uit de Middeleeuwen.

Het brood bakte men in anderen vorm dan wij. Men maakte ronde mikken met inkervingen op de manier van onze kadetjes. Trouwens de vorm van die kadetjes is in de oudheid uitgevonden: in den tijd der Romeinsche keizers bakte men ze precies zoo als thans onze bakkers het nog doen. Die inkervingen maakten het gemakkelijk het brood te breken. Snijden deed men het in de Zuidelijke landen vroeger evenmin als thans. De huisvader brak het brood en deelde het aan de aanzittenden uit (Matth. 14 : 19; 15 : 36). Zoo doet de Heiland ook aan het avondmaal (Matth. 26 : 26) en als Hij gast is bij de Emmausgangers (Luk. 24 : 30). Ook van Paulus wordt verhaald, dat hij het brood brak (Hand. 20 : 11; 27 : 35).

We zullen niet spreken over alles wat men verder nog placht te eten; slechts over één soort van voedsel moeten we nog iets zeggen, omdat wij allen bij het lezen daarvan wel eens gegriezeld zullen hebben. We lezen van Johannes den Dooper, dat „zijn voedsel was sprinkhanen en wilde honing” (Matth. 3 : 4). Wanneer we dit lezen, moeten we bedenken, dat de Heere zelf den sprinkhaan als voedsel had aanbevolen: „van die zult gij deze eten: den sprinkhaan naar zijn aard” (Lev. 11 : 22). Inderdaad leeft er in het Zuiden een sprinkhaansoort, die een smakelijke spijs oplevert. Er woonde in Aethiopië zelfs een volk, dat de „Sprinkhaaneters” heette, omdat de sprinkhanen zijn hoofdvoedsel vormden. Ook thans eten in Arabië sommige volkstammen nog fijngestampte en geroosterde sprinkhanen. Het was een eenvoudige spijs, die Johannes at, maar afkeerwekkend is ze slechts voor ons, die haar niet kennen. Stel u eens voor, wat een volk, dat geen garnalen, mosselen en oesters kent, wel van onzen smaak moet zeggen!

Johannes at ook wilden honing. Deze wordt natuurlijk zoo genoemd in onderscheiding met den honing, die het product was van opzettelijke bijencultuur. De honing was in de oudheid daarom nog belangrijker dan thans, omdat

men de suiker niet had. Geheel onbekend was de suiker wel niet. De soldaten van Alexander den Grooten hadden op hun tocht naar Indië suiker gegeten, en in den keizertijd werd zij ook wel uit Indië in het Westen ingevoerd, maar toch slechts in geringe hoeveelheden; ze werd als geneesmiddel gebruikt. Eerst in de Middeleeuwen ging men de suiker in Europa algemeen gebruiken.

Zoo was de honing het gewone middel om iets te verzoeten. De Grieken en de Romeinen hadden het in de bijencultuur ver gebracht; de Joden niet. In het Oude Testament is van gecultiveerde honing geen sprake. Maar dat in de Evangeliën het voedsel van Johannes „wilde” honing genoemd wordt, bewijst, dat de lezers ook niet-wilden honing kenden. Trouwens ook uit vruchten, o. a. dadels, bereidde men een verzoetingsmiddel, dat men vruchtenhoning kon noemen.

Voor zoover we tot nu toe met de wereld van het Nieuwe Testament hebben kennis gemaakt, hebben we dus gezien, dat men in die wereld niet kende of gebruikte: boter, suiker, zeep, sterken drank, gas en electrisch licht. En we zullen nog meer gemis aantreffen. En toch was het een wereld, die cultureel niet bij de onze behoeft achtergesteld te worden, wanneer men althans bedenkt, dat tusschen haar en ons tweeduizend jaren liggen, die den mensch gegeven zijn om te zoeken en te speuren. En wat er in dien langen tijd gevonden is, is toch maar zeer weinig in vergelijking met wat de oude wereld reeds had.

VI. AARDBEVINGEN

Een natuurverschijnsel, waarvan in den Bijbel herhaaldelijk gesproken wordt, is het beven der aarde. Wij kennen in ons klimatologisch zoo rustig gelegen land eigenlijk geen aardbevingen. Zeer zelden wordt in ons land een aardchok waargenomen en de meeste Nederlanders weten dan ook niet uit de practijk, wat een aardbeving is. Eens of tweemaal hoogstens in hun leven lezen ze in de krant, dat er een schok geweest is: zelf zijn ze er door heen geslapen, zoo gering was de trilling.

Maar in het gebied om de Middellandsche zee kan men van aardbevingen meepraten. Ze zijn daar een zoo vaak voorkomend verschijnsel, dat men wel gezegd heeft, dat er geen dag voorbijgaat, waarop niet hier of daar een aardbeving plaats heeft. Gelukkig zijn niet alle bevingen zoo groot, dat er ongelukken door gebeuren. Maar in den loop der geschiedenis zijn er toch wel catastrophale aardbevingen geweest. De ouderen onder de lezers herinneren zich ongetwijfeld de vreeselijke aard- en zeebeving, die 28 Dec. 1908 de stad Messina op Sicilië teisterde. Slechts een tiende deel van de huizen der stad bleef overeind staan; van de 120000 inwoners, die Messina toen telde, verloren 84000 het leven.

Ook in de oudheid hebben groote rampen plaats gehad. Het Oude Testament maakt er melding van. De profetie van Amos wordt gedateerd naar een aardbeving. We lezen Amos 1 : 1 : „in de dagen van Uzzia, koning van Juda . . . twee jaren vóór de aardbeving”. Hieruit zien we, dat de schrijver veronderstelt, dat de lezers allen weten, welke aardbeving bedoeld is: ze was blijkbaar zoo hevig geweest, dat men sprak van *de* aardbeving. In Zach. 14 : 5 is sprake van deze zelfde catastrophie, die ongeveer in het midden der 8e eeuw v. Chr. moet hebben plaats gehad. We lezen daar: „en gij zult vlieden, gelijk als gij vloodt voor de aard-

beving in de dagen van Uzzia, den koning van Juda.” Waar de Israëlieten zoo vaak en zoo van nabij met het geweldige natuurverschijnsel in aanraking kwamen, is het geen wonder, dat zij bij het schilderen van Gods macht en heerlijkheid ook dikwijls spreken van het bewegen der aarde. Het meest uitvoerig doet dat Jesaja (24 : 18—20).

In de Grieksch-Romeinsche wereld der oudheid is ook herhaaldelijk van aardbevingen sprake: eenige honderden zijn in de geschiedboeken opgeteekend. De meest vermaarde catastrophe is die uit het jaar 373 v. Chr. Toen zijn in een winternacht twee steden, Helike en Bura, gelegen aan de golf van Corinthe, van den aardbodem verdwenen. Helike werd door de golven der zee verzwolgen, Bura verdween in den aardbodem, die zich opende en boven de verzonken stad weer sloot.

In het Nieuwe Testament lezen we vaak van aardbevingen, zoowel van aardbevingen, die voorspeld worden, als van bevingen, die reeds hebben plaats gehad. In Jezus' profetische rede kondigt Hij ze aan: „en er zullen zijn hongersnooden en pestilentiën, en aardbevingen in verscheidene plaatsen” (Matth. 24 : 7). Wanneer in het boek der Openbaring sprake is van de gerichten in het laatste der dagen, dan worden onder de rampen, die komen zullen, ook de aardbevingen genoemd (Openb. 6 : 12; 8 : 5; 11 : 13; 11 : 19; 16 : 18).

Geweldige gebeurtenissen gaan gepaard met aardbevingen. Wanneer Jezus aan het kruis den geest geeft, beeft de aarde en scheuren de steenrotsen (Matth. 27 : 51). Als op den dag der opstanding een engel des Heeren nederdaalt uit den hemel om den steen van de deur van het graf af te wentelen, geschiedt er een groote aardbeving (Matth. 28 : 2). Wanneer de gemeente, nadat Petrus en Johannes uit hun gevangenschap tot haar zijn weergekeerd, gebeden heeft, wordt de plaats, in welke zij vergaderd waren, bewogen, en worden zij vervuld met den Heiligen Geest (Hand. 4 : 31).

Het meest uitvoerig wordt gesproken van de aardbeving te Philippi, waardoor Paulus en Silas uit hun gevangenis

10. DE STRAATWEG VAN LECHAION NAAR CORINTHE.
OP DEN ACHTERGROND DE AKROKORINTHOS.

11. TEMPEL VAN APOLLO TE
CORINTHE

12. HET BRONHUIS VAN DE
BRON PEIRENE TE CORINTHE

13. DE EENIGE, NOG WERKENDE
VULKAAN IN DE GRIEKSCHE
WERELD

bevrijd werden (Hand. 16 : 26). Het was niet maar een trilling van den aardbodem, maar een „groote” aardbeving. Het gebouw der gevangenis wankelde, want de fundamenteen werden bewogen. Alles raakte uit zijn verband; de deuren sprongen open en de muursteen en waaraan de gevangenen waren vastgebonden kwamen los te zitten; immers „de banden van allen werden los”; de gevangenen konden ze blijkbaar zomaar lostrekken. Natuurlijk gaat de cipier, wakker geworden, kijken, hoe het met de gevangenen staat. Merkwaardig is, dat er niets vermeld wordt omtrent den schrik over de aardbeving: de cipier schrikt alleen van het feit, dat de deuren open zijn en meent, dat de gevangenen van de aardbeving gebruik hebben gemaakt om te ontsnappen. De aardbeving zelf, hoe angstwekkend ook, is voor den cipier en de gevangenen een bekend verschijnsel, ongeveer als voor ons een zeer hevig onweer. We zien dan ook, hoe na eenigen tijd de rust hersteld is en de cipier Paulus en Silas zelfs aan zijn disch noodigt. Dat een aardbeving niets ongewoons was, blijkt uit verscheidene mededeelingen van oude schrijvers. Macedonië was een bekend aardbevingsgebied en verscheidene steden zijn in den loop der eeuwen daar door aardbevingen verwoest.

Een stad, die van de oudheid af tot in onzen tijd toe voortdurend onder aardbevingen te lijden heeft gehad, is Corinthe. Wanneer ge het tegenwoordige Corinthe bezoekt, valt het u op, dat alle huizen nieuw zijn. Het bescheiden stadje, dat nog geen 10.000 inwoners telt, schijnt geheel zonder historie te zijn. Dat is geen wonder: alles wat ge ziet is opgebouwd na 1928. Toen, den 22^{en} April, is de gansche stad verwoest door een geweldige aardbeving. Men kan u te Corinthe daarvan verschrikkelijke verhalen vertellen.

Meen echter niet, dat de in 1928 verwoeste stad oud was. Want ze was pas weer opgebouwd na 21 Februari 1858, toen een even geweldige aardbeving het oude Corinthe verwoest heeft. Men verlegde na die catastrophie de stad ongeveer 6 K.M. Men spreekt dan ook nu van Nieuw-Corinthe en van Oud-Corinthe. Ook het oude Corinthe werd herhaal-

delijk geteisterd. We weten van groote aardbevingen in 420 v. Chr., 77 n. Chr. en 522 n. Chr.

Men vraagt zich wellicht af, of er van dat oude Corinthe nog wat over is. Inderdaad is de stad thans als het ware een groot opgravingsterrein, waar de Amerikanen den grond hebben doen spreken. Prof. De Waele, hoogleeraar te Nijmegen, heeft aan dien arbeid een belangrijk aandeel gehad.

Het eerste dat uw aandacht trekt, wanneer ge het oude Corinthe betreedt, is de geweldige rotsmassa, die zich ten Zuiden der stad verheft: de Akrokorinthos, de oude burcht. Dit rotsplateau heeft in oude tijden en in de middeleeuwen de stad tegen vijanden beschermd. Maar het is ook getuige geweest van het gruwelijkste heidendom. Zijn hellingen droegen verscheidene tempels en boven op het plateau stond het heiligdom van de godin Aphrodite, waar 1000 dienaressen in „gewijde” prostitutie hun leven aan de godin hadden geofferd. We weten allen, dat Corinthe een zedeloze stad was: vooral dit heiligdom maakte het vermaard, liever zouden wij zeggen berucht, over de gansche wereld.

Wanneer ge de zeer moeilijke beklimming van den 575 M. hoogen Akrokorinthos volbracht hebt en de fundamenten van den kleinen tempel beziet, gaan uw gedachten terug naar den Apostel, die in Gods kracht den strijd tegen dit heidendom aanbond. Maar uw oog wordt geboeid door het heerlijke uitzicht. Ge kijkt over de Corinthische golf heen, ge ziet de landengte van Corinthe voor u, ge merkt op de ligging van Kenchreai (10 K.M. van Corinthe) de havenplaats, waar Paulus de stad verliet. En onwillekeurig vraagt ge u af, of de apostel ook wel eens dezen berg beklimmen heeft. Het lijkt onwaarschijnlijk.

In de schaduw van den Akrokorinthos ligt de oude stad voor u. En ge krijgt behoefte af te dalen en haar nader te bezien. Bouwwerken van allerlei aard zijn wœergevonden, d. w. z. hun grondvesten en overblijfselen. Maar uit den tijd, die ons interesseert, dateert niet veel. Er is een opschrift gevonden „Synagoge der Hebreëen”. Het is mogelijk, dat het eens aangebracht was boven de deur van de synagoge,

14. ASKLEPIOS

waarvan in Hand. 18 : 4 sprake is. Wie zal het zeggen? De overblijfselen zijn ontdekt van een Christelijke kerk bij de poort, die uitgang gaf naar Kenchreai. Is die kerk wellicht juist hier geplaatst, omdat Paulus door deze poort de stad betrad en weer verliet? Wie zal het zeggen?

Van de vondsten van heidensche tempels noem ik alleen die van een heiligdom van Asklepios. Dat was de god der genezing. Hij had den naam, dat hij in zijn tempels de zieken genezen kon. Daarom droeg hij den titel „Soter”, dat is hetzelfde woord, dat wij door „Heiland” vertalen. Het is opvallend, dat deze tempel duidelijk de sporen van verwoesting draagt. In het jaar 395 hebben de benden van Alarik, den koning der Westgoten, de stad vernield. Hebben zij wellicht in het bijzonder dezen tempel van den heidenschen „heiland” willen vernietigen?

De keizer deed de stad weer opbouwen, maar in 522 werd ze weer door een aardbeving verwoest. Opnieuw werd ze hersteld, maar ook weer opnieuw door Slavische horden vernield. En zoo ging het door. Men vraagt zich af, waarom men dit aardbevingsoord niet liever verliet. Maar de ligging van Corinthe als transitohaven en de strategische positie der stad als sleutel van Zuid-Griekenland maakten haar zoo belangrijk, dat men haar nooit in den steek liet.

En zoo bestaat Corinthe nog tot op den huidigen dag, zij het niet geheel op dezelfde plaats. Maar het oude Corinthe spreekt nog alleen door doode steenen tot de archaeologen, die uit de overblijfselen de geschiedenis aflezen.

Het jaar 17 n. Chr. staat in de annalen bekend als het jaar van de aardbeving der twaalf steden. In één nacht zijn in Lydië twaalf steden voor een belangrijk deel verwoest. Daartoe behoorden ook de ons uit het boek der Openbaring bekende steden Sardes (Openb. 3 : 1) en Philadelphia (Openb. 3 : 7). Vele menschen zijn bij deze ramp omgekomen. Want het ontvluchten was moeilijk, doordat de aarde zich opende. Oude geschiedschrijvers verhalen, dat het terrein van uiterlijk veranderde: bergen verdwenen en vlakten werden tot heuvels. Vooral Sardes werd getroffen.

Keizer Tiberius steunde de stad met een gift van 100.000 sestertiën en schonk haar vrijdom van belasting gedurende vijf jaar. Philadelphia was reeds eerder zwaar getroffen. Ze lag op de grens van een gebied, dat „het verbrande land” heette. Een schrijver uit de 1e eeuw vóór Christus spreekt over de ontvolking der stad. Bijna dagelijks trilde de bodem der stad, nu eens hier dan weer daar. De muren moesten altijd door hersteld worden; telkens ontstonden groote scheuren. De bewoners gaven er de voorkeur aan buiten de stad te wonen en het land te bebouwen. Evenals de meeste vulkanische gebieden was „het verbrande land” zeer vruchtbaar.

Het ons eveneens uit de Openbaring bekende Laodicea (Openb. 3 : 14) werd, tegelijk met Colosse, in het jaar 60 door een zware aardbeving geteisterd, nadat het zich ternauwernood hersteld had van een zelfde ramp, die onder Keizer Augustus had plaatsgevonden. Ook de vele eilanden, die in het Oostelijke bekken der Middellandsche zee liggen, hadden en hebben nog veel van aardbevingen te lijden. Op Cyprus (Hand. 13 : 4) werden in 77 n. Chr. twee steden verwoest en Salamis (Hand. 13 : 5) op Cyprus werd in 343 n. Chr. door een groote ramp getroffen: deels werd de stad door de zee verzwolgen, deels in een puinhoop veranderd.

Ook Syrië en Phoenicië werden vaak door aardbevingen getroffen. Antiochië (Hand. 11 : 19; 13 : 1 enz.), de hoofdstad van Syrië is zelfs een van de meest geteisterde steden: we weten van tientallen aardbevingen, waarvan sommige uit den tijd van het eerste Christendom. Tyrus en Sidon aan de Phoenicische kust werden meer dan eens geteisterd. Vooral voor Tyrus was een aardbeving gevaarlijk, omdat de stad zooveel huizen telde van verscheidene verdiepingen. Daar deze steden aan de kust lagen, hadden ze meer dan eens van zeebevingen te lijden. Er wordt zelfs verhaald, dat in 140 v. Chr. een geheele legerafdeeling, die langs de kust marcheerde en die juist een groote overwinning behaald had, door een zeebeving omkwam. De golven sloegen zoo krachtig over het land, dat de soldaten meegesleurd

werden; later spoelden hun lijken temidden van groote hoopen doode visschen weer aan land. Hun, eerst verslagen, vijanden, die op het gerucht der ramp aangelooopen kwamen, konden hun oogen ternauwernood gelooven.

Dat ook het Heilige Land door aardbevingen getroffen werd, blijkt, gelijk reeds is gezegd, uit de talrijke plaatsen in het oude Testament, waar van het natuurverschijnsel sprake is. Nog in 1834 had te Jeruzalem en in 1837 in Galilea een groote aardbeving plaats.

Het zou gemakkelijk zijn nog een veel langere opsomming van aardbevingen te geven; maar het zou eentonig worden. Uit hetgeen we vermeldde kan den lezer voldoende duidelijk zijn, dat een aardbeving in de wereld van het Nieuwe Testament een bekend verschijnsel is. Aardbevingsrampen komen daar in grooter getale voor dan in ons land watersnooden. En tegen deze kan men zich nog eenigszins beschermen; bovendien ziet men ze aankomen. Maar de aardbeving komt als een dief in den nacht.

VII. WONINGEN, DAKEN, VENSTERS EN INBREKERS

Evenals in onzen tijd zagen in de wereld van het Nieuwe Testament de huizen in de stad er anders uit dan die op het platteland en waren de huizen in de groote wereldsteden anders ingericht dan die in de kleine landstadjes. Wellicht geleken die in de groote steden het meest op de tegenwoordige. Allerlei opgravingen, vooral die in Ostia, de havenstad van Rome, hebben ons geleerd, hoe zulke groote-stads-huizen waren ingericht.

Er waren natuurlijk in de groote steden huizen, of liever paleizen, waarin de zeer rijken en aanzienlijken woonden. Maar een millioenenstad als Rome in den keizertijd was, bestond toch voor een groot deel uit huizenblokken, die wij huurkazernes plegen te noemen. En die huizenblokken waren juist zoo ingericht als die in de moderne groote steden. Ze waren vier, vijf of zes verdiepingen hoog, hadden gemeenschappelijke trappen, die door den portier schoongehouden werden. Op ieder van de verdiepingen woonden verscheidene gezinnen in verschillende combinaties van kamers, op de wijze van onze flatwoningen.

We moeten ons vooral niet voorstellen, dat Paulus in Rome ruimer behuisd is geweest dan dat hij één of misschien twee vertrekjes in zulk een huurkazerne bewoonde. In onze vertaling staat wel dat hij bleef „in zijn eigen gehuurde woning” (Hand. 28 : 30), maar we moeten ons er voor hoeden, dat we ons door die woorden laten imponeeren. Want in het Grieksch staat het veel simpeler „in zijn eigen gehuurde” of „in hetgeen hij zelf gehuurd had”. En wanneer men bedenkt, hoe duur de woningen in Rome in de eerste eeuw waren, dan moeten we wel aannemen, dat Paulus — evenals trouwens sommige ons bekende, vermaarde Romeinen — zich met het hoog noodige heeft tevreden gesteld; want een ruime beurs had de apostel

niet. En hij had niet meer ruimte noodig dan voldoende was voor hemzelf en den soldaat, die hem bewaakte (Hand. 28 : 16). Wie zou voor zijn maaltijden gezorgd hebben? Een van de eenvoudige zusters der jonge gemeente? Of — en dat lijkt waarschijnlijk — een slaaf van een der broeders? Of heeft Paulus wellicht zijn maaltijden betrokken uit een der vele gaarkeukens in de stad? We weten het niet en het doet er ook weinig toe. Het is alleen merkwaardig te bedenken, dat ook de apostel Paulus — deze groote figuur in het Koninkrijk Gods — dergelijke kleine zorgjes had, en voorzieningen heeft moeten treffen als het huren van een kamertje en het zorgen voor zijn maaltijd.

Natuurlijk waren de huizen niet overal gelijk ingericht; in het Oosten waren ze weer anders dan in het Westen. We zullen den lezer niet vermoeien met allerlei beschrijvingen. Maar op eenige punten moeten we toch wijzen. Evenals te platten lande, waar de grond niet zoo duur was, waren ook in de grootere steden, zooals Jeruzalem, de huizen der meer aanzienlijken gebouwd om een open hof. Zoo b.v. het huis van den hoogepriester Kajafas. Overal waar in het verhaal van Jezus' verhoor voor den hoogepriester en van de verloochening van Petrus de Statenvertaling „zaal” heeft, moet men met de nieuwe vertaling „hof” lezen. Deze gebeurtenissen hadden plaats in den open hof. Wellicht had het verhoor plaats in een vertrek, dat uitgang had op den hof, of onder een zuilengang; maar het is duidelijk, dat de dienstdoende soldaten en de dienstmaagden de luide gesprekken, die ze om het kolenvuur voerden en waarin ze Petrus beschuldigden, niet konden houden in de zaal van den hoogepriester, maar wel in den hof.

Wanneer we Matth. 26 : 58 lezen: „En Petrus volgde Hem van verre tot aan den hof van den hoogepriester en *binnengegaan zijnde*, zat hij bij de dienaren”, dan moeten we dat binnengaan zoo verstaan, dat Petrus mede door de hoofdpoot en de vestibule ging, die tot den open hof toegang gaven. In deze vestibule bevond zich de deurwachter of deurwachteres, die toezicht hield op wie binnenkwamen. We lezen dan ook Joh. 18 : 16, dat Petrus eerst door „den

anderen discipel" Johannes moest worden geïntroduceerd.

Een bel had men in de oudheid niet aan de voordeur. Wilde men, dat opengedaan werd, dan kon men het verlangen daartoe op tweeërlei wijze te kennen geven. Wanneer er geen klopper aan de deur was, zooals bij huizen van eenvoudige lieden, dan riep men. Men had daarvoor een bepaalden roep; in Athene b.v. placht men de aandacht te trekken van de bewoners door den kreet „oo-èè”. Ook in het Nieuwe Testament hebben we een voorbeeld van zulk roepen. Als de mannen, die door Cornelius gezonden waren naar Petrus te Joppe, bij Simon den lederbereider aan de deur komen, zien zij, dat er geen klopper is en geven ze hun aanwezigheid te kennen door den bekenden roep (Hand. 10 : 18). Daarom is de Statenvertaling niet geheel juist; want ze voegt ten onrechte het woord „iemand” in. Ook de nieuwe vertaling is onjuist; want die heeft: „en zij trachtten door roepen te weten te komen of Simon, bijgenaamd Petrus, daar verblijf hield.” Men moet het zich zoo voorstellen: Nadat ze geroepen hadden (modern gezegd: aangebeld) kwam er iemand voor en bij hem informeerden zij, of Petrus er woonde. Ze stonden heusch niet door de deur heen te schreeuwen, zooals de nieuwe vertaling ons wil doen gelooven.

Veel gemakkelijker was het natuurlijk, wanneer er een klopper aan de deur was, meestal een metalen ring. Een teekenachtig voorbeeld daarvan vinden we in het verhaal van Petrus' verlossing uit de gevangenis (Hand. 12 : 12—16). Petrus komt aan het huis van Maria, de moeder van Johannes. Dat was ongetwijfeld een groot huis; want er waren velen samenvergaderd. Hij klopt aan de voorpoort, dat is dus de poort, die van de straat af toegang gaf tot den open hof. Rhode, de dienstmaagd — men zou haar naam kunnen vertalen door Roosje — komt „om te luisteren”, d. w. z. om „naar de bel te kijken”, zooals wij zouden zeggen; want dat is de gewone beteekenis van het woord, dat de Statenvertaling hier door luisteren weergeeft. Als Petrus in het donker op de vraag: „wie is daar?” geantwoord heeft, is het meisje zoo verheugd, dat ze de deur niet open doet,

maar „naar binnen” loopt. Dit „naar binnen” wordt duidelijk, wanneer men bedenkt, dat ze den hof weer moet oversteken en dan het huis weer inloopt. Daar boodschapt ze, dat Petrus „aan de voorpoort” staat. Petrus, die niets meer hoort, blijft kloppen en dan lezen we: „en als zij opengedaan hadden”. Dit meervoud is wel zeer schilderachtig: het is nu niet meer Rhode alleen: verscheidenen van de broeders en zusters, die in het huis waren, loopen naar voren en zien met verrukking, dat Petrus daar inderdaad staat.

De lezer weet, dat verscheidene malen van dit kloppen sprake is (Matth. 7 : 7; Luk. 12 : 36; 13 : 25; Openb. 3 : 20). Het is eigenlijk alle eeuwen door in gebruik gebleven: ook thans kennen we nog huizen met kloppers; ja men brengt ze soms voor de aardigheid nog wel aan nieuwe huizen aan.

Zooeven zei ik, dat het huis van Maria ongetwijfeld een groot huis was, omdat er velen vergaderd waren. Het had blijkbaar vertrekken, of een vertrek, groot genoeg om die velen te bevatten. Dat was iets bijzonders; want de huizen in de oudheid onderscheidden zich o. a. hierdoor van de onze, dat de kamers veel kleiner waren dan wij gewoon zijn. Wij gebruiken ons huis en onze kamers veel meer dan de Zuiderling om er in te wonen: hij gebruikte — en gebruikt ze nog — om er in te slapen en te eten. Verder leeft hij meer op straat dan in huis; huiselijke gezelligheid kent hij nagenoeg niet. Hij flaneert veel op straat en op de markt; het klimaat lokt hem daartoe aan. Bovendien is de Zuiderling nieuwsgierig en op straat kan hij nieuwtjes opdoen. Het was zoo ook in Paulus' dagen: „die van Athene nu allen en de vreemdelingen, die zich daar onthielden, besteedden hun tijd tot niets anders dan om wat nieuws te zeggen en te hooren” (Hand. 17 : 21). Daartoe liepen zij op de markt en Paulus stelt die eigenaardige gewoonte in dienst van de Evangelieprediking (Hand. 17 : 17).

Maar het gevolg van die uithuizigheid is, dat men geen groote eischen stelt aan het eigen huis en met kleine kamers tevreden is. Vooral de „binnenkamer” (Matth. 6 : 6; Luk.

12 : 3), hetzelfde woord, dat ook voor provisiekamer gebruikt wordt, moeten wij ons als naar onze begrippen zeer klein voorstellen. De „opperzaal” in huizen van twee verdiepingen, was natuurlijk veel grooter, maar nog lang niet alle huizen hadden twee verdiepingen en een opperzaal (Mark. 14 : 15; Hand. 1 : 13; 9 : 37; 20 : 8).

De straten in de oude wereldsteden waren smal. Vandaar dat het verkeersprobleem niet minder moeilijk op te lossen was dan tegenwoordig. En we weten, dat b.v. in Rome dagelijks verkeersongelukken plaats vonden, niet zoozeer door rijdende wagens, want met een rijtuig overdag in de straten te rijden was verboden, maar door het gedrang. Ook in Jeruzalem waren de straten smal. Wilde men een luchtje scheppen dan ging men op het platte dak. Over de daken kon men soms straten ver loopen. Dat blijkt o. a. uit de woorden van den Heiland, wanneer Hij spreekt over den komenden gruwel der verwoesting (Matth. 24 : 17; Mark. 13 : 15; Luk. 17 : 31). Jezus zegt: „Dat alsdan die in Judea zijn, vlieden op de bergen; die op het dak is, kome niet af, om iets uit zijn huis weg te nemen”. Dat wil dus zeggen: wie op het dak is, late zijn eigen huis in den steek, maar loope over de daken zoo, dat hij een punt bereikt, vanwaar hij het gemakkelijkst de stad uit en naar de bergen kan vlieden. Want sommige huizen hadden trappen, die van buiten af naar het dak voerden. Op het dak had men ruimte; daar kon men ook slapen en rusten. Petrus bad op het dak (Hand. 10 : 9). Uit Matth. 10 : 27 blijkt, dat men soms ook van het dak af het volk toesprak. Dat kon natuurlijk gemakkelijk, wanneer de huizen niet hoog waren. En degene, die sprak, behoefde niet bang te zijn, dat hij in het vuur zijner rede van het dak zou vallen; want de wet schreef voor, dat langs het dak een leuning aangebracht moest worden (Deut. 22 : 8).

De vensters in de antieke woningen waren klein. Door de deur, die gerust den heelen dag open kon staan, kwam het meeste licht binnen. We moeten ook niet vergeten, dat, hoewel het vensterglas wel bekend was, het althans in het Oosten niet gebruikt werd. In Italië trof men het wel aan

en in Pompeii, de bekende stad, die in 79 n. Chr. door een uitbarsting van den Vesuvius bedolven werd en in den nieuweren tijd weer werd opgegraven, heeft men ook vensters aangetroffen, die van glasruiten voorzien waren geweest. Wij zouden een woning zonder glas onbewoonbaar achten; maar ook nog tegenwoordig hebben in het Zuiden vele woningen geen ruiten: de poovere Grieksche schaapherder en boer vinden het al mooi, wanneer ze hun vensteropeningen met luiken kunnen afsluiten.

Natuurlijk waren er ook wel woningen met grootere vensters. Toch moeten we niet meenen, dat Eutychus, die in het venster van de opperzaal te Troas zat (Hand. 20 : 9), daar bijzonder gemakkelijk heeft gezeten. Wij stellen ons, als we dat verhaal lezen, met onze degelijke Hollandsche begrippen het tafereel aldus voor: een breede vensterbank, waarop Eutychus, met zijn rug tegen een der zijposten, met opgetrokken knieën zat voor het geopende venster; indommend viel hij toen op zij het venster uit. Maar ik geloof, dat de gang van zaken anders geweest is. Het venster zal wel niet veel grooter geweest zijn dan noodig was om zijn lichaam er door te steken; een ruit was er niet. En nu moeten we er vooral op letten, dat er uitdrukkelijk vermeld staat: „er waren vele lichten in de opperzaal, waar zij vergaderd waren” (Hand. 20 : 8). Over den aard van die lichten spreken we nader. Hier zij alleen opgemerkt, dat die vele brandende olijfolielampen ongetwijfeld een groote, zwoele hitte verspreid hebben. Het was na „de dagen der ongehevelde brooden” (Hand. 20 : 6) dus in het voorjaar, wanneer de temperatuur al snel stijgt. Verder was de zaal natuurlijk vol. Het was er ondragelijk warm en het is te begrijpen, dat Eutychus het benauwd kreeg. En wat deed hij nu? Hij stak zijn lichaam door het venster naar buiten en leunde, zoo zittend, op zijn elleboog. Zijn zwaartepunt lag dus buiten het venster. En nu dommelt hij in. Wie neemt het hem kwalijk? Hij was ongetwijfeld al van vóór zonsopgang op geweest; want het werk begon in de oudheid veel en veel vroeger dan thans. Maar de slaper zwikt door op zijn elleboog en ... valt. De lezer kent de geschiedenis

verder. Maar heeft hij ook wel eens opgemerkt, dat we niet lezen, dat Paulus den jongen bestraft om zijn slaperigheid? Hetgeen evenwel kerkslapers niet excuseert.

Het feit, dat er, behalve bij winkels, weinig of geen vensters aan de straatzijde van het huis waren, en dat, zoo er al eenige vensteropening was, deze in ieder geval klein en door ijzeren staven afgesloten was, maakte het voor inbrekers niet gemakkelijk hun nachtelijke boosdoenerij uit te voeren. Door de deur konden zij niet; die was te stevig en ook te goed gesloten. De vensters waren er niet of waren te klein. Blijven alleen over het dak en de muren. Hoe gemakkelijk men door het dak naar binnen kon komen, blijkt uit de geschiedenis van den geraakte, die door zijn vrienden van boven neergelaten werd (Luk. 5 : 19). Toch boden de muren aan de antieke inbrekers betere kansen. Natuurlijk niet bij alle huizen. Er waren huizen, die forsche, stevige muren hadden, vooral wanneer die muren meer verdiepingen te dragen hadden. Maar de meeste huizen waren zoo gebouwd, dat het fundament uit steen bestond, maar de muren waren saamgesteld uit houten raamwerk en in de lucht gedroogde, dus niet gebakken tegels, die door leem met elkander verbonden waren. Eerst door de Romeinen werd de baksteenbouw ingevoerd.

Nu is het duidelijk, dat zulke muren vrij gemakkelijk konden worden opengehakt en gebroken. Het Grieksche woord voor „inbreker” is dan ook „muurdoorgraver”. Dat deze methode van inbreken ook in Palestina in gebruik was, blijkt uit meer dan één plaats in den Bijbel. Reeds de Mozaïsche wet spreekt van een dief „die gevonden wordt in het doorgraven” (Ex. 22 : 2). En de Heiland zegt, dat wij ons geen schatten moeten vergaderen op de aarde, „waar de dieven doorgraven en stelen” (Matth. 6 : 19) en elders zegt Hij: dat de heer des huizes, als hij geweten had, wanneer de dief komen zou „zou gewaakt hebben en zijn huis niet hebben laten doorgraven” (Matth. 24 : 43).

VIII. ETEN EN SLAPEN

Verscheidene schilders hebben het laatste avondmaal, dat de Heiland met zijn discipelen heeft gehouden, afgebeeld. Wie kent b.v. niet de prachtige schildering, die Leonardo da Vinci in de eetzaal van een klooster te Milaan op den wand heeft aangebracht en waarvan tallooze reproducties bestaan?

Toch zouden we ons vergissen, wanneer we meenden, dat deze schilders ook maar bij benadering een juist beeld hebben gegeven van dien maaltijd. Immers zij allen tekenen den Heiland en zijn discipelen aanzittend aan de tafel. Maar de etenden hebben niet aangezeten, maar *aangelegen*. Gewone maaltijden gebruikte men in het Oosten ongetwijfeld ook wel op andere wijze, maar een eenigszins bijzondere maaltijd — dus b.v. als men gasten genood had, of als men het paaschmaal at — kenmerkte zich steeds hierdoor dat men aan tafel aanlag, evenals ook de Grieken en de Romeinen dat plachten te doen.

Men lag op een soort van divans of sofa's, gemeenlijk bestemd voor drie personen. Deze divans stonden dan geschikt om de tafel. Sommige plaatsen waren meer eervol dan andere, zooals den Bijbellezer bekend is uit de gelijkenis van den Heiland (Luk. 14 : 7—11). De Statenvertaling spreekt hier (en elders) van „vooraanzittingen”, maar er staat eigenlijk „vooraanliggingen”, en in plaats van „zich zetten” moeten we liever vertalen: „zich leggen”.

Men leunde op den linkerelleboog, zoodat men de rechterhand vrij had om te eten. De voeten waren dus naar achter uitgestrekt. Als men dat bedenkt, wordt de geschiedenis van de zondares, die Jezus' voeten zalfde, duidelijk (Luk. 7 : 36 e.v.). Ook daar moet men telkens in plaats van „zitten” vertalen „liggen”. Er staat trouwens duidelijk geschreven van de vrouw: „En staande *achter* aan zijn voeten”. Dat zou moeilijk gaan, wanneer Jezus gezeten had.

De nieuwe vertaling houdt zich onzijdig. Zij vertaalt: „En zie eene vrouw . . . bemerkte, dat Hij aan tafel was,” in plaats van „dat Hij aanlag”. Even verder vertaalt zij (vs 44): „En zich tot de vrouw wendende, zeide Hij tot Simon”; de Statenvertaling heeft terecht. „En Hij zich omkeerende naar de vrouw.”

Wanneer we bedenken, dat ook bij het laatste avondmaal Jezus en zijn discipelen aanlagen, wordt een plaats helder, die anders voor ons moeilijk te begrijpen is. Joh. 13 : 23 lezen we: „En een van zijn discipelen was aanzittende in den schoot van Jezus.” Het is duidelijk, dat wanneer Johannes, van wien hier sprake is, rechts van Jezus aanligt in de bovenvermelde houding, zijn hoofd ongeveer komt ter hoogte van de borst van den Heiland. Dat is hier bedoeld. De nieuwe vertaling geeft dan ook, meer in overeenstemming met wat er in het Grieksch staat: „Eén van de discipelen, dien Jezus liefhad, lag aan den boezem van Jezus”. Wanneer we even verder (vs 25) lezen: „En deze, vallende op de borst van Jezus, zeide tot Hem”, dan beteekent dat dus, dat Johannes zijn hoofd nog meer naar links buigt tot vlak bij Jezus' borst.

Men at niet met mes en vork, maar met de handen; het vleesch kwam dan ook gesneden op tafel. Groenten en dergelijke spijzen legde men op een stuk brood. Eetlepels worden in den Bijbel niet genoemd, al waren ze wel bekend. De Romeinen, die veel brij en pap aten, gebruikten ze geregeld. Het is duidelijk, dat schoongewasschen handen aan den maaltijd in de oudheid nog belangrijker waren dan tegenwoordig. Daarom was handenwasschen voorgeschreven (Matth. 15 : 2, 20; Luk. 11 : 38).

Het aanligbed was soms fraaier dan het gewone bed; maar meestal was er geen onderscheid. Het bed, waarop men placht te slapen, bestond uit een houten raam op vier pooten. In dat raam waren riemen of zeelen gespannen en daarop lag het eigenlijke bed. Er zijn uit de oudheid verscheiden onderstellen over en daaraan kunnen we zien, dat ze soms fraai versierd waren met inlegwerk en koper. Vooral de aanligbedden waren rijkelijk voorzien van kussens.

Een antiek bed was lang zoo zwaar niet als het onze. Het houten onderstel en de matras waren gemakkelijk te dragen. Bovendien waren de bedden naar onze begrippen klein; slechts juist voldoende voor de lengte van het lichaam. Daarom behoeven we ons er niet over te verwonderen, dat men zoo vaak zieken op hun bed naar den Heiland droeg (Matth. 9 : 1). Toch waren dat niet alle dezelfde soort van bedden. Want arme lieden sliepen òf op den grond òf op een soort van saamklapbaar veldbed. Dat is het „beddeken” waarvan de Statenvertaling spreekt (Mark. 6 : 55; Joh. 5 : 8). Op zulk een matras liet men ook den geraakte door het dak neer (Mark. 2 : 4). In Hand. 5 : 15 worden beide soorten tezamen genoemd. Wanneer we daar lezen van: „bedden en beddekens” beteekent dat niet: groote en kleine bedden, zooals men uit de Nederlandsche woorden zou kunnen opmaken, maar „bedden” zijn de mooiere en beter uitgeruste legersteden der rijken, „beddekens” de poovere veldbedden der armen.

Hoewel men natuurlijk ook stoelen en tafels had, was toch het bed een der belangrijkste meubelstukken. Maar een typisch onderscheid tusschen de antieke (en evenzeer de moderne) Zuidelijke meubileering en de onze is dit, dat wij veel en veel meer in onze kamers hebben staan dan de Zuiderling. We zagen reeds dat de kamers klein waren en de bewoners uithuizig. Maar ze kwamen thuis om te slapen. En daarvoor hadden ze hun bed noodig.

IX. KLEEREN, SCHOENEN EN HOEDEN

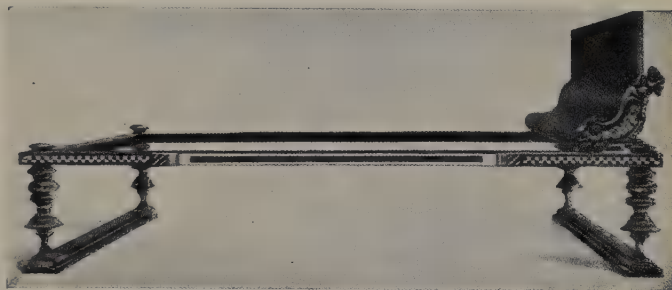
Natuurlijk werden niet in alle landen van het uitgestrekte gebied om de Middellandsche zee dezelfde soorten van kleederen gedragen; maar de belangrijkste gebieden kwamen, wat de kleding betreft, toch in zooverre overeen, dat men in hoofdzaak twee kledingstukken kende, namelijk het onder- en het bovenkleed. De tegenwoordige Oostelijke landen staan ten opzichte van de kleding nog het dichtst bij de oudheid: Griekenland en Italië hebben meer den invloed van het Westen ondergaan.

Het onderkleed, dat in de Statenvertaling „de rok” wordt genoemd, was een wijd lang hemd met mouwen. Het reikte minstens tot aan de knieën, meestal lager. Wanneer men vlug wilde loopen, schortte men het op (1 Petr. 1 : 13) door het boven den gordel op te trekken. De gordel was lang niet altijd, zooals wij zouden denken, van leer, maar vaak ook van linnen of van wol, evenals het onderkleed. Hij werd dan eenige malen om het lichaam gewikkeld en wel zoo, dat de plooiën dienst konden doen als bewaarplaats van geld (Matth. 10 : 9; Mark. 6 : 8). In Hand. 19 : 12 wordt dan ook gesproken van gordeldoeken.

Over het onderkleed droeg men een kledingstuk, dat in de vertaling „mantel” genoemd wordt, maar dat er in werkelijkheid heel anders uitzag dan wat wij ons onder een mantel voorstellen. Het bovenkleed was een groote lap, die men op verschillende wijzen om het lichaam kon slaan. Eerst wanneer men dezen doek had omgeslagen, was men naar de begrippen van den tijd behoorlijk gekleed. Had men alleen het onderkleed aan, dan gold men voor naakt. Toen Jezus aan de visschende discipelen verscheen na zijn opstanding, en Petrus van Johannes hoorde, dat het de Heere was, sloeg Petrus zijn bovenkleed om „want hij was naakt” (Joh. 21 : 7). Petrus had natuurlijk dat opperkleed

15. STRAATTOONEEL IN HET ZUIDEN

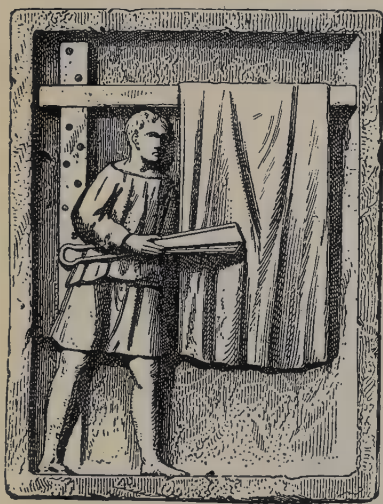
16. BED

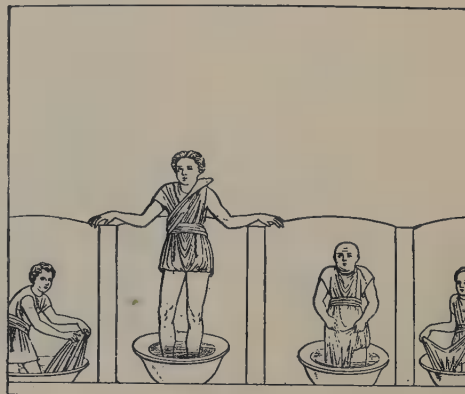
17. ACHTERZIJDE VAN EEN
HUURKAZERNE TE OSTIA BIJ
ROME TEN TIJDE VAN PAULUS

18. TAFEREEL IN EEN MANUFACTUURWINKEL

19. SCHEERDER

20. AFBEELDINGEN UIT EEN VOLLERIJ

afgedaan, omdat hij bij het werk er door gehinderd werd. Dat deed men gewoonlijk bij handenarbeid. Zij, die Stephanus steenigden, legden hun bovenkleed af en gaven het in bewaring bij Saulus (Hand. 7 : 58). Ook in oogenblikken van opwindung kwamen de Joden er blijkbaar spoedig toe om hun bovenkleed los te maken en het van zich te doen. In Hand. 22 : 23, waar we lezen, dat tijdens Paulus' rede voor het volk te Jeruzalem de toehoorders „de kleederen van zich smeten” en „stof in de lucht” wierpen, is ook sprake alleen van de bovenkleeren. We moeten deze plaats zoo verstaan, dat de Joden in hun woede met hun bovenkleed gingen zwaaien en daardoor een geweldige massa stof deden opwaaien. Maar niet alleen om uiting te geven aan hun woede gebruikten de Joden hun bovenkleed: ook hun enthousiasme konden zij er mede te kennen geven. Immers, wanneer de Heiland zijn intocht houdt in Jeruzalem, leggen ze hun kleederen op de ezelin of spreiden ze op den weg (Matth. 21 : 7, 8). Uit al deze plaatsen kan men opmaken, dat degene, die alleen het onderkleed aan had, wel niet voor behoorlijk gekleed gold, maar zich toch nog niet wat wij zouden noemen in negligé bevond. We moeten bedenken, dat men in de warme landen vroeger — en ook nu nog — zich minder spoedig ongekleed voelt dan wij zouden doen.

De kleeding der vrouwen was in principe dezelfde als die der mannen. Natuurlijk waren er geringe verschillen in vorm en wijze van dragen en het behoeft haast niet gezegd te worden, dat de dames ook in de oudheid prijs stelden op fijnere bewerking, grootere kleurschakeering en rijkere versiering al naar gelang de mode dat eischte. Want men meene niet, dat de mode in dien tijd niet evenzoo de kleeding beheerschte als tegenwoordig. Vooral de Romeinsche dames brachten in hun kleeding veel afwisseling en trachtten elkaar in nieuwe snufjes te overtroeven. Zoowel Paulus (1 Tim. 2 : 9) als Petrus (1 Petr. 3 : 3) waarschuwen tegen een dergelijke overmatige weelde. We kunnen er ook zeker van zijn, dat de rijken wel meer kleeren gedragen hebben dan voor de behoefte strikt noodzakelijk was. En dat zij ook de plaag van de kleerkast, die onzen huismoeders zoo-

veel hoofdbrekens kan bezorgen, namelijk de mot, gekend hebben, weten we uit de woorden van Jezus zelf. De Heiland spreekt van schatten, die door de mot verdorven kunnen worden: daartoe zullen ongetwijfeld ook de kleederen behoord hebben (Matth. 6 : 19). En van al te weelderige verzamelingen van kleederen spreekt ook Jakobus, als hij tot de rijken zegt: „Uw rijkdom is verrot en uw kleederen zijn van de motten gegeten geworden” (Jak. 5 : 2).

Wanneer we over kleederen spreken, denkt de huisvrouw aan de wasch. En die was, wanneer men op een behoorlijke kleding prijs stelde, in de oudheid niet zoo gemakkelijk. Want de kleederen, en vooral de bovenkleeren, waren bijna steeds van wol en die wollen mantels moesten, om waterdicht te zijn, een bepaalde apprêtuur ondergaan. Dat gebeurde natuurlijk niet zoo vaak als wij wel zouden willen, maar wanneer de kleederen vuil geworden waren, was het toch noodig ze te reinigen. Wanneer men het betalen kon, deed men dat niet zelf; dan gingen de kleeren naar den voller. Dat een voller de kleeren schitterend wit kon krijgen blijkt uit Mark. 9 : 3, waar we lezen, dat bij de verheerlijking op den berg Jezus' kleederen werden „blinkende, zeer wit als sneeuw, hoedanige geen voller op aarde zoo wit maken kan.” Ook nieuwe stoffen, die pas van den weefstoel kwamen, moesten eerst naar den voller.

Wat doet zoo'n voller eigenlijk met de stof?

Hij dompelt de stof in een kuip water, waarin o. a. krijt en loogzout is gemengd. In natten toestand wordt de doek dan getreden en geslagen. De bedoeling daarvan is, dat de wollen haartjes gaan saamplakken, zoodat men den draad van het weefsel niet meer kan zien, doordat een viltachtig geheel ontstaat. Dan wordt de doek gewassen, gedroogd en met borstels ruw gemaakt. En eindelijk wordt hij gezwaveld, geschoren en geperst. Men ziet dat er nog al wat te doen was, voordat een nieuw kleet behoorlijk geapprêteerd was, of een oud weer als nieuw de wasscherij kon verlaten. Het is nu ook duidelijk, waarom het onverstandig zou zijn een lap ongevold laken op een oud kleet te zetten. Het oude kleet heeft de apprêtuur reeds meer dan eens ondergaan,

is dus niet meer onderhevig aan het krimpen, dat een natuurlijk gevolg is van de behandeling. Het nieuwe stuk krimpt natuurlijk nog wel en het kan niet anders of de „ingezette” — aldus heeft de nieuwe vertaling terecht — „lap scheurt af van het kleed en er wordt een ergere scheur” (Matth. 9 : 16).

Hoe spoedig men in die oude Zuidelijke wereld zich kon aankleeden, blijkt ons uit het verhaal van Petrus' verlossing uit de gevangenis. Petrus sliep tusschen de beide soldaten blijkbaar in zijn onderkleed. Want de engel beveelt hem zich te gorden (Hand. 12 : 8); hij had dus zijn gordel uitgedaan. Nadat hij dien omgewonden, heeft, moet hij zijn schoenen aandoen en daarna zijn mantel, dat is dus zijn bovenkleed, omwerpen. Dan is hij geheel gekleed en kan hij den engel volgen. Er is hier sprake van „schoenzolen”. In het Grieksch staat „sandalen”. Dat begrijpen wij tegenwoordig gemakkelijker dan onze vaders uit den tijd der Statenvertaling. Want bij ons worden de sandalen des zomers weer gedragen. We behoeven ons die oude sandalen niet veel anders voor te stellen. Zooals we tegenwoordig verschillende modellen hebben, had men die in de oudheid ook. En wanneer men eenigszins op de hoogte is met de verschillende soorten van schoenen, die uit de oudheid nog over zijn en die men in de musea kan zien, dan valt het op, dat sommige van de tegenwoordige opengewerkte dameschoenen zooveel op die oude modellen gelijken. De eenvoudigste vorm van sandaal is natuurlijk de zool, die met riemen aan den voet bevestigd wordt. Het was voor een reiziger vrij gemakkelijk om een extra paar van die sandalen bij zich te dragen: ze namen in zijn reiszak bijna geen plaats in. Wanneer Jezus de twaalf apostelen uitzendt en hun zegt, dat ze geen schoenen moeten meenemen (Matth. 10 : 10; Luk. 10 : 4; 22 : 35), bedoelt de Heiland dan ook niet, dat ze geen schoenen aan hun voeten moeten doen. Zonder schoenen zou de reis in het bergachtige land niet te doen zijn. Maar Jezus bedoelt, dat de apostelen niet een tweede paar mogen meenemen, evenmin als ze een tweede onderkleed bij zich mogen hebben. Hebben ze nieuwe schoenen

noodig, dan zou daarin voorzien worden: „want de arbeider is zijn voedsel waardig” (Matth. 10 : 10). Dat ze wel degelijk sandalen moesten dragen, blijkt uit Mark. 6 : 9: „En Hij gebod hun . . . dat zij schoenzolen zouden aanbinden.”

Hoeden in onze beteekenis van het woord kende de oudheid niet. De Joden droegen waarschijnlijk een om het hoofd gewonden doek. De Grieken en Romeinen droegen in den tijd van het Nieuwe Testament in het dagelijksche leven meestal geen hoofdbedekking. Alleen wanneer ze op reis gingen hadden ze natuurlijk bescherming noodig tegen de felle zon en den regen en daarvoor gebruikten ze hoeden met een zeer breeden rand. Maar ook al hadden ze zulk een hoed bij zich, dan droegen ze dien lang niet altijd op het hoofd. Wanneer het niet strikt noodig was tot bescherming van het hoofd, hing de hoed aan een band op den rug. Natuurlijk waren werklieden soms wel genoodzaakt in hun werk hun hoofd te beschutten; verschillende soorten van mutsen en hoeden worden dan ook vermeld. Maar zoo algemeen als bij ons was het dragen van hoeden niet.

Slechts eenmaal wordt in de Statenvertaling van het Nieuwe Testament van hoeden melding gemaakt. In Openb. 19 : 12 wordt vermeld, dat op het hoofd van Hem, die op het witte paard zat, „vele koninklijke hoeden” waren. De nieuwe vertaling spreekt van „vele kronen”. Maar beide vertalingen wekken bij den modernen lezer toch verkeerde voorstellingen.

Het Grieksche woord, dat hier gebruikt wordt, is „diadeem”, dat eigenlijk beteekent „ombindsel”. Oorspronkelijk wordt hiermee bedoeld een om het hoofd gewonden band. Zulk een band werd door de oude Perzische koningen gedragen als het teeken van hun koninklijke waardigheid. Door Alexander den Groote († 323 v. Chr.) werd de diadeem in de Grieksche wereld bekend; algemeen raakte hij in gebruik bij de Hellenistische vorsten. De Romeinen, die in hun oorspronkelijk republikeinsche gezindheid al wat koning heette haatten, hadden ook van den diadeem een afschuw. De Romeinsche keizers hebben lang het dragen van een diadeem vermeden en eerst van Constantijn den

Groote (306—337) weten we zeker, dat hij den diadeem als teeken der keizerlijke waardigheid steeds heeft gebruikt.

De oorspronkelijk eenvoudige witte hoofdband werd langzamerhand versierd met paarlen en goud, soms ook met purper. Zoo werd hij meer en meer het kostbare hoofdversiersel, waaraan wij bij het vermelden van een diadeem denken. Maar duidelijk is, dat het met een hoed niets gemeen heeft en dat het ook iets anders is dan een kroon, al is de diadeem evenals de kroon een teeken van koninklijke waardigheid.

X. WEELDE-ARTIKELEN

Al waren in de wereld van het Nieuwe Testament de sociale toestanden geheel anders dan in onzen tijd, en wel zoo, dat veel kleinere volksgroepen deel hadden aan een levensstandaard, die boven het hoognoodige uitging, zoo kende zij toch een zekere welvarendheid, die haar rijkste vruchten wel in de groote steden — vooral in Rome — afwierp, maar die toch door het gansche rijk verbreid was. De tegenwoordige musea getuigen daarvan nog. De tallooze gebruiksvoorwerpen uit de oudheid, die daar zijn tentoongesteld, doen ons zien, dat de kunstnijverheid op een hoog peil stond. Het leelijke product van de alles nivelleerende machinale fabricatie kende men niet. Wel waren er fabrieken in den zin van werkplaatsen, waar bepaalde voorwerpen in massa gemaakt werden; maar het was alles handwerk wat die fabrieken verliet. Het ambacht was in eere, al waren de lagere ambachtslieden meestal slaven en al gold voor vrijen niet ieder ambacht als eervol.

De koophandel bestreek de geheele wereld en de handelsmaatschappijen zonden overal hun transporten heen. Vooral op het terrein van den handel in luxe-artikelen werden goede zaken gemaakt. Want daarnaar was overal vraag. Welke waren die luxe-artikelen? Dat kunnen we lezen in het Nieuwe Testament en wel in Openb. 18 : 11—13. „En de kooplieden der aarde zullen weenen en rouw maken over haar, omdat niemand hun waren meer koopt; waren van goud en van zilver, en van kostelijk gesteente, en van paarden, en van fijn lijnwaad, en van purper, en van zijde, en van scharlaken; en allerlei welriekend hout, en allerlei ivoeren vaten, en allerlei vaten van het kostelijkste hout, en van koper en van ijzer en van marmersteen; en kaneel, en reukwerk, en welriekende zalf, en wierook.” Hier houdt de lijst van weelde-artikelen op, want wat nu volgt behoort tot de behoeften van het dagelijksche leven „wijn en olie en meel-

bloem, en tarwe en lastbeesten, en schapen; en van paarden en van koetswagens en van lichamen en de zielen der menschen." Met de laatste woorden (de nieuwe vertaling heeft beter: en van lichamen en zielen van menschen) worden slaven bedoeld, die, zooals we later zien zullen, ook als gewone koopwaar verhandeld werden.

Sommige van deze weelde-artikelen worden ook op andere plaatsen in het Nieuwe Testament vermeld. We lezen o.a. dat de wijzen uit het Oosten voor het Kindeke in Bethlehem schatten meebrachten van goud en wierook en mirre (Matth. 2 : 11), dat Demetrius, de zilversmid zilveren tempeltjes fabriceerde (Hand. 19 : 24). Uit deze en talloze andere plaatsen, ook in het Oude Testament, zien we, dat reeds van overoude tijden af goud- en zilvermijnen, evenals koper- en ijzermijnen werden geëxploiteerd. Ook het „kostelijk gesteente" werd reeds vroeg op hooge waarde geschat en hoe nauwkeurig men de verschillende steenen wist te onderscheiden, blijkt o. a. uit Openb. 21 : 19, 20. In het algemeen hechtte men en hecht men nog in het Oosten en Zuiden veel meer aan de versiering met edelsteen en dan wij doen. Ook thans nog dragen soms de Italiaansche dames aan zes of zelfs acht vingers ringen met edelgesteenten. Zoo iets zouden wij smakeloos achten; maar verschillende streken hebben verschillende zeden. De Zuiderling is veel soberder in het eten, wij zijn eenvoudiger in de versiering en in de kleederdracht. Paulus vermaant dan ook de vrouwen, dat zij zichzelve „met schaamte en matigheid versieren, niet in vlechtingen des haars, of goud, of paarlen, of kostelijke kleeding" (1 Tim. 2 : 9). Ook de paarlen en de kostelijke kleeding treffen we aan in de opsomming van de luxe-artikelen in Openb. 18 : 11—13. Immers daar is sprake niet alleen van fijn lijnwaad, maar ook van purper en van zijde en van scharlaken.

De parels waren bij de dames in de oudheid nog meer geliefd dan edelsteen. Ze werden in hoofdzaak geïmporteerd uit de streken van den Indischen oceaan en de Perzische golf. Er werden vaak enorme sommen voor betaald. Bekend is bijvoorbeeld, dat Julius Caesar eens voor één

parel meer dan een half millioen gulden gaf. Natuurlijk was zulk een prijs uitzondering, maar het zegt toch iets ten aanzien van de luxe in dien tijd. Het doet ons gemakkelijker begrijpen, dat de gelijkenis van den koopman, die om één parel te kunnen koopen, verkocht al wat hij had (Matth. 13 : 46), uit het leven gegrepen is.

Een weelde-artikel waren ook de purperen kleederen. Men bereidde de purperen kleurstof uit het sap van fijn-gestampde purperslakken. Het verhaal zegt, dat bij Tyrus eens een hond een purperslak doodbeet en daardoor een roodgekleurden bek kreeg. Door die toevallige gebeurtenis zou men op de schoone kleur opmerkzaam zijn geworden. Men ving de slakken in fuiken, waarin men als aas mosselen en stukken vleesch deed. De kleine slakken werden met schaal en al fijngestampt, de groote — er waren er van meer dan een half pond — werden eerst uit de schaal verwijderd. Dagenlang werden ze dan gekookt in water. De wol, die gekleurd moest worden, werd vervolgens in het purperroode vocht gelegd.

Men wist verschillende tinten te verkrijgen, van dieprood tot violet, die onder verschillende belichting allerlei schakeering vertoonden. Het kostbaarst was de stof, die tweemaal gekleurd was. De kleur was „wasch- en licht-echt”, ja ging er zelfs met het ouder worden nog op vooruit.

Het is geen wonder, dat het purper door de oude volken, die zoo bijzonder op levendige kleuren gesteld waren en nog geen minerale verfstoffen kenden, in hooge mate gewaardeerd werd. Het was dan ook zeer duur. In de eerste eeuw moest men voor een purperen mantel meer dan duizend gulden betalen en dat vond men dan nog goedkoop. Algemeen werd het purper beschouwd als een sieraad alleen voor vorsten en aanzienlijke personen. Daarom deden dan ook de Romeinsche soldaten in hun bitteren spot onzen Heiland een purperen mantel om (Matth. 27 : 28).

Herhaalde malen hebben de Romeinsche keizers beperkende bepalingen voor den purperverkoop uitgevaardigd, omdat ze niet wenschten, dat minderwaardige personen,

die echter rijk genoeg waren, zich met purper sierden.

De kostbaarheid van het artikel maakte het voor de handelaren in purper gewenscht, dat ze over een groot bedrijfskapitaal konden beschikken en daarom mogen we aannemen, dat Lydia, bij wie Paulus en zijn reisgezellen zulk een gastvrije ontvangst genoten (Hand. 16 : 15 en 40), een gefortuneerde vrouw was. Haar geboorteplaats Thyatira, gelegen aan den weg van Pergamus naar Sardes, was een bekend centrum van purperververij, zooals we uit meer dan één oude inscriptie weten. Zou zij wellicht Philippi gekozen hebben als afzetgebied voor de haar uit haar vaderland toegezonden purperen stoffen?

De beroemdste purperfabrieken vond men in Tyrus. Daar vervaardigde men de echte purperwaren in vijf verschillende soorten. Maar dat men ook reeds in de oudheid imitatiestoffen in den handel bracht, blijkt hieruit, dat niet minder dan negen kwaliteiten namaak in omloop waren. Een oud geograaf zegt van Tyrus: „Het Tyrische purper is zonder twijfel het schoonst van alle soorten; de stad is door haar ververijen rijk geworden; alleen is het voor reizigers wegens de vele fabrieken niet aangenaam om er te vertoeven.” In onzen tijd heeft men in de buurt van Tyrus groote hoopen schalen van purperslakken aangetroffen. De afval der fabrieken werd blijkbaar buiten de stad naar daarvoor aangewezen plaatsen gebracht en op vaalten geworpen.

In de Middeleeuwen is de kennis van het purperbereiden geheel verloren gegaan en eerst in 1858 heeft een Fransch onderzoeker de kleur weer ontdekt, doordat hij vlekken zag op de kleeren van visschers. Tegenwoordig wordt de purperkleur uit planten of uit steenkoolteer gewonnen.

Van zijde is waarschijnlijk in den Bijbel alleen sprake in de boven aangehaalde opsomming van luxe-koopwaar. In Ezechiël 16 : 10 lezen we in de Statenvertaling ook wel van zijde, maar het is niet geheel zeker of daar inderdaad zijde bedoeld is.

Wanneer voor het eerst de zijde uit het verre Oosten naar de Westersche wereld geëxporteerd werd, weten we

niet. In China was zij reeds 2000 vóór Christus bekend. In ieder geval kende de wereld van het Nieuwe Testament deze kostbare stof. We moeten niet meenen, dat er reeds een geregeld rechtstreeksch handelsverkeer was met het verre Oosten, maar zoowel langs den zeeweg als over land bereikte het product langs vele tusschenhandelaren het gebied van het Romeinsche rijk. Vandaar dan ook dat het zoo duur was: het werd in letterlijken zin tegen goud opgewogen. Eerst werden de zijden stoffen geheel klaar afgeleverd, later werd de zijde in draadvorm geïmporteerd. Daardoor hadden de wevers gelegenheid halfzijden stoffen te fabriceeren: de schering van zijde, de inslag van wol of katoen. Eerst omstreeks 550 brachten monniken uit het verre Oosten den zijdeworm mee en daarna begon men in het Westen de zijde zelf te cultiveeren; toen werd de stof goedkooper. Kunstzijde kende men niet. Uit dit alles blijkt, dat de kooplieden, van wie Openb. 18 : 12 sprake is, kapitaalcrachtige menschen geweest moeten zijn.

Het scharlaken, waarvan in hetzelfde vers sprake is, duidt een prachtig rood geverfde stof aan. Men verkreeg die kleur uit een insect, dat verwant is met de cochenilleluis, die ook tegenwoordig nog gebruikt wordt tot het verkrijgen van een roode kleur. Het scharlaken overtrof zelfs het purper, maar was niet zoo duurzaam als dit; de kleur verloor spoediger haar prachtigen glans.

Ook van den handel in parfumerieën is in hetzelfde vers sprake. Op dat gebied heerschte een ongeloofelijke weelde. Evenals thans, wellicht meer nog, werden, vooral in de groote steden, de allerkostbaarste reukwerken in allerlei variëteit te koop geboden. Van één der bekendste parfumerieën wordt in Joh. 12 : 3 de prijs genoemd. Het pond zalf „van onvervalschten zeer kostelijken nardus”, waarmee Maria de voeten van Jezus zalfde, wordt door Judas getaxeerd op een waarde van driehonderd denariën, dat is ongeveer 120 gulden. Daarbij moeten we nog bedenken, dat dit oude pond het gewicht had van ruim drie ons. We komen dus op een waarde van ongeveer veertig gulden het ons.

Van het hooge peil der kunstnijverheid getuigt Openb. 18 : 12 door te spreken van voorwerpen, gesneden uit ivoor en kostbaar hout. Elders (Openb. 4 : 6) wordt het glas en het kristal vermeld. In de musea kan men nog zien, hoe ver de oudheid het gebracht had in het vervaardigen van glazen bekers en flesschen met allerlei kunstige versiering en hoezeer men de kunst verstond van het kristalsnijden. Van de groote verscheidenheid van vazen worden in Openb. 5 : 8 gouden fiolen genoemd. De fiool was een platte drink- en offerschaal, gemaakt van aardewerk of van zilver of van goud.

*

XI. MAAT EN GEWICHT

Het is niet gemakkelijk om de namen van maten en gewichten, die in het Nieuwe Testament voorkomen, in het Nederlandsch te vertalen. Want in de oude wereld rekende men met geheel andere eenheden dan wij doen, en bovendien verschilden die eenheden in de verschillende landen, ja zelfs in verschillende steden en streken weer van elkaar. Wij zijn gewoon aan het gemak van een internationale maat- en gewichteenheid; in de oudheid moest men, evenals trouwens ook nog onze vaders deden, de maten en gewichten van de eene streek herleiden tot die van de andere, waarbij de nauwkeurigheid nog al eens leed. Geheel nauwkeurig kennen wij de oude maten eigenlijk niet; maar ongeveer kunnen we hun waarde wel benaderen.

De kleinere lengtematen ontleent de Griek aan het menschelijk lichaam, zooals onze grootouders dat ook nog deden. Men spreekt van een vinger (duim), een el, een voet, en een vadem. Het gemak van het gebruik van deze maten was daarin gelegen, dat men ze altijd in het eigen lichaam bij zich droeg, het ongemak werd geleverd door de geringe nauwkeurigheid. Een lap stof of een stuk band, afgemeten langs den arm van den koopman, verschillen in lengte soms belangrijk van de vereischte maat, zooals oudere lezers zich uit hun jeugd zullen herinneren.

Onder een *el* verstaat de oude Griek iets anders dan wij vroeger. Een Nederlandsche el was bijna 69 cM. lang, ongeveer de afstand van den schouder tot den top van den uitgestreken middenvinger. Maar de Grieksche el werd gemeten van den elleboog tot den top van den middenvinger; zij was dus iets langer dan 46 cM. Meet het maar bij u zelf na. Aan deze ellemaat dus denkt de Heiland, wanneer Hij vraagt, wie met bezorgd te zijn één el tot zijn lengte kan toedoen (Matth. 6 : 27). De engel, die in het visioen van Johannes den muur van het heilige Jeruzalem opmeet,

gebruikt ook de el als eenheid, maar dan niet de el naar de maat van den mensch, maar naar de maat van den engel. Want de woorden „naar de maat eens menschen, welke des engels was” (Openb. 21 : 17) moeten toch wel beteekenen: de engel gebruikte tot het meten den afstand van den elleboog tot den uitgestrekten middenvinger, zooals dat de eenheidsmaat van een mensch is; maar waar het hier een engel gold, moet de el gerekend worden naar de maat van een engel, niet dus een menschen-el, maar een engelen-el.

Breidt men beide armen uit, en laat men dan den afstand meten van den top van den uitgestrekten middelvinger der eene tot dien van den middelvinger der andere hand, dan geeft het resultaat van die meting den *vadem* aan. Men berekent den *vadem* in de oudheid op ongeveer 1.80 M. Toen de matrozen van het schip, waarop Paulus naar Italië voer, het dieplood uitwierpen, vonden zij 20 *vademen*, dat is dus ongeveer 36 M. Een weinig voortgevaren zijnde vonden zij 15 *vademen*, dus ongeveer 27 M. (Hand. 27 : 28). Hoewel die diepte natuurlijk nog ruim voldoende was voor het schip, schrokken de matrozen terecht van de snelle rijzing van den bodem en namen zij hun maatregelen door ankers uit te werpen.

Voor grootere lengtematen gebruikte men in het dagelijksche leven aanduidingen van practischen aard. Bijvoorbeeld: zoover men iemand beroepen kan. In het Nieuwe Testament lezen we de uitdrukking: „omtrent een steenworp” (Luk. 22 : 41). Wij zijn geneigd daarbij te denken aan den afstand, waarover wij een kiezelsteen kunnen werpen. Dat zal hier wel niet de bedoeling zijn. We moeten hier denken aan een grooter stuk steen, zoo groot, dat het ongeveer de holle hand vult. Zulke steenen lagen — en liggen — in de Oostelijke wereld buiten de steden overal verspreid op een wijze, die ons, bewoners van een dichtbevolkt en gecultiveerd land, verbaasd doet staan. De uitdrukking „steenworp” spreekt dan ook tot den antieken mensch duidelijker dan tot ons.

Over de lengtemaat, die aangeduid wordt met den naam

stadie (stadion) spreken we later nog. Een stadie is ongeveer 185 M. We lezen in Joh. 6 : 19, dat de discipelen, toen ze Jezus over de zee tot zich zagen komen, ongeveer 25 of 30 stadiën gevaren waren. Ze bevonden zich dus, als we de getallen precies uitrekenen, ongeveer 4625 of 5550 M. van de kust af. Wij zouden dat uitdrukken door te zeggen ongeveer 5 K.M. of één uur loopens. Ze waren dus wel heel ver van de kust af, toen Jezus tot hen kwam.

Emmaüs lag, zoo lezen we Luk. 24 : 13, 60 stadiën van Jeruzalem af, dat is dus ongeveer 11 K.M. of twee uur loopens. Wanneer de Emmaüsgangers met den opgestanen Heiland in hun dorpje aankomen, is het bij den avond (Luk. 24 : 29), laat ons zeggen ongeveer zes uur: dat zal, gezien de tijd van het jaar, niet zoover mis zijn. Zij zijn dus ongeveer te vier uur uit Jeruzalem vertrokken. Nadat de Heiland zich aan hen geopenbaard heeft, keeren zij weer „opstaande ter zelve ure” (Luk. 24 : 33) naar Jeruzalem terug „en vonden de elven saamvergaderd”. Dat zal dus ongeveer acht uur des avonds geweest zijn. Van den vroegen morgenstond af waren de discipelen met het Paaschwonder bezig geweest en zelfs twee uren na zonsondergang treffen we hen nog bij elkaar aan. Was het te verwonderen, dat ze op dezen dag niet konden scheiden?

Over de afstanden, die in het boek der Openbaring vermeld worden, zullen we geen bespiegelingen houden. We moeten volstaan met op te merken, dat de 1600 stadiën, die Openb. 14 : 20 genoemd worden, een afstand betekenen van 296 K.M., en de 12000 stadiën, waarvan Openb. 21 : 16 sprake is, 2220 K.M.

Eénmaal komt in het Nieuwe Testament een Romeinsche maat voor, nl. in Matth. 5 : 41, waar de Heiland zegt: „En zoo wie u zal dwingen één mijl te gaan, gaat met hem twee mijlen.” Het woord *mijl* komt van het Latijnsche woord voor duizend. Het beteekent dan ook een afstand van 1000 passen. Maar een Romein verstaat onder een pas het dubbele van wat wij er mee bedoelen, dus twee schreden. Een schrede is gemiddeld 75 cM.; een Romeinsche

pas, twee schreden, beteekent dus 1.50 M.; 1000 passen of een mijl is dus een afstand van $1\frac{1}{2}$ K.M.

De inhoudsmaten leveren in hun benaming nog grootere moeilijkheid op dan de lengtematen. Want de Grieken en Romeinen hadden een afzonderlijk maatstelsel voor natte en voor droge waren. We zullen die stelsels niet bespreken, maar alleen eenige maten vermelden, die in het Nieuwe Testament voorkomen. En dan denken we in de eerste plaats aan de bekende passage uit het verhaal van Christus' eerste wonder. We lezen Joh. 2 : 6 van zes steenen water-vaten elk houdende twee of drie „metreten”. Het Grieksche woord „me-tretes”, waarvan ons woord „meter” familie is, beteekent eigenlijk „iemand, die meet”, „metend”. Nu had men in het oude Griekenland een bepaald soort van groote kruik als een eenheidsmaat aangenomen. Dat was de „amphoreus metretes”, de „metende” of „inhoudbepalende” kruik. Maar in het dagelijksche leven gebruikte men alleen het woord „metretes”, op zijn Nederlandsch gezegd „metreet”. Vertalen kunnen we zulk een woord natuurlijk niet; want wij kennen die maat niet. Een metreet had een inhoud van ongeveer $39\frac{1}{2}$ liter. Wanneer we dus aannemen dat de door Johannes vermelde watervaten ieder gemiddeld $2\frac{1}{2}$ metreet inhoud hadden, dan bevatten ze ieder ongeveer 99 liter. De zes vaten tezamen dus ongeveer 594 liter. We zien dus, dat de „hofmeester”, zooals de Statenvertaling hem noemt, (wij zouden thans zeggen de „ceremonie-meester” of de „leider van het feest”, zooals de nieuwe vertaling heeft) nu zeker een voldoende hoeveelheid wijn tot zijn beschikking had, al moeten we bij de beoordeeling daarvan bedenken, dat het aantal gasten, dat de bruiloft bijwoonde, voor ons besef wel zeer groot geweest moet zijn.

Uitsluitend voor droge waren werd de maat gebruikt, waarvan sprake is in Openb. 6 : 6, en die door de Statenvertaling aangeduid wordt met het woord „maatje”. Dit woord wordt (of werd althans tot voor kort) ook in den volksmond bij ons nog gebruikt, zij het dat men in verschillende streken onder een maatje iets anders verstaat. Maar in het algemeen had bij ons een „maatje” den inhoud

van $\frac{1}{10}$ Liter. Dat nu is met het „maatje” van Openb. 6 : 6 niet het geval. Het daar gebruikte woord duidt aan een inhoud van ruim 1 Liter; het is dus wat wij vroeger voor droge waren een „kop” noemden.

Evenals, gelijk we straks zagen, Mattheus voor de lengte-maat een Romeinsch woord gebruikt, zoo gebruikt hij ook voor de inhoudsmaat een Romeinsch woord. Wanneer hij (Matth. 5 : 15) schrijft: „Noch steekt men een kaars aan en zet die onder een koornmaat” dan gebruikt hij het woord „modius”, een Latijnsch woord, dat een maat van bijna 9 L. beteekent. Ook op de parallelplaatsen bij Markus (4 : 21) en Lukas (11 : 33) treffen we dit woord aan.

Het pond zalf van onvervalschten zeer kostelijken nardus, waarmee Maria de voeten van Jezus zalfde (Joh. 12 : 3), woog iets minder dan het Nederlandsche woord „pond” ons zou doen gelooven, namelijk $3\frac{1}{4}$ ons. Hoe kostbaar deze zalf was, zagen we reeds (p. 58). De specerijen, die Nicodemus bracht ten behoeve van het lichaam van Jezus (Joh. 19 : 39), wogen honderd ponden, dat is in onze maat $100 \times 3\frac{1}{4}$ ons of 325 ons, dus 65 pond.

Wanneer in Openb. 16 : 21 sprake is van hagelkorrels, die elk „als een talent zwaar” waren (zoo staat het er en niet, gelijk de nieuwe vertaling heeft: „een talent zwaar”), dan wil dat natuurlijk alleen zeggen, dat de hagelkorrels bijzonder groot en zwaar waren, zonder dat al te nauwkeurig op het gewicht acht geslagen wordt. Een talent duidt niet steeds hetzelfde gewicht aan; maar men kan veilig zeggen, dat in den Nieuw-Testamentischen tijd in het algemeen een talent ruim 26 K.G. woog.

21. ROMEISCHE MUNTEN

22. GRIEKSCHE EN ROMEISCHE MUNTEN

XII. GELD EN WAARDE VAN GELD

Wanneer ge wel eens buitenslands gereisd hebt, weet ge mee te spreken van de moeilijkheid, die geleverd wordt door het verschil in geld. Maakt ge een lange reis, dan hebt ge soms drie of vier verschillende soorten van geld bij u. Ook in de oudheid tobde men met het bezwaar der verschillende muntsoorten. Ja zelfs was de moeilijkheid nog veel grooter dan thans. Want nu heeft ieder land zijn eigen geld; maar toen verschilde het geld zelfs van steden en landstreken. Men kan den toestand in de oude wereld eenigszins vergelijken met dien in den tijd onzer vaderen. In oude boeken leest men van Zeeuwsche daalders, ponden Vlaamsch, Carolusguldens en allerlei andere munten, die tegelijkertijd geldig waren, zoodat men vaak moest rekenen, wanneer men betaalde.

In den tijd van het Nieuwe Testament was er reeds een groote verbetering ingetreden, doordat het Romeinsche rijk overal munteenheid had gebracht. Maar naast de algemeen geldende Romeinsche munten, waren in vele landen en streken toch ook nog plaatselijke geldstukken in omloop.

In het Nieuwe Testament worden munten vermeld met Latijnsche en met Grieksche benamingen. Het is duidelijk, dat de namen van die geldstukken aan de vertalers veel hoofdbreken kosten. Want er zijn geen Nederlandsche woorden, die men gebruiken kan om de waarde aan te duiden, die het Latijnsche of Grieksche muntstuk heeft. De nieuwe vertaling doet haar best eenig onderscheid aan te brengen. Het woord, dat de Statenvertaling overzet door „penning”, geeft de nieuwe vertaling weer met „schelling”; voor „penningske” gebruikt zij „duit”; maar ook het „oort” van de Statenvertaling geeft zij weer met „duit”. De „didrachmen” van Matth. 17 : 24 vervangt zij — eigenlijk niet vertalend, maar uitleggend — door „hoofdgeld” en „stater” door „zilverstuk”. Men ziet, het is niet gemakkelijk. Wan-

neer men in het Nederlandsch vreemde woorden als „didrachme” en „stater” en dergelijke wil vermijden, moet men zijn toevlucht wel zoeken tot vrije vertalingen en ook gebruik maken van verouderde woorden als „schelling” en „duit”. Maar niemand weet beter dan de vertalers zelf, dat deze woorden het oorspronkelijke slechts benaderen.

De lezer van het Nieuwe Testament vraagt zich, wanneer hij geldsommen vermeld vindt, onwillekeurig af, hoe groot die sommen zijn, uitgedrukt in ons geld. Dat is een tweede moeilijkheid. In de eerste plaats weten we niet precies de waarde van alle geldstukken in een bepaalden tijd. Maar ook wat we ervan weten brengt ons nog niet veel verder. Want we moeten bedenken, dat men met een bepaalde som geld in den eenen tijd veel meer kan doen dan in den anderen tijd. Honderd gulden van thans beteekenen iets anders dan honderd gulden van een eeuw geleden. Toen kon men voor een bepaalde som gelds méér koopen dan thans. Het lijkt alsof de waren toen goedkoper waren; men kan ook zeggen, dat het geld duurder was. We kunnen dus wel ongeveer vaststellen hoeveel bepaalde, in het Nieuwe Testament voorkomende, geldsommen waard zijn, uitgedrukt in het hedendaagsche geld, maar dan zal toch onze voorstelling niet geheel juist zijn.

Bekend is de anecdote van den metselaar, die op de St Janskerk te 's Hertogenbosch staat afgebeeld een pot met boonen omschoppend, omdat hij die spijs minderwaardig vond voor iemand, die een braspenning 's daags verdiende. Maar een braspenning had de waarde van ongeveer $6\frac{1}{4}$ cent. Dat was dus in de 14e eeuw een zeer behoorlijk dagloon. Laat ons nu, dit alles in het oog houdend, eens zien welke bedragen aan geld in het Nieuwe Testament genoemd worden.

Zooals wij geldsommen van eenig belang plegen uit te drukken in guldens, zoo rekende men in den tijd van het Nieuwe Testament naar denariën of drachmen. Het eerste woord is de Latijnsche, het tweede de Grieksche benaming voor een zilveren geldstuk ter waarde van ongeveer f 0.40. De Statenvertaling geeft deze woorden weer met „penning”. In de gelijkenis van de arbeiders lezen we (Matth. 20 : 2),

dat de heer van den wijngaard met hen contracteerde voor een penning 'sdaags. Een behoorlijk dagloon was dus ten tijde van Jezus' omwandeling de som van f 0.40. We moeten ons dus voorstellen, dat daarvan een dagloonersgezin kan leven.

Dat dit inderdaad mogelijk was, kunnen we berekenen uit de gegevens van het verhaal der wonderbare spijziging. Daaruit blijkt immers, dat men voor een maaltijd van 5000 menschen tweehonderd penningen, d. i. f 80 noodig had (Mark. 6 : 37; Joh. 6 : 7). Want de discipelen, mannen uit de practijk des levens, zeiden tot Jezus: „Zullen wij heengaan en koopen voor tweehonderd penningen brood?” Ze willen als het ware zeggen: „Heere, dat kunt ge toch niet meenen, dat we dat moeten doen; waar zouden we zooveel geld vandaan halen?” En dan was het (volgens Joh. 6 : 7) nog maar zeer krap berekend. Een kleine berekening doet ons dus zien, dat men voor 1,6 cent, zeg rond $1\frac{1}{2}$ cent een maaltijd kon hebben. Een gezin van 10 leden had dus voor ongeveer 30 cent per dag twee maaltijden. Een daglooner had dan nog 10 cent over voor de verdere kosten, die bij de eenvoudige leefwijze in het Zuiden veel geringer waren dan wij ons kunnen voorstellen.

Uit dit alles volgt, dat de barmhartige Samaritaan, toen hij den waard twee penningen gaf voor de verzorging van den armen gewonde, royaal in de beurs tastte (Luk. 10 : 35). Immers deze som zou voldoende geweest zijn om een groot gezin twee dagen te onderhouden, of om aan 50 menschen één maaltijd te verstrekken. Een goede drie weken kon de waard den man dus wel onderdak geven voor het geld. Verder is het goed te begrijpen, dat de vrouw uit de gelijkenis, die een penning verloren had, alles in het werk stelt om haar geldstuk weer te vinden (Luk. 15 : 8).

Toen in Ephese velen tot bekeering kwamen, die tevoren aan toovenarij waarde gehecht hadden, verbrandden ze hun tooverboeken, die een waarde vertegenwoordigden van 50.000 zilveren penningen. Ze gaven dus een bedrag van f 20.000 prijs (Hand. 19 : 19).

De nardus, waarmee de vrouw in het huis van Simon den melaatsche het hoofd van den Heiland zalfde, had een

waarde van 300 penningen, dat is dus f 120 (Mark. 14 : 5). Wanneer we deze som vergelijken met die, welke noodig was om 5000 menschen te spijzigen, dan zien we, dat er 7500 maaltijden voor verstrekt hadden kunnen worden. Denken we aan de verdienste van den daglooner, dan kunnen we constateeren, dat 300 gezinnen er een dag ruim van hadden kunnen leven. We kunnen ons dus levendig indenken, dat aardsch denkende menschen het verlies van zoo'n som betreurden. Maar Jezus' gedachten waren hooger dan hun gedachten (Matth. 26 : 10).

De schatpenning (nieuwe vertaling: „geldstuk voor de belasting”) is ook een denarius. Daarmee placht men dus de belasting te betalen. Er zijn nog verscheidene van die geldstukken over met de afbeelding van keizer Tiberius aan de eene en van keizerin Julia aan de andere zijde (Matth. 22 : 19; Luk. 20 : 24).

Behalve van penningen spreekt de Statenvertaling af en toe ook van een penningske, de nieuwe vertaling van: duit. Daarmee worden verschillende geringe geldstukjes aangeduid. Matth. 10 : 29 lezen we: „Worden niet twee muschjes om een penningsken verkocht?” Luk. 12 : 6: „Worden niet vijf muschjes verkocht voor twee penningskens?” Uit deze plaatsen leeren we in de eerste plaats, dat musschen in de oudheid een zekere handelswaarde hadden. Men at de kleine vogeltjes gebraden of gekookt, zooals men ook nu nog in Zuidelijke landen doet. Wanneer we beide plaatsen vergelijken, kunnen we verder zien, dat wie twee portietjes muschjes kocht, één muschje toekreeg, een reclamemiddel, dat ook wij in onzen tijd kennen. Het penningske, waarvan hier sprake is, is de Romeinsche „as”, een muntje, dat in dezen tijd 2½ cent waard was. Een musch zou dan ruim 1 cent kosten, hetgeen vrij duur is. Voor 2½ cent kon men in dezen tijd ook een druiventros of een meloen koopen.

Nog kleiner is het geldstukje, dat Mark. 12 : 42 in de Statenvertaling „kleine penning” in de nieuwe vertaling „koperstukje” genoemd wordt. In het Grieksch wordt hier een woord gebruikt, dat ook thans nog in Griekenland het kleinste muntstukje aanduidt, nl. „lepton”, bij postzegel-

verzamelaars wel bekend. Twee van zulke lepta, zoo lezen we in genoemden tekst, vormen een „oort”. Dit „oort” is de vertaling van een Latijnsch woord, dat in onzen tekst gebruikt wordt, nl. quadrans, d. i. $\frac{1}{4}$ deel van een as. De as was, gelijk we zagen $2\frac{1}{2}$ cent waard, de quadrans dus $0,62\frac{1}{2}$ cent en het lepton $0,3$ cent, laat ons gemakshalve zeggen het derde deel van een cent. De arme weduwe wierp dus in de schatkist iets meer dan een halve cent. Wanneer de Statenvertaling spreekt van „oort”, slaat ze het bezit van de vrouw nog te hoog aan; want een oort was $\frac{1}{4}$ stuiver. Hier zou het woord „duit” op zijn plaats geweest zijn; want een duit is $\frac{1}{8}$ stuiver; denk maar aan de oude benaming: vierduitstuk voor $2\frac{1}{2}$ cent. De nieuwe vertaling benadert dus de werkelijke waarde het dichtst. Maar men ziet, dat het vrijwel onmogelijk is de namen van muntstukken juist te vertalen. We lezen Luk. 12 : 59: „Gij zult van daar geenszins uitgaan, totdat gij ook het laatste penningken betaald zult hebben.” Ook hier is weer sprake van „lepton”. De nieuwe vertaling heeft dan ook correct: „duit”. Ik zou geen bezwaar hebben tegen de vertaling: „toddatt gij ook den laatsten cent betaald zult hebben”. Zoo zeggen wij het; voor ons is de cent het kleinste muntstuk, dat we in de practijk gebruiken.

Nu nog een en ander over grootere waarden. In Matth. 17 : 24 lezen we, dat de belastingontvangers tot Petrus komen en vragen: „Uw Meester, betaalt Hij de didrachmen niet?” Hier is sprake, niet van een burgerlijke, maar van een soort kerkelijke belasting, de tempelbelasting. Deze werd berekend naar een Oostersche munt, den sikkel. In het heiligdom werd een sikkel bewaard, die het juiste normaalgewicht aan zilver aangaf. In Exod. 30 : 13 wordt van dezen normaalsikkel gesproken als „den sikkel des heiligdoms”; we lezen daar, dat de helft van een sikkel is een hefoffer den Heere. Nu waren ten tijde van Jezus’ omwandeling in Palestina geldstukken in omloop van oorsprong uit Tyrus in Phoenicië, wier waarde ongeveer gelijk stond aan die van een zilveren sikkel en aan die van vier drachmen. Een halve sikkel had dus de waarde van twee

drachmen of, zooals we bij Mattheus lezen, een didrachme. Want dit woord beteekent een geldstuk ter waarde van twee drachmen, dat is dus ongeveer 80 cent. Didrachmen waren echter weinig in omloop: men kon ze moeilijk in handen krijgen. Veel gemakkelijker was het een tetradrachme aan te treffen, een munt ter waarde van vier drachmen. Het gemakkelijkst was dus, dat twee personen tezamen hun tempelbelasting betaalden met zulk een muntstuk. Een andere naam voor tetradrachme was „stater”. Een „stater” had dus de waarde van ongeveer $f\ 1.60$. Nu is het duidelijk, waarom de Heiland Petrus in den mond van den visch een stater deed vinden (Matth. 17 : 27). Jezus sloot zich geheel aan de gewoonte aan om met twee personen tegelijk te betalen.

De „zilverlingen”, waarvoor Judas zijn Heiland verkocht, zijn waarschijnlijk ook phoenicische tetradrachmen geweest, dus „staters”. Judas ontving dus voor zijn verraad $30 \times f\ 1.60 = f\ 48$, waarvoor hij een akker kocht (Hand. 1 : 18).

De ponden, waarvan in de gelijkenis der tien ponden sprake is (Luk. 19 : 13; in Matth. 25 : 14 e.v. worden echter talenten genoemd) hebben een waarde van 100 drachmen, dus van $f\ 40$. Deze som gaf de heer aan ieder zijner tien dienstknechten om daarmee te handelen.

De grootste munteenheid, waarvan in het Nieuwe Testament sprake is, is het „talent”. Een talent had de waarde van 6000 drachmen of 60 „ponden”, dus $f\ 2400$. De barmhartige schuldeischer uit de gelijkenis schold zijn dienstknecht dus een schuld kwijt van $10.000 \times f\ 2400 = f\ 24.000.000$. Maar deze dienstknecht schaamde zich niet een zijner mededienstknechten, die hem 100 denariën, dat is dus $f\ 40$ schuldig was, in de gevangenis te werpen. Het is kennelijk de bedoeling van den Heiland geweest de hardvochtigheid van den een in scherpe tegenstelling te zetten met de barmhartigheid van den ander.

In een land als Palestina, waar gelijktijdig munten van verschillenden oorsprong in omloop waren, kon men geldwisselaars niet ontberen. En daar in den tempel steeds met

Tyrisch geld betaald moest worden, is het begrijpelijk, dat die wisselaars daar goede zaken konden doen en hun wissel-tafels in den tempelhof plaatsten. We lezen, hoe Jezus hen verdreef en hun verweet, dat ze Gods huis, dat een huis des gebeds was, tot een „roovershol” maakten (Matth. 21 : 13; Mark. 11 : 17). Want „roovershol” is de juiste vertaling van het gebruikte woord, niet „moordenaarskuil”. Hiermee zijn de wisselaars veroordeeld: zij bedriegen de argelooze vreemdelingen. Natuurlijk mochten ze voor hun diensten een zekere betaling vragen, een soort van „opgeld”, hetzij ze dat op de te betalen som zetten, hetzij ze gebruik maakten van een voor hen gunstig koersverschil. Het woord wisselaar, dat op de genoemde plaatsen gebruikt wordt, is zelfs van het woord voor „opgeld” afgeleid. De wisselaars heetten eigenlijk: „opgeldmannen”. Maar dat wisselen ging in de oudheid, evenals nu in het Oosten nog, met de noodige handigheid, die steeds in het voordeel van den wisselaar was en waar de eenvoudige vreemdeling van het platteland niet tegen op kon. Bovendien werd hem vaak valsch geld in handen gespeeld. Het woord „roovershol”, dat de Heiland gebruikte, was dan ook hoewel scherp, volkomen op zijn plaats. Het normale opgeld, dat de wisselaars mochten vragen was 4 %, dus een som, die naar onze begrippen buitengewoon hoog is.

Behalve deze wisselaars, die in het klein handelden, waren er ook grootere zaken, die men met onze banken vergelijken kan. Zij ontleenden echter hun naam niet, zooals in den modernen tijd, aan een „bank”, waarop men het geld telde (denk aan toonbank enz.) maar aan een „tafel”. Het Grieksche woord voor een geldzaak is „tafel”; een bankier heet: „tafelier”. Dat deze oude bankiers vaak millioenen omzetten is bekend. Men kon bij hen zijn geld brengen om het later met intrest terug te halen (Luk. 19 : 23). Die intrest was in de oude wereld veel hooger dan wij gewoon zijn. Zoo was b.v. 1 % per maand, dat is dus 12 % per jaar, een algemeen verbreide rentevoet.

XIII. UREN VAN DAG EN NACHT.

Het moderne leven kent gemakken, waarvan wij ons ternauwernood bewust zijn. Wij vinden het de meest gewone zaak ter wereld, dat we op ieder oogenblik van den dag kunnen zeggen, hoe laat het is, ja zelfs, als ons horloge goed loopt, op de minuut af den tijd kunnen bepalen. Ons gansche leven is op die mogelijkheid gebaseerd, onze dagtaak is vaak naar minuten ingedeeld. En dat is mogelijk, omdat wij nauwkeurig loopende klokken en horloges hebben.

In de oudheid kende men die niet. Wel had men in den tijd van het Nieuwe Testament uurwerken van verschillende aard, zonnewijzers en wateruurwerken; ja zelfs kende men kleine zakzonnewijzers. Maar aan zonnewijzers had men 's nachts niets en wateruurwerken kon men niet meenemen. Het is begrijpelijk, dat de hoofddeeling van een etmaal gebaseerd was op de afwisseling van licht en duisternis. Het etmaal wordt dus verdeeld in dag en nacht. Wij storen ons voor de tijddeeling niet aan licht en duisternis. Wanneer wij spreken van 8 uur des avonds (of 20 uur), dan bedoelen we daarmee altijd hetzelfde tijdstip, of het zomer is of winter, licht of donker.

Zoo was het in de oudheid niet. De verschillende volkeren hadden officiëel verschillende dagindeelingen. Maar in het alledaagsche leven is het toch in bijna de gansche oudheid, althans in den tijd van het Nieuwe Testament, de gewoonte geweest den dag en den nacht ieder in 12 uren te verdeelen, d. w. z. van zonsopgang tot zonsondergang verliepen 12 uren en evenzoo van zonsondergang tot zonsopgang.

Maar hieruit vloeit voort, dat de daguren 's zomers langer waren dan 60 minuten en de nachturen korter, terwijl 's winters juist het omgekeerde het geval was. Alleen bij het begin van de lente en van den herfst, dus wanneer de

dag en de nacht even lang zijn, klopt dus de antieke uur-rekening met de onze. Maar overigens maakt het nogal een verschil, dat natuurlijk omstreeks 22 December en 22 Juni het grootste is. Bij de poolshoogte van Palestina duurde een daguur op 22 December 49 minuten en op 22 Juni 71 minuten, terwijl op de hoogte van Rome het verschil nog grooter was, nl. 44 minuten 30 seconden en 75 minuten 30 seconden.

Wanneer we dus gemakshalve voor de wereld van het Nieuwe Testament als gemiddelden nemen voor 22 December een duur van 46 minuten en voor 22 Juni van 73 minuten, en aannemen, dat de zon op die data opgaat om 7.30 uur en 4.20, dan begint de derde ure op 22 December in onze uurrekening overgebracht te 9.02 en op 22 Juni te 6.46 uur. En de elfde ure bv. begint dan op 22 December te 3.56 en op 22 Juni te 5.43 uur. Op de tusschenliggende datums variëeren de uren natuurlijk tusschen deze grenzen. Maar we zien, dat we met het overbrengen van de Nieuw-Testamentische opgaven der uren in onze rekening voorzichtig moeten zijn.

De nacht bracht grooter moeilijkheden met zich. Want dan kon men den zonnwijzer niet gebruiken. In het Romeinsche leger verdeelde men den nacht in vier nachtwaken. De derde begon te middernacht. Het burgerlijke leven nam deze indeeling over en zoo spreekt het Nieuwe Testament ook van nachtwaken. Behoorlijk afmeten kon men deze nachtwaken eerst na de uitvinding van de wateruurwerken. Ook overdag, wanneer de zon niet scheen, kon men daarvan gebruik maken. Er zijn zelfs zeer vernuftige wateruurwerken geweest, die automatisch rekening hielden met de verschillende lengte der uren.

Maar slechts zeer weinigen konden een uurwerk bezitten. Daarom gebruikte men in het dagelijksch leven gemakshalve nog een andere indeeling. De Romeinen, en met kleine wijzigingen ook de andere volkeren om de Middellandsche Zee, verdeelden den nacht in de volgende tijden: zonsondergang, avond (of schemering), het aansteken van de lamp, de eerste slaap, het holle van den nacht, midder-

nacht, het hanengekraai, de stilte, de dageraad. Ieder van deze aanduidingen omvat dus ongeveer $1\frac{1}{2}$ uur.

In het Nieuwe Testament treffen we voor het nachtelijke deel van het etmaal deze tijdaanduiding aan, terwijl voor den dagtijd gemeenlijk de uren genoemd worden. In Mark. 13 : 15 worden zelfs vier perioden achter elkaar genoemd: „gij weet niet, wanneer de heer des huizes komen zal, des avonds laat, of ter middernacht, of met het hanengekraai, of in den morgenstond.” Ons doen deze termen eenigszins dichterlijk of plechtig aan; maar we moeten bedenken, dat ze voor de lezers in de oudheid heel gewoon waren en hetzelfde beteekenden als wanneer wij zeggen: tegen 9 uur 's avonds of tegen 12 of 3 uur in den nacht, of om half vijf of zes uur 's morgens. Wanneer de Heiland tot Petrus zegt: „eer de haan gekraaid zal hebben” (Matth. 26 : 34) gebruikt Hij een in het dagelijksche leven algemeen voorkomende tijdsaanduiding. En wanneer we lezen, dat de vrouwen kwamen om het graf te bezien „als het begon te lichten” (Matth. 28 : 1), dan is daarmee ook een algemeen gebruikte uitdrukking gebezigd om den tijd aan te geven, modern en gemiddeld uitgedrukt van $4\frac{1}{2}$ tot 6 uur.

Voor den dagtijd geeft het Nieuwe Testament de uren aan. Dat inderdaad, zooals zooeven werd opgemerkt, de tijd tusschen zonsop- en zonsondergang in twaalf uren verdeeld werd, blijkt uit Jezus' woorden: „Zijn er niet twaalf uren in den dag? Indien iemand in den dag wandelt, zoo stoot hij zich niet, overmits hij het licht der wereld ziet” (Joh. 11 : 9). Den dag stelt de Heiland dus gelijk aan den tijd gedurende welken het licht is. Wanneer hier sprake was geweest van *onze* uurindeeling, zouden deze woorden niet opgaan.

Als we de tijden, die in het Nieuwe Testament met bepaalde uren aangegeven worden, in onze uurrekening zouden willen overbrengen, zouden we dus eigenlijk moeten weten op welken datum de genoemde tijden vallen. En dat weten we natuurlijk nooit; hoogstens kunnen we er iets bij benadering van zeggen. Alleen de zesde ure eindigde steeds op den middag, dat is dus 12 uur zonnetijd. De derde ure,

waarvan sprake is Matth. 20 : 3, valt dus midden tusschen zonsopgang en den middag. Wanneer Petrus in zijn Pinksterrede zegt, dat het eerst de derde ure van den dag is (Hand. 2 : 15) dan wil dat niet, zooals men wel eens hoort vertellen, zeggen, dat het 's morgens 9 uur was; het beteekent, dat twee twaalfde deelen, dat is dus één zesde deel van den tijd verstreken was, gedurende welken op *dien* dag de zon boven den horizon vertoefde en dat men momenteel verkeerde in het derde twaalfde deel. Op denzelfden tijd van den dag werd de Heiland gekruisigd (Mark. 15 : 25). Van de zesde tot de negende ure was er duisternis op de aarde en omtrent de negende ure gaf Jezus den geest (Matth. 27 : 45—50).

Slechts een enkele maal wordt ook van een derde ure des nachts gesproken (Hand. 23 : 23). De Romeinsche overste, die dit doet, had blijkbaar de beschikking over een uurwerk.

Men meene niet, dat de tijdsaanduiding in het Nieuwe Testament geen moeilijkheden oplevert. Vooral het Evangelie van Johannes brengt bezwaren. Want als ge de uren, die hij aangeeft, vergelijkt met die der andere evangelisten, dan zult ge verschil opmerken. Ga, na het bovenstaande gelezen te hebben, maar eens na, wat de evangelisten zeggen over het uur der kruisiging (Joh. 19 : 14; Mark. 15 : 25, 33; Luk. 23 : 44; Matth. 27 : 45). Er zijn geleerden, die meenen, dat Johannes zich houdt niet aan de in het dagelijksche leven gebruikelijke, maar aan de officiële Romeinsche wijze van indeeling van het etmaal, die de uren telde van middernacht af en daarna opnieuw op den middag begon. Maar ook als dat zoo is, blijven er nog moeilijkheden.

Voor deze opvatting spreekt wel Joh. 4 : 6. Want de Samaritaansche vrouw zal zeker niet op het heetst van den dag water hebben geput, dus niet omstreeks 12 uur, maar veeleer te 6 uur 's namiddags. En wanneer ge de geschiedenis van den hoveling te Kapernaüm nog eens naleest, dan zult ge zien, dat zijn zoon „te zeven ure” genezen werd, op het uur, waarop hij Jezus ontmoette (Joh. 4 : 52, 53).

Wanneer dat echter ongeveer 1 uur in den middag geweest is, dan is niet te begrijpen, waarom de hoveling eerst den volgenden dag naar huis ging. Was het echter 7 uur in den avond, dan kan men verstaan, dat hij eerst den nacht te Kana doorbracht om den volgenden dag naar huis te gaan en daar het blijde nieuws te vernemen.

*

XIV. VERLICHTING

Op mijn schrijftafel staat een antiek lampje uit de 2e eeuw, mij eens door vriendenhand geschonken. Het is een lampje, zooals de gansche wereld ten tijde van het Nieuwe Testament ze gebruikte. Gesloten, peervormig, 14 cM. lang, 10 cM. breed en ruim 3 cM. hoog. Het is gebakken van terra cotta. Aan den eenen kant is er een handvatje aan gebakken; de vingerafdruk van den man, die het gevormd heeft, staat er nog in. Aan de andere zijde heeft het een tuitvormige uitrekking met bovenin een gat voor de pit. De doorsnede daarvan is $1\frac{1}{2}$ cM. Op het bovenvlak is een afbeelding ingebakken van heidensch karakter.

Dit lampje is niets bijzonders. Bij duizenden zijn ze gevonden en in de musea kan men ze in allerlei soorten zien. Ik schrijf er dan ook alleen maar over, omdat ik van dit lampje iets geleerd heb, door het eens te laten branden. We zijn soms zoo theoretisch, dat we de practijk uit het oog verliezen. Een bewijs daarvan.

Onlangs reisde ik met een onzer bekende archaeologen. Ik vroeg hem of hij er eenig idee van had, hoe lang zoo'n antiek lampje kon branden en of hij de proef wel eens genomen had. Ongetwijfeld heeft hij honderden lampjes bestudeerd, maar geprobeerd had hij er niet één. Hij keek er zelf van op.

Welnu met een pit van acht door elkaar gevlochten wollen draden brandde mijn lampje, gevuld met olijfolie, zes en een half uur. Er ging ongeveer $\frac{1}{12}$ L. olijfolie in. Op een liter olijfolie kan het dus 78 uur branden.

Dit brandende lampje deed me denken aan de gelijkenis der wijze en dwaze maagden, waarbij de Heiland een beeld heeft gebruikt, dat ongetwijfeld aan de werkelijkheid ontleend is. De maagden hebben zeker dergelijke lampjes bij zich gehad. Buiten droeg men die in een lantaarn met hoornen ruiten. Eerst na 400 ging men voor lantarens glazen

ruiten bezigen. Wanneer de maagden met zonsondergang uitgingen, laat ons zeggen in onze uurrekening te ongeveer zes uur, en ze hebben bij het donker worden hun lampjes aangestoken, dan zijn deze inderdaad te middernacht ongeveer leeggebrand geweest (Matth. 25 : 6, 8). Dat heeft mijn lampje me geleerd.

Nu is het zeer gemakkelijk het lampje bij te vullen, terwijl het blijft branden. Want in het bovenvlak zijn een paar gaatjes aangebracht, één om de olie in te gieten en één om de lucht uit te laten. De wijze maagden konden dat doen, maar de dwaze niet. Die hadden niet de moeite genomen één of twee vullingen mee te nemen, terwijl ze dat toch gemakkelijk hadden gekund; want een klein modern apothekersfleschje is daarvoor groot genoeg. We behoeven ons de „vaten” van Matth. 25 : 4 heusch niet groot voor te stellen: het zullen kleine kruikjes geweest zijn. De zorgeloosheid der dwaze maagden komt daardoor te sterker uit.

Waar onze Statenvertalers in het Nieuwe Testament „kaars” zetten, staat eigenlijk het gewone woord voor lamp. De nieuwe vertaling gebruikt dan ook terecht dit woord. Zoo'n lampje zou men onder een korenmaat kunnen zetten, zelfs onder een kleine. Maar men zet het op een kandelaar. Zulke kandelaars zijn ook in grooten getale gevonden. Ze hebben één of meer platte vlakken, waarop men een lamp zetten kan. Dat is de gewone verlichting in de oudheid geweest. Kaarsen gebruikte men zelden.

Eén ding hebben die oude lampjes tegen. Ze geven niet veel licht, hoogstens de sterkte van 1 à 1½ kaars. En als men de pit verder uittrekt, gaan ze walmen. De ouden spreken daarover herhaaldelijk. Wilde men dus meer licht hebben, dan moest men meer lampjes gebruiken. Dat deden de discipelen te Troas op den laatsten avond, waarop ze Paulus bij zich hadden (Hand. 20 : 8). Ze wilden hem eeren door hem in een helder verlichte zaal te doen spreken. Maar het gevolg van al die brandende olielampjes zal wel een stijging van de temperatuur geweest zijn, zoodat het, gelijk we reeds eerder zagen, begrijpelijk is, dat de jeugdige Eutychus dommelig werd.

Ook maakte men wel aan een lamp meer tuiten, soms tot zes toe. Ja zelfs is er een gevonden met 16 vlammetjes. Natuurlijk hadden de rijken lampen van metaal, brons of zilver, ook soms van marmer. Maar altijd heeft men het moeten doen met kleine vlammen. Trouwens eigenlijk is dat het geval geweest tot ongeveer 1830. Toen maakte de uitvinding van het lampegglas het mogelijk de pit hooger op te trekken, zonder dat de lamp ging walmen.

Straatverlichting kende de oude wereld niet. Wie uitging moest een lamp meenemen „voor zijn voet en een licht voor zijn pad” (Ps. 119 : 105). Behalve lantarens nam men ook wel fakkels mee op den weg (Joh. 18 : 3).

Niet alleen kandelabers gebruikte men in huis, maar ook wel hangende lampen. In het oude Palestina hing de lamp midden in de kamer en brandde onafgebroken, zooals thans nog bij de Fellachen in hetzelfde land. Wanneer dezen van iemand willen meedeelen, dat hij verarmd is, zeggen zij: „hij slaapt in het donker”, d. w. z. hij heeft zelfs geen geld meer om olie te koopen. Evenzoo zegt de spreukendichter, om aan te duiden, dat iemand geheel te gronde gegaan is, dat zijn lamp is uitgebluscht (Spr. 13 : 9; 20 : 20 enz.).

Mijn lampje heeft me ook geleerd, hoe dankbaar wij moeten zijn voor onze moderne verlichting. Maar toch heeft die, als ik dit zonderlinge beeld eens mag gebruiken, een schaduwzijde. Namelijk dat we al te zeer onafhankelijk geworden zijn van het daglicht. In de oudheid begon het leven bij zonsopgang, dat is dus 's zomers zeer vroeg, 's winters iets later. De heer des huizes uit de gelijkenis gaat in den morgenstond uit (Matth. 20 : 1), de overpriesters en de ouderlingen nemen raad tegen Jezus „als het morgenstond geworden was” (Matth. 27 : 1), de vrouwen gaan „vroeg in den morgenstond” naar het graf (Luc. 24 : 1), de apostelen gaan „tegen den morgenstond in den tempel en leerden” (Hand. 5 : 21). Daar waren dus op dat vroege uur reeds mensen.

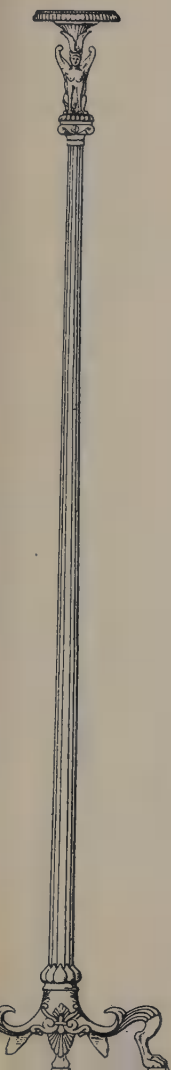
Men profiteerde dus van het daglicht en was met zijn bezigheden al aardig opgeschoten, wanneer men ze door

de middaghitte moest onderbreken. En men ging ook veel vroeger naar bed dan wij: de verlichting noodde niet tot langer opblijven en bovendien de olie was niet goedkoop. Zoo werkte de slechte verlichting de gezondheid in de hand. Men werkte zoolang het dag was, wij trekken ons van het natuurlijke sein van zonsondergang niet veel aan.

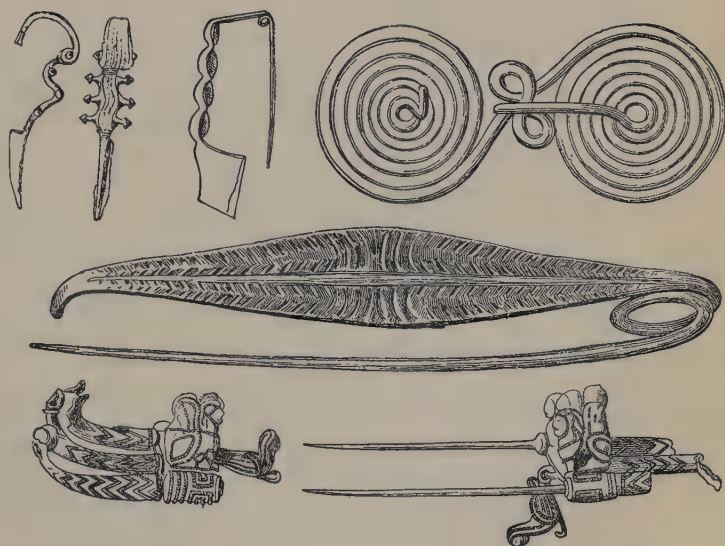
*

23. LAMPEN

25. CANDELABER

24. VEILIGHEIDSPELDEN

XV. BOEKEN, LEZEN EN SCHRIJVEN

Iedere Bijbellezer komt in aanraking met het Hebreeuwsche en het Grieksche alphabet. Met het Hebreeuwsche, wanneer hij bv. Psalm 119 leest. Hij zal zich dan misschien wel eens verwonderd hebben over de eigenaardige letters, die zoo geheel anders genoemd worden dan de letters van het alphabet, dat wij als kinderen geleerd hebben. Toch is er tusschen die alphabeten historische verwantschap. Een leerling, die op school het alphabet opdreunt, geeft daarmee een stuk kennis weer, dat duizendtallen van jaren oud is. En de symptomen van dien ouderdom zijn nog aanwezig. De groep j, k, l, m, n kan ieder nog in dezelfde volgorde in Ps. 119 terugvinden: jod, kaph, lamed, mem, nun.

De Grieken hebben hun alphabet uit de Semietische wereld gekregen. Maar ze konden het maar niet zoo overnemen. Want in de Semietische talen, bv. in het Hebreeuwsch, worden de klinkers niet geschreven en komen dus niet in het alphabet voor. De eerste letter, de aleph, is geen klinker, maar een zwak hoorbare medeklinker. De Grieken daarentegen schreven en schrijven de klinkers wel. Uit het door hen nagevolgde alphabet moesten vervallen sommige medeklinkers, die de Grieksche taal niet gebruikt; ingevoegd worden de klinkers, die ze wel kent. Zoo moet het verklaard worden, dat de klinkers in het Grieksche alphabet en later in het Latijnsche en het onze niet achter elkaar staan, maar verspreid.

In het Nieuwe Testament is eenige malen sprake van letters. In Matth. 5 : 18 wordt de jota genoemd, kennelijk omdat zij in het Grieksch, evenals de jod in het Hebreeuwsch, de kleinste letter is. De eerste en de laatste letter van het Grieksche alphabet, de alpha en de omega, vinden we vermeld in Openb. 1 : 8. De alpha is dezelfde letter als onze a, de omega als onze oo. Want het woord omega

beteekent eigenlijk „groote o”. De Grieken hebben die letter, die in hun taal door één teeken wordt voorgesteld, achteraan in het alphabet gezet. Het is de 24e of laatste letter. Van alpha tot omega beteekent dus zooveel als „van a tot z”. De woorden: „Ik ben de alpha en de omega” legt de Heere als het ware zelf uit, Openb. 21 : 6, waar Hij toevoegt: „het begin en het einde”, en Openb. 22 : 13 bovendien nog „de eerste en de laatste”. De woorden hebben den lezers in de oudheid precies in de ooren geklonken als wanneer wij zouden hooren: „Ik ben de a en de z”.

Wanneer wij denken aan lezen en schrijven, dan denken we ook aan papier. De moderne tijd is de tijd van het papier. Zonder papier is voor ons besef een beschaafde saamleving niet denkbaar. In zekeren zin was het ook zoo in de wereld van het Nieuwe Testament. Maar slechts in zekeren zin: we moeten de noodige beperkingen maken. In de eerste plaats deze, dat er natuurlijk niet gedrukt werd, en dus ook niet dagelijks de lawine krantenpapier over de menschen werd uitgestort.

Wij kunnen ons het leven haast niet denken zonder krant. Toch heeft bijna de gansche oude wereld zonder krant geleefd. Bijna: want althans van één groote krant weten we. In het jaar 59 v. Chr. begon Julius Caesar in Rome met de uitgave van een krant, die den naam droeg: „Dagelijksche gebeurtenissen.” Deze krant heeft bestaan waarschijnlijk tot 330. Ze is dus bijna vier eeuwen oud geworden, een leeftijd, waarop geen der moderne kranten kan bogen. Helaas is geen enkel nummer van dit Romeinsche nieuws bewaard gebleven. Maar toch weten we uit verschillende aanhalingen wel iets van den inhoud. Er werd in deze krant mededeeling gedaan van belangrijke politieke gebeurtenissen, van verjaardagen, huwelijksfeesten, geboorten en begrafenissen van leden der keizerlijke familie; verder kon men er de gewone nieuwtjes in lezen van natuurverschijnselen, aardbevingen, uitbarstingen van vulkanen en dergelijke. Ook was er een rubriek familieberichten. Deze berichten werden niet, zooals bij ons, als advertenties geplaatst, maar bij de redactie ingezonden.

Een verdere beperking: in het dagelijksche leven gebruikte men zoo weinig mogelijk papier. In sommige streken kraste men kleine briefjes of kwitanties of andere kleine geschriften op potscherven. Die kostten niets, want ze lagen toch maar op den vuilnishoop of waren althans bestemd daarheen gebracht te worden. De potten waren niet geglazuurd dus het bekrassen ging gemakkelijk.

Verder gebruikte men in het gewone leven gaarne een schrijftafeltje, een met een verhoogd randje omgeven plankje, dat met was bestreken was, waarop men met een schrijfstift kon schrijven. Gemeenlijk waren deze plankjes dubbel of zelfs drie- of meervoudig, zoodat men ze kon toeklappen en desgewenscht verzegelen. Van zulk een schrijftafeltje maakte Zacharias gebruik (Luk. 1 : 63).

Voor grootere geschriften gebruikte men papier of perkament. Het papier was echter iets geheel anders dan wat wij papier noemen. Het moderne uit lompen (en later uit andere stoffen) vervaardigde papier dateert eerst uit de achtste eeuw. In de oudheid maakte men papier uit het merg der papyrusplant. Aan die plant heeft het dan ook zijn naam ontleend. Men wist dat merg glad te maken en zoodanig te prepareeren, dat men een geschikte stof had om te beschrijven. Men kon de papyrus verwerken tot boekrollen, maar later schoof men ook wel vellen in elkaar, zoodat men den grondvorm van ons boek kreeg. Voor papyrus gebruikten de Grieken veelal het woord biblos, dat ze waarschijnlijk aan het Egyptisch ontleend hadden. Biblos beteekende in de eerste plaats den bast en het merg van de papyrusplant, dan het daaruit vervaardigde papier en verder het uit dat papier samengestelde boek. Het woord biblos, of liever de verkleiningsvorm biblion, gebruiken wij nog dagelijks: de Bijbel heeft er zijn naam aan ontleend.

Wanneer we in het Nieuwe Testament lezen van boeken, moeten we steeds denken aan boeken in rolvorm, hetzij van papyrus hetzij van perkament. Gemeenlijk werd de rol slechts aan één zijde beschreven, de binnenzijde; maar

soms gebruikte men ook de buitenzijde. Zoo lezen we Openb. 5 : 1 van een boek geschreven van binnen en van buiten, verzegeld met zeven zegelen. Het was natuurlijk gemakkelijk om een boekrol te verzegelen: men kon er één of meer koorden omdoen en die verzegelen. Testamenten werden op die wijze door verscheidene zegels tegen nieuwsgierige blikken gevrijwaard. Zegellak kende men in de oudheid niet. Men gebruikte was, klei, pek of een bepaald soort aarde, de zg. zegelaarde, om het stempel in te drukken. Met een van deze materialen hebben de Joden ongetwijfeld ook Jezus' graf verzegeld (Matth. 27 : 66).

Men bewaarde de rollen natuurlijk niet in boekenkasten van ons model. Kleine verzamelingen bewaarde men in een doos of foudraal. Daarin stonden de rollen rechtop. Aan de eene zijde van de staaf, waarom de papyrus of het perkament gerold was, was met een koordje een briefje gebonden met den titel van het boek beschreven. In bibliotheken lagen de rollen op planken en de titels hingen dan aan den voorkant naar beneden. Zoo kon men gemakkelijk het gewenschte boek vinden. Vooral voor openbare bibliotheken, die in groote steden ter beschikking van het publiek stonden, was deze methode van opberging gemakkelijk. Want men kon met de ruimte woekeren. En dat was vaak noodig, want sommige bibliotheken waren zeer rijk aan boeken. De bibliotheek in Alexandrië bv., die in de 3e eeuw v. Chr. gesticht was, bezat 700.000 rollen.

Van een boekentasch, waarin men de boeken ook op reis kon meenemen, is vermoedelijk ook sprake op een bekende plaats in het Nieuwe Testament.

Ieder lezer kent de woorden van 2 Tim. 4 : 13, waar, volgens de Statenvertaling de apostel Paulus schrijft: „Breng den reismantel mee, dien ik te Troas bij Carpus gelaten heb, als gij komt, en de boeken, inzonderheid de perkamenten.”

Dit ziet er alles zoo begrijpelijk uit; maar in werkelijkheid is het toch niet zoo gemakkelijk te verstaan. Paulus had veel gereisd; dus hij heeft ongetwijfeld een reismantel gehad. Het woord, dat hier gebruikt wordt, duidt een merk-

waardig kleedingstuk aan. Het was eigenlijk een groote lap, die in het midden een opening had, waar men het hoofd door kon steken. Wanneer men dien lap over het hoofd heen getrokken had, hing hij dus los over het lichaam heen; want mouwen waren er niet aan. Wel was er een kap aan genaaid, die men over het hoofd kon trekken.

Men gebruikte zulk een mantel in hoofdzaak om zich op reis te beschermen tegen den regen en den hagel. Het was een echte reismantel.

Maar is het u nooit opgevallen bij het lezen, dat men van den apostel op *dezen* tijd toch eigenlijk *dit* verzoek om een reismantel mee te brengen, niet zou verwachten?

Paulus is in gevangenschap en uit hoofdstuk 4 : 6—8 kan men zien, dat het zijn laatste gevangenschap is. Hij verwacht het einde: „de tijd mijner ontbinding is aanstaande”. Maar hij hoopt toch nog Timotheus te kunnen ontmoeten, wanneer deze zich haast. „Benaarstig u haastelijk tot mij te komen” schrijft hij. Maar dan vraagt hij om den reismantel mee te brengen, dien hij achtergelaten heeft. Men zou dit zoo kunnen uitleggen, dat hij dien in den winter gebruiken wilde om zich binnenshuis warm te houden. Dat is natuurlijk mogelijk. Maar daar staat tegenover, dat het toch wel zonderling is, dat hij, die zoo lange reizen maakte, zijn regenmantel heeft achtergelaten. Wie de voor- en najaarsregens van het Zuiden kent, weet wel dat men ook buiten den eigenlijken wintertijd een regenmantel goed gebruiken kan. En zou Paulus zulk een onmisbaar kleedingstuk hebben achtergelaten en dat nog wel zoo ver weg, te Troas?

Kan dat woord ook niet een andere beteekenis hebben? Ja zeker, het Grieksche woord, dat de apostel hier gebruikt, en het Latijnsche, dat bijna eender luidt (Gr. *phelones* of *phainoles*, Lat. *paenula*) beteekent nog iets anders en wel een foudraal of tasch voor boeken.

Zulk een omhulsel was meestal zeer eenvoudig: het was gemaakt van dezelfde stof, waarop men schreef, dus papyrus, d. w. z. de tot papier geprepareerde papyrusplant. Maar er waren ook tasschen van betere kwaliteit, namelijk

van perkament of van leer gemaakt. Die waren natuurlijk veel duurzamer, maar ook veel kostbaarder. En soms waren ze zóó ingericht, dat er meer dan één boek tegelijk in geborgen konden worden.

Wat is nu begrijpelijker dan dat Paulus schrijft: „Breng de boekentasch mee, en de boeken inzonderheid de perkamenten.” Hij had dus twee soorten van boeken achtergelaten: op papyrus geschrevene en andere, voor welke het veel duurzamer perkament gebruikt was. Zouden de eersten opgeborgen zijn geweest in de tasch? Het zou interessant zijn te weten, welke boeken het waren waarom hij vroeg. Maar het is begrijpelijk, dat hij nu de tijd zijner ontbinding aanstaande is, ze wil lezen. Hoeveel troost kan hij er wellicht nog uit putten?

Het gebruik van eenzelfde woord voor mantel en boekenomhulsel is wel aardig. Zooals de mantel het lichaam omhult en beschermt, zoo doet de „boekenmantel” het de boeken. Wij spreken immers ook van een schoorsteenmantel en van den mantel van effecten. Dergelijke beeldspraak kent iedere taal.

Boekentasschen, als waarvan Paulus wellicht spreekt, nam men in de oudheid op reis vaak mede. Want de reizen duurden lang en men had allen tijd om in den wagen op zijn gemak te lezen. Er waren in Rome zelfs boeken te krijgen van klein formaat, die opzettelijk voor de reis vervaardigd waren. Men kon dan heel wat lectuur meenemen. Nu we spreken van lezen op reis, moeten we onze aandacht even richten op een bekende plaats in het Nieuwe Testament, die ons bovendien in aanraking brengt met een velen onbekende, maar merkwaardige gewoonte in de oudheid.

De geschiedenis, waarop ik doel, is overbekend. Op den weg, die van Jeruzalem afdaalt naar Gaza, ontmoet Filippus den kamerling, den machtigen heer van Candace, de koningin der Mooren. Hij zit in zijn reiswagen te lezen. Als Filippus op bevel van den Geest toeloopt, *hoort* hij hem den profeet Jesaja lezen (Hand. 8 : 30).

Lijkt dat op het eerste gezicht niet eigenaardig? Zoudt

ge u kunnen voorstellen, dat thans een minister in zijn auto rijdend, *hardop* las, zelfs al interesseerde hem de lectuur nog zoozeer?

Toch is het luid lezen van den Moorschen minister niets bijzonders. Ge behoeft het werkelijk niet zoo te verklaren, dat hij door een zoo groot enthousiasme gedreven werd, dat hij *hardop* ging lezen. Dat zouden wij zelfs in de grootste ontroering ook niet doen. Neen het is heel gewoon. Men las namelijk in de oudheid *steeds* *hardop*, wanneer men zich niet door een ander liet voorlezen. Waarom, zullen we straks zien.

Eerst nog even een merkwaardige pendant van ons verhaal. Het overluid lezen was in de oudheid zoo gewoon, dat we veeleer verwacht zouden hebben dat, wanneer de Moor het niet gedaan had, juist dit stil lezen zou vermeld zijn. Van dit laatste nu kan ik u een merkwaardig voorbeeld aanhalen.

Augustinus vertelt namelijk in zijn Belijdenissen (VI, 3) als een buitengewone merkwaardigheid, dat de bisschop Ambrosius niet *hardop* las. Hij zegt het volgende: „Maar wanneer hij las, liepen zijn oogen over de bladzijden en zijn hart doorzocht de beteekenis, *maar zijn stem en zijn tong rustten*. Dikwijls, wanneer wij er bij waren — want het was niemand verboden binnen te komen en het was ook niet de gewoonte iemand aan te dienen — zagen wij hem zoo *zwijgend* lezen en *nooit anders*, en nadat we dan in langdurig stilzwijgen gezeten hadden — immers wie zou het gewaagd hebben hem in zulk een aandacht lastig te vallen? — gingen wij weg en vermoedden, dat hij in die korte oogenblikken, die hem ten dienste stonden tot opfrissching van den geest, vrij van de drukte van andermans zaken, niet tot iets anders geroepen wenschte te worden en wellicht wilde voorkomen, dat, wanneer iemand vol gespannen aandacht toeluisterde, hij genoodzaakt zou zijn, duistere plaatsen uit den schrijver, dien hij *hardop* las, uit te leggen of een uiteenzetting te geven van sommige moeilijker vraagstukken en hij zoo, door zijn tijd hieraan te besteden, minder boekrollen kon lezen dan hij wilde, of-

schoon ook de bedoeling om zijn stem, die gemakkelijk heesch werd, te sparen, wellicht de juistere oorzaak was van het stil lezen. Maar met welke bedoeling hij dit ook deed, ongetwijfeld deed hij het met een goede bedoeling."

We zien dus hier, dat Augustinus het stil lezen van Ambrosius als een abnormaal geval behandelt. En dat hardop lezen, ook wanneer men uitsluitend voor zichzelf las, normaal was. Trouwens er zouden behalve deze plaats nog wel andere aan te halen zijn, waaruit dit blijkt.

Het zou mij niet verwonderen, wanneer de lezer vraagt, waarom men niet veel liever stil las. Men moet de gewoonte van luid lezen aan de volgende oorzaken toeschrijven.

In de eerste plaats bedenke men, dat men in de oudheid bij het schrijven tusschen de woorden geen ruimte overliet. Men schreef alle woorden vlak tegen elkaar aan. En dan is het veel gemakkelijker om hardop te lezen. Probeert u het zelf maarens dan zult u zien dat dit inderdaad juist is hardop lezen is wanneer de woorden tegen elkaar aanstaangemakkelijker dan stil lezen. Bovendien maakte men geen gebruik van interpunctie zooals wij.

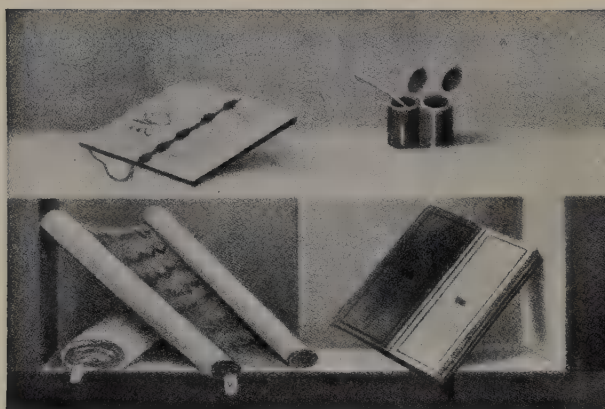
Verder had men in de oudheid, gelijk de Zuidelijke volken thans nog, veel meer oor voor de welluidendheid der taal. Ook de eenvoudige lezer had veel grooter gevoel voor stijl en voor rhetorische fraaiheden. Ook rhythmisch was hij veel fijner besnaard en ook voor het proza golden vaste rhythmische regelen. Om deze uiterlijke schoonheden der taal beter tot zich te laten doordringen moet men hardop lezen. Van de gevoeligheid der massa ook voor fijnheden, waar wij over heen lezen, zouden vele voorbeelden kunnen worden aangehaald.

Eindelijk: ook de grootere levendigheid der Zuidelijke volkeren zal wel een rol gespeeld hebben. Al lezend declameerde men als het ware den tekst voor zichzelf en kon men door de stemuitdrukking kracht bijzetten, zoodat de bedoeling van den schrijver des te beter tot den geest doordrong. In hoofdzaak uit deze oorzaken moeten we de voor ons zoo merkwaardige gewoonte van hardop lezen verklaren.

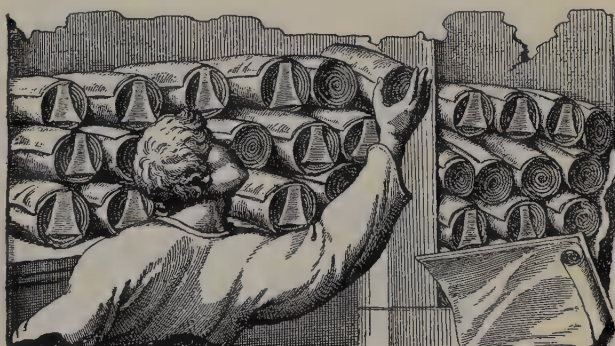
26. PAPYRUSPLANTEN

27. UIT DEN INVENTARIS VAN
EEN HANDELSKANTOOR

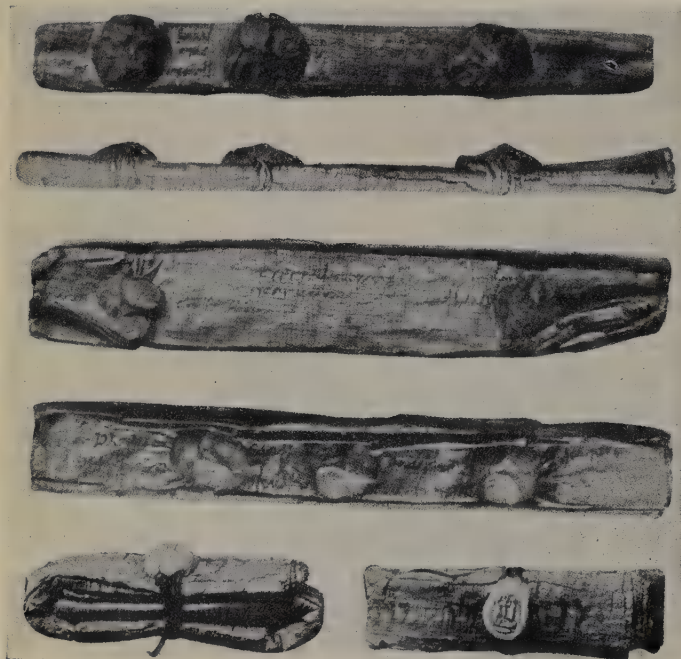
28. BIBLIOTHEEK

29. PRIVAATONDERWIJS

31. VERZEGELDE OORKONDEN

30. BOEKENKAST

We zouden haast zeggen: gelukkige menschen, die nog den tijd hadden om hardop te lezen. Want het gaat natuurlijk heel wat minder vlug dan ons stil lezen. Bovendien werden de ouden ook niet zoo overstelpt met lectuur en konden ze wat ze te lezen kregen dus veel beter genieten en verwerken dan wij. En dat de Moorsche kamerling verdiept was in zijn lectuur en er van genoot blijkt wel, al verstond hij nog niet alles. Terecht vraagt Filippus dan ook: „Verstaat gij ook hetgeen gij leest?” Mocht de lezer Grieksch kennen, dan raad ik hem aan eens na te slaan, hoe Filippus dit gezegd heeft. Hij zal dan zien, dat de apostel hier een sierlijke woordspeling gebruikt, het beste bewijs voor hetgeen ik zooeven zeide over de fijngevoeligheid voor de taal.

Nog eenige woorden moeten we wijden aan pen en inkt. Wanneer we in 2 Joh. 12 lezen: „Ik heb veel aan ulieden te schrijven, doch ik heb niet gewild door papier en inkt” en in 3 Joh. 13: „Ik had veel te schrijven, maar ik wil u niet schrijven met inkt en pen,” dan vinden we dat heel gewoon. Papier, pen en inkt zijn drie artikelen, die wij allen zoo al niet dagelijks, dan toch zeer veel hanteeren. Toch moeten we bij Johannes aan wat anders denken. Met papier bedoelt hij, gelijk we reeds vermeldde, de van papyrus gemaakte stof, die beschreven werd en waaraan ons papier alleen door den naam herinnert.

De pen werd in de oudheid gemaakt van riet. Vooral het riet, dat in den Nijl groeide, was geschikt om tot pennen versneden te worden. Met een pennemes werd aan het riet een punt gesneden; daarna bracht men er een spleetje in aan, zoodat men dik en dun kon schrijven. Eerst in den laten keizertijd gebruikte men ook bronzen pennen. Een groot aantal bronzen pennen is gevonden. Voor ons is het merkwaardige, dat pen en penhouder één geheel vormen.

De ganzepen wordt voor het eerst genoemd in de 7e eeuw; de stalen pen bestaat eerst sedert ongeveer 1840. Dat men echter in de oudheid met de rieten pen even goed kon schrijven als wij met onzen modernen vulpenhouder, be-

wijzen de vele fraai beschreven papyrusbladen, die we over hebben.

En dat we die papyrusbladen nog zoo goed lezen kunnen, hebben we te danken aan den voortreffelijken inkt. Het Grieksche woord, dat Johannes op de zooeven genoemde plaatsen gebruikt voor „ink”, beteekent eigenlijk „zwart” of „zwartsel”. Dat is een juist woord, want de antieke inkt is inderdaad zwart. Gewoonlijk werd hij gemaakt van roet of zwartsel en gummiwater en wel in een verhouding van 1 op 3. Hij werd niet bewaard in flesschen, maar in drogen toestand. Voor het gebruik werd telkens in een inktkoker een weinig vloeibare inkt gemaakt.

Merkwaardigerwijs weten we zelfs nog hoeveel een pond van dien drogen inkt kostte, zij het dan ook, dat die opgaaf dateert uit een tijd, die eenige eeuwen na den tijd van het Nieuwe Testament ligt. Keizer Diocletianus (284—305) heeft het namelijk uit economische overwegingen noodig geoordeeld voor alle koop- en handelswaren een maximum-tarief vast te stellen. Als hoogst toelaatbare prijs voor een pond inkt wordt in die tarieflijst genoemd 12 denariën, dat is dus f 4.80. Wanneer we nu bedenken, dat een Romeinsch pond 327 gram bedraagt, dan leert een eenvoudige berekening, dat ongeveer het jaar 300 een pond inkt hoogstens f 7.34 mocht kosten. Natuurlijk kon men daarvan een groote hoeveelheid van vloeibaren inkt maken.

Deze antieke inkt had twee opmerkenswaardige eigenschappen. In de eerste plaats deze, dat hij nagenoeg niet verbleekte. Wanneer men thans de papyrusbladen bekijkt, die duizende jaren geleden beschreven zijn, dan verbaast men zich er over, dat de inkt het nog zoo goed gehouden heeft. Daartegenover staat, dat diezelfde inkt, zoowel van papyrus als van perkament, met een spons gemakkelijk kan worden uitgewischt. In Col. 2 : 14 lezen we: „uitgewischt hebbende het handschrift, dat tegen ons was.” Wij zouden dat thans, zelfs wanneer we onzen gewonen, veel slechteren inkt gebruiken, niet meer zoo kunnen zeggen. Wij moeten radeeren, of het een of ander chemisch praeparaat gebruiken, als we iets, dat met inkt geschreven is,

weg willen hebben: in de oudheid kon men volstaan met een spons en wat water. Deze uitwischbaarheid zal ook wel haar slechte zijde gehad hebben.

Ten slotte zij nog als merkwaardigheid vermeld, dat de oudheid ook haar „tooverinkt” gekend heeft. Niet alleen schreef men geheime brieven met bepaalde plantensappen, die onzichtbaar schrift leverden, dat eerst, doordat men het met asch of iets dergelijks bestrooide, zichtbaar werd, maar ook kende men bepaalde inkten, die alleen op chemische oplossingen reageerden. Deze gebruikte men voor geheime stukken.

XVI. BRIEVEN EN TITULATUUR

Ons leven, zelfs het leven van den meest eenvoudige, is niet te denken zonder de gemakken van den postdienst. Wij vinden het heel gewoon, dat een brief, dien we in de postbus werpen, terecht komt aan zijn adres. Bij onze voorvaderen ging dat heel wat moeilijker: het verzenden of ontvangen van een brief was een veel belangrijker gebeurtenis dan het voor ons is.

Men zou vermoeden, dat het briefverkeer in de oudheid nog veel primitiever geweest is dan ten tijde onzer vaders. Maar, wanneer men let op het enorm groote aantal brieven, die we uit de oudheid over hebben, mag men aannemen dat dat niet het geval is geweest. Vooral uit den tijd der Romeinsche keizers en dus ook uit dien van het Nieuwe Testament zijn veel brieven over. In hoofdzaak zijn die gevonden in Egypte, waar in dien tijd het Grieksch de gewone taal was. De droge bodem van Egypte heeft de op de mestvaalt geworpen paperassen voor ons bewaard en de bestudeering van al die op papyrus geschreven geschriften is tegenwoordig zelfs een apart vak geworden. Dat vak, de z.g. papyrologie, heeft ons zeer veel geleerd aangaande de taal van het Nieuwe Testament.

Het briefverkeer moet vrij groot geweest zijn en het heeft zich niet alleen beperkt tot de ontwikkelde kringen. Ook van zeer eenvoudige menschen zijn er brieven over, vaak vol taal- en spelfouten. Toch moest men het stellen zonder een eigenlijk postwezen. De bezorging per post was beperkt tot de staatsstukken. Maar die staatspost was reeds zeer oud. De eerste goed georganiseerde staatspostdienst was die van het Perzische rijk. De Grieksche koningen van Egypte, de Ptolemaeën, namen dien dienst van de Perzen over en de Romeinen voerden hem later voor het gansche rijk in. De Romeinsche staatspost bezorgde alle staatsstukken en natuurlijk ook de particuliere brieven van de ambtenaren.

Overal in het rijk waren stations, waar paarden, wagens en bodeloopers ter beschikking waren. Aan die stations ontleent de post zelfs haar naam. Want in het Latijn heeten zij „positae stationes” d. w. z. „gevestigde standplaatsen”. Uit dat woord *positae* is het woord *post* ontstaan. Wat den naam betreft stamt dus onze post direct af van de post ten tijde van het Nieuwe Testament. Voor de verzending over zee beschikte de Romeinsche staatsdienst over z.g. postschepen, wij zouden zeggen „mailbooten”. Het is duidelijk, dat alleen door middel van een goed functioneerenden postdienst het Romeinsche wereldrijk van Rome uit kon worden geregeerd.

Particulieren konden hun brieven niet zoo gemakkelijk verzonden krijgen. Aanzienlijke mensen, die veel correspondentie hadden, beschikten over eigen boden. Maar minder welgestelden moesten zien hun brief „per vriendelijke gelegenheid” te verzenden. Wanneer men hoorde dat iemand hier of daar heenreisde, gaf men hem gaarne brieven mee. Van het meegeven van brieven is ook in het Nieuwe Testament eenige malen sprake. In Hand. 15 : 23 e.v. lezen we den brief, dien de vergadering der apostelen en ouderlingen te Jeruzalem door hun afvaardigden naar Antiochië lieten brengen. En in Hand. 23 : 26 treffen we den brief aan van Lysias aan Felix, die bezorgd werd door het escorte, dat Paulus naar Caesarea bracht.

Uiterlijk zoowel als innerlijk verschilden de brieven in de oudheid nog al wat van onze brieven. Voor briefjes aan bekenden, in de stad of niet ver weg wonend, gebruikte men gemeenlijk met was bestreken plankjes, die men dicht klapte en al of niet verzegelde. Het antwoord kon op hetzelfde tafeltje geschreven met den bringer worden meegegeven. Uit mijn jeugd herinner ik me, en wellicht menig lezer met mij, dat men tot hetzelfde doel een dubbel, toeklapbaar leitje gebruikte. Zoo'n leitje was wellicht de rechtstreeksche voortzetting van het antieke wastafeltje.

Maar voor brieven, die een langere reis te maken hadden, gebruikte men steeds papyrus. Merkwaardig is, dat het gebruik van perkament voor onbeleefd gold. Er zijn brieven over, waarin de schrijver zich erover verontschul-

digt, dat hij geen papyrus gebruikt heeft, omdat hij het niet krijgen kon, zoodat hij nu noodgedwongen van perkament gebruik moet maken. We kunnen er dan ook zeker van zijn, dat alle in het Nieuwe Testament voorkomende brieven oorspronkelijk op papyrus geschreven zijn.

Terwijl men boeken steeds in kolommen schreef, schreef men brieven, evenals wij, over de geheele breedte van het papier. Was de brief klaar, dan vouwde men hem toe of rolde hem op. Daarna wond men er een koord om, dus ook om een gevouwen brief, en bevestigde de einden daarvan met een zegel. Vaak werd het koord éénmaal door den brief heen gestoken om te voorkomen, dat men den brief toch, niettegenstaande de omwikkeling, ongeschonden kon openen. Niet steeds was het noodig een adres er op te schrijven, omdat de brief toch per vriendelijke gelegenheid bezorgd werd. Maar vaak gebeurde het wel, omdat hij op reis soms aan anderen moest worden overgegeven. Dikwijls treffen we ook den naam van den afzender aan.

Ook inwendig verschilt een antieke brief van een modernen. Het meest valt ons op dat hij niet onderteekend is, maar dat hij aanvangt met den naam van den schrijver op de wijze van den brief van Lysias (Hand. 23 : 26): „Claudius Lysias aan den machtigsten stadhouder Felix groetenis.” Dit is de gewone formule in alle brieven. Zoo staat het ook in den brief van de apostelen en ouderlingen (Hand. 15 : 23): „De apostelen enz. . . den broederen uit de heidenen, die in Antiochië en Syrië en Cilicië zijn, groetenis.” De Statenvertaling heeft hier wel: „zaligheid”, maar dat is onjuist. In het oorspronkelijk staat precies hetzelfde woord als in den brief van Lysias. Soms zet men iets als „ten zeerste gegroet” of „dat het u welga”. Veelvuldig wordt ook aangetroffen de formule, die Johannes in zijn derden brief (aan Gaius) gebruikt: „Voor alle dingen wensch ik, dat gij welvaart en gezond zijt” (3 Joh. 2). De Romeinen schrijven aan het begin van een brief gaarne: „Indien gij gezond zijt, is het goed; ik ben gezond.” Na den groet gaat de brieveschrijver dan over tot zijn zakelijke mededeelingen. En aan het slot volstaat hij met een enkel woord: „vaarwel”

(Hand. 15 : 29; 23 : 30). In het Grieksch staat er eigenlijk: „wees krachtig”; soms: „wees gelukkig”. Maar ieder volk heeft zijn eigen groet. Wij zijn nu eenmaal een zeevarend volk en wenschen elkander dus toe: „vaar wel.”

Vaak werden de brieven niet door den afzender zelf geschreven, maar gedictéerd. Dat ook de apostel Paulus dat wel deed, weet iedere Bijbellezer. Van den brief aan de Romeinen weten we zelfs, dat de schrijver Tertius heette. Hij is ook een der broederen en is zoo vrij zijn eigen groeten bij die van Paulus te voegen. „Ik, Tertius, die den brief geschreven heb, groet u in den Heere” (Rom. 16 : 22). Maar, wanneer men aan intieme vrienden een brief zond, was het vaste gewoonte zelf eenige woorden met eigen hand toe te voegen. Ook Paulus doet dat. „De groetenis met mijn hand van Paulus” (1 Cor. 16 : 21). Wellicht is Filipp. 4 : 21—23 ook door den apostel eigenhandig bijgeschreven. Zeker is dat het geval met Col. 4 : 18. Zulk een persoonlijk onderschrift kon tevens dienen als een bewijs van echtheid van den brief. Een brief, dien wij met de schrijfmachine schrijven, onderteekenen we toch met de pen. Daardoor wordt vervalsching uitgesloten. Dat dit ook werkelijk de bedoeling was, blijkt uit 2 Thess. 3 : 17, waar Paulus schrijft: „De groetenis met mijne hand van Paulus, hetwelk is een teeken in iederen brief: zoo schrijf ik.” De nieuwe vertaling heeft hier: „zoo onderteeken ik.” Dat is niet juist; het staat er zooals de Statenvertaling heeft. En het begrip „onderteekenen” kende men althans bij het schrijven van een brief niet. Paulus wil heel eenvoudig zeggen: dit is mijn schrift; zoo ziet mijn schrift er uit. En dat schrift van Paulus zal wel karakteristiek geweest zijn. Het vermoeden is niet ongegrond, dat hij vrij groot schreef. Want Gal. 6 : 11 heeft de nieuwe vertaling nu weer eens beter dan de Statenvertaling aldus: „Ziet met hoe groote letters ik u eigenhandig schrijf.” Hij heeft dus blijkbaar dezen brief niet gedictéerd en wijst daar zelf op. Ook het kleine briefje aan Philemon heeft hij zelf geschreven (Fil. 19).

Wanneer wij een brief schrijven, komen we in sommige gevallen in aanraking met de kwestie van de tituluur.

Hoe moeten we dengene, tot wien we ons richten, in den brief aanspreken en welken titel moeten we op het adres gebruiken? In het uiterste geval kunnen we hulp zoeken achter in een woordenboek of in een zakagenda, waar de titels vermeld staan. Want wel is de titulatuur niet meer zoo ingewikkeld als ten tijde van onze grootvaders, maar toch valt het niet mee om een ieder te betitelen, zooals de gewoonte dat wil. Hoe staat het in de oudheid daarmee?

Reeds in het dagelijksche leven was men veel soberder in zijn aanspraakvormen dan wij. Men sprak elkaar aan met den naam, en dat niet alleen vrienden en bekenden, maar ook degenen, tot wie wij „mijnheer” of „mevrouw” plegen te zeggen. Wel werd in den tijd van de Nieuw-Testamentische wereld het woord „heer” gebruikt, maar slechts zelden, b.v. wanneer men iemands naam niet wist. Slaven spraken hun meester wel aan met „heer”; vaak ook kinderen hun vader. Wie tot iemand „heer” zei, stelde zich dus in zekeren zin tot hem in de verhouding van ondergeschikte tot meerdere. Keizer Augustus verbood, dat men hem met „heer” aansprak; zoo ook keizer Tiberius. Zij wilden de burgers doen gevoelen, dat ze vrije mannen waren. Maar langzamerhand kwam toch de gewoonte op om den keizer „heer” te noemen.

Hoe eenvoudig men was in de aanspraakvormen kunnen we ook opmerken, wanneer we lezen, dat niet alleen Festus den koning Agrippa aanspreekt heel gewoon met „koning Agrippa” (Hand. 25 : 24), maar dat ook de gevangene Paulus dat doet (Hand. 26 : 2, 7; 26 : 27). In Hand. 25 : 25 laat de nieuwe vertaling Festus wel over den keizer spreken als over „Zijne Majesteit”, maar daarmee begaat ze een anachronisme. Eerst in de 4e eeuw is „majesteit” het officiële praedicaat van den keizer geworden. Het hier gebruikte woord is de Grieksche vertaling van Augustus, een woord, waarvan de beteekenis, zoo ze al vast staat, moeilijk in het Nederlandsch is weer te geven. De Statenvertaling spreekt op deze plaats dan ook van „keizer”, en onttrekt zich daardoor aan de moeilijkheid der vertaling. De titel „Augustus”, die aan den eersten keizer was toege-

kend, en naar welken we hem „keizer Augustus” plegen te noemen, ging op de volgende keizers over.

Overheidspersonen zien we in het Nieuwe Testament betiteld met een woord, dat letterlijk beteekent: „zeer machtige”, „zeer geweldige”. Lukas draagt zijn Evangelie op aan Theophilus en kent hem dit praedicaat toe (Luk. 1 : 3). De Statenvertaling vertaalt het hier met „voortreffelijke”, de nieuwe vertaling met „hoogedele”. Denzelfden titel gebruikt Lysias in zijn brief aan den stadhouder Felix (Hand. 23 : 26), de advocaat Tertullus in zijn toespraak tot den stadhouder (Hand. 24 : 3) en Paulus in zijn toespraak tot den stadhouder Festus (Hand. 26 : 25). Op deze plaatsen vertaalt de Statenvertaling het woord met „machtigste”. In ieder geval blijkt hieruit, dat men een stadhouder of een ander hooggeplaatst persoon aldus placht aan te spreken.

De titulatuur in brieven sluit zich aan bij het gebruik in de spreektaal. We zien dat terstond al uit den zooeven vermelden brief van Lysias aan Felix. De omslachtige betiteling met de fijne onderscheidingen, die wij gebruiken, kent de wereld van de eerste eeuw nog niet. Eerst in den laten keizertijd treffen we in de ambtenarenwereld allerlei verschillende titels aan. Ook in de kerk zien we dan allerlei onderscheidingen in de titulatuur der ambtsdragers optreden.

Een briefschrijver uit de eerste eeuw had dus met zijn adres geen moeite en hij behoefde geen lijst te raadplegen. Hij schreef doodeenvoudig op de buitenzijde van zijn brief den naam van dengene, aan wien het schrijven gericht was, in den derden naamval. En daarmee was hij klaar. Als hij wilde, kon hij er bij zetten, dat de brief was afgezonden door hem. In den brief zelf was, gelijk gezegd, de volgorde omgekeerd. Dan kwam eerst de afzender en daarna de geadresseerde. De brieven van de apostelen dragen van deze gewoonte de sporen. Alleen is, gelijk de lezer weet, de aanhef daar vaak wat meer uitgebreid opgezet.

XVII. AMBACHTSLIEDEN

Met verscheidene ambachten komen we in het Nieuwe Testament in aanraking. We zouden echter verkeerd handelen, wanneer we een antiek arbeidsman op den naam af gelijk stelden met zijn collega uit den modernen tijd. Alexander, de kopersmid (2 Tim. 4 : 14), heeft wel een ander bedrijf uitgeoefend dan de moderne kopersmid, door wien wij een kapotten ketel laten repareeren. In de oude wereld maakte men in het algemeen geen onderscheid tusschen de kunst, de kunstnijverheid en het ambacht. We weten bijvoorbeeld, dat beeldhouwers, zelfs beeldhouwers, wier namen in de kunstgeschiedenis voortleven als kunstenaars van den eersten rang, hun werk niet betaald kregen naar de artistieke waarde, maar naar een geheel anderen maatstaf: voor het beeld van een volwassene gaf men meer dan voor dat van een kind. Een architect gold evenzeer voor een ambachtsman als een van zijn eenvoudigste werklieden. Trouwens men weet, dat dit in de Middeleeuwen ook nog het geval was. Het is dus niet gemakkelijk ons van de maatschappelijke positie van een ambachtsman uit de Nieuw-Testamentische wereld een duidelijke voorstelling te maken.

Op één omstandigheid moeten we steeds letten: alle fabricatie was handenarbeid. Machines gebruikte men niet. Het woord machine stamt wel uit het Grieksch, maar het beteekent in die taal bijna steeds een, meestal uit hout gemaakt, toestel om zware lasten te verplaatsen of op te tillen. Aan de volmaking van de door handenarbeid vervaardigde voorwerpen besteedde men alle zorg. Vandaar dat ook de gebruiksvoorwerpen, die we uit de oudheid nog over hebben, bijna steeds fraai van vorm zijn. De prachtige Grieksche vazen, die wij in de musea bewonderen, hebben bijna alle een practisch doel gehad en zijn niet gemaakt om als sier-vazen te dienen. Uit alles wat over is zien we, dat het ambacht in de oudheid een hoog peil bereikt heeft. Dat

is ongetwijfeld ook wel hiervan het gevolg geweest, dat men iets kende, dat op het Middeleeuwsche gildewezen lijkt.

De ambachtslieden, zoowel in het Grieksche als in het Latijnsche deel van het Romeinsche keizerrijk sloten zich aaneen tot vakvereenigingen en daar de specialisatie der verschillende ambachten zeer ver ging, was er in iedere stad een groot aantal van dergelijke vereenigingen. Deze organisaties bevorderden niet alleen de technische vaardigheid hunner leden, maar zorgden ook voor allerlei sociale behoeften. Van de entreegelden, de maandelijksche contributies en andere inkomsten vormden ze allerlei fondsen. We vernemen van begrafenisfondsen, reisfondsen, spaarkassen en meer dergelijke. In latere eeuwen gaat de overheid zich hoe langer hoe meer met dit alles bemoeien en in den laatsten tijd van het keizerrijk kan men zelfs in zekeren zin spreken van een corporatieven staat.

Wellicht heeft de lezer reeds gedacht aan den handwerksman, over wien in het Nieuwe Testament het uitvoerigst gesproken wordt, Demetrius, den Ephesischen zilversmid (Hand. 19 : 24 e.v.). Heeft hij wellicht gebruik gemaakt van zijn vakorganisatie? Wat staat er precies? „Want iemand met name Demetrius, een zilversmid, die zilveren Artemistempels maakte, verschaftte aan de vaklieden niet weinig werk. Hij riep dezen en de handwerkslieden, die zich met dergelijke dingen bezig hielden, bijeen en zeide:”. De Statenvertaling spreekt hier niet van „vaklieden”, maar noemt dezen „die van die kunst”. Dit mogen wij thans niet meer zeggen; want onwillekeurig denken wij daarbij aan „kunst” in anderen zin. Het is in 't geheel niet de bedoeling van Lukas om Demetrius en de zijnen als kunstenaars, artisten, voor te stellen. Dat begrip kent de oudheid niet in den zin, waarin wij het gebruiken. De bedoeling is te spreken van „mannen van het vak”, zooals ook de nieuwe vertaling doet. Nu zijn er wel uitleggers, die een onderscheid maken tusschen deze „vaklieden” en de „handwerkslieden” waarvan even verder sprake is. Dat zouden dan de lagere werklui zijn. Maar zij vergeten, dat

er bij staat, „die zich met *dergelijke* dingen bezig hielden”, of, zooals de Statenvertaling het zegt „handwerkers van *dergelijke* dingen”. Uit dat „*dergelijke* dingen” blijkt, dat er in deze passage sprake is van twee categorieën van zilversmeden. De eerste is Demetrius met de vaklieden, die met hem of voor hem zilveren Artemistempeltjes maken; de tweede categorie bestaat uit hen, die dergelijke dingen vervaardigen, dus bv. zilveren beeldjes van de godin of van andere al dan niet aan de godin geheiligde voorwerpen. Ongetwijfeld zijn al deze lieden lid geweest van het gilde der zilversmeden en dat geheele gilde wordt als zoodanig bij elkander geroepen, omdat het gaat om een belang van allen. Wie zal zeggen, of niet Demetrius een belangrijke functie in de vakvereniging heeft gehad en de leden als zoodanig geconvoceerd heeft tot een spoedvergadering?

Wat voor soort van zilverwerk maakten Demetrius en zijn vakgenooten eigenlijk? Het meeste zilverwerk in de oudheid was niet gegoten, maar geslagen. Vaatwerk, uit ander metaal of zelfs uit aarde vervaardigd, werd overtrokken met zilveren platen; meubelen, stoelen, tafels, bedstellen werden er mee belegd. Behalve een overtrekking met glad zilver kende men die met kunstig geslagen reliefwerk. Wilde men op een zilveren plaat reliefs aanbrengen, dan werd ze op een houten vorm gelegd, waarop de voorstelling in relief was gesneden. Met fijne hamers werd dan het zilver geslagen, totdat het relief er in uitgedrukt stond. Soms ook werkte de kunstenaar zonder houten mal en dreef het beeld, met den hamer van onder slaande, naar boven. Was de voorstelling op deze wijze in de zilveren plaat aangebracht, dan werd vaak de holle onderzijde opgevuld met lood, hars of pik. Op deze wijze en op verscheidene andere manieren hebben de zilverkunstenaars der oudheid het prachtigste werk tot stand gebracht, zooals men in de musea zien kan.

Dat Demetrius ook dergelijk werk geleverd heeft, is waarschijnlijk. Het Grieksche woord, dat wij met zilversmid plegen te vertalen, beteekent eigenlijk „zilverslager”. Het is het typische woord, waarmee de man aangeduid wordt,

die de op deze wijze gehamerde reliefs maakt. We moeten ons voorstellen, dat Demetrius reliefs hamerde, den tempel van Artemis voorstellende zoo, dat men tusschen de zuilen door het beeld der godin zag staan. Kennelijk gold het hier een soort van massaproductie. Hij zal dus met een groot aantal mallen gewerkt hebben, zoodat vele werklieden er hun kost mee verdienden. We moeten ons echter die werklieden voorstellen als kunstenaars in hun vak. Want het zilverslaan is niet gemakkelijk en men stelde in de oudheid aan dergelijk werk hooge eischen.

Het vele zilver, dat in de oude tijden verwerkt werd, kwam uit talrijke zilvermijnen. In de Grieksche wereld waren de mijnen van Laurium in de zuidpunt van Attica, dus niet ver van Athene, gelegen het beroemdst. Het doet den modernen bezoeker van die streek merkwaardig aan, wanneer hij aan de gebouwen en fabrieken, die hij daar aantreft, merkt, dat deze zilvermijnen nog steeds in exploitatie zijn. Maar verreweg het meeste zilver werd opgeleverd door de zilvermijnen in de omgeving van het tegenwoordige Cartagena in Spanje, die ook thans nog in bedrijf zijn en tezamen met de ijzer- en loodmijnen aan de Spaansche haven haar levendigheid verleen. We weten, dat op sommige tijden in de oudheid in deze mijnen 40.000 arbeiders werkten, meest krijgsgevangenen en misdadigers.

Een minder duidelijke figuur dan Demetrius is Alexander, de kopersmid (2 Tim. 4 : 14). In de eerste plaats weten we minder van den man af. Er zijn wel uitleggers geweest, die verondersteld hebben, dat hij dezelfde geweest is, die genoemd wordt in het verhaal van het oproer der zilversmeden in Ephese en die in de vergadering in den schouwburg te Ephese het woord wilde voeren (Hand. 19 : 33). Hij zou daar dan als vertegenwoordiger van de smidsorganisatie hebben willen optreden. Maar dit is zeer onwaarschijnlijk. Wie weet, hoe gedifferentieerd de arbeidersorganisaties in de oudheid waren, die is er van overtuigd, dat een koperbewerker niet thuis heeft behoord in de zilversmidsvereniging. De toevallige gelijkheid van den veel voorkomenden naam Alexander heeft hier den uitleggers

parten gespeeld. Trouwens we weten absoluut niet waar deze kopersmid gewoond heeft.

In de tweede plaats is ook zijn ambacht ons minder duidelijk. Want koper, of wellicht liever brons — immers voor deze beide metalen hebben de oude talen slechts één woord — werd tot allerlei doeleinden gebezigd. De kunstenaar goot er zijn beelden van, de ambachtsman vervaardigde er talloze gebruiksvoorwerpen van: vaatwerk, messen, werktuigen, onderdeelen van wagens en van paardentuig, wapens, zwaarden, lanspunten, schilden, pantsers, ringen, haarspelden, veiligheidsspelden enz. In welke branche Alexander gespecialiseerd is geweest, weten we niet. Het Grieksche woord voor kopersmid helpt ons niet terecht, zooals bij Demetrius het woord zilversmid een aanwijzing gaf. Het beteekent doodgewoon koperbewerker. Maar in ieder geval is hij wel een producent geweest van koperen of bronzen voorwerpen en niet, zooals wij, afgaande op de tegenwoordige beteekenis van het woord kopersmid zouden meenen, in hoofdzaak reparateur of leverancier van klein koperwerk. Het is heel goed mogelijk, dat hij een groot fabrikant, of zelfs een kunstenaar geweest is.

Bronzen voorwerpen waren in de oudheid nog meer verbreid dan tegenwoordig. Zooals de lezer weet, is brons een vermenging van koper en tin. Over de vraag, waar het tin vandaan kwam, zijn we minder goed ingelicht dan over de herkomst van het koper. De oudste mijnen waren die op het eiland Cyprus (Kupros), dat aan het metaal zijn naam (cuprum) gaf. De sporen van deze mijnen zijn nog te vinden: verscheidene door trappen en schachten verbonden galerijen bestaan nog. Men heeft wel gepoogd de koperwinning weer te hervatten; maar tevergeefs: de mijnen zijn uitgeput. Op vele andere plaatsen in Europa vond men in de oudheid koper, maar de grootste hoeveelheid werd geleverd door de Spaansche mijnen, vooral die gelegen waren bij de Sierra Morena.

Een derde handwerksman, dien we bij name kennen, is Simon „de lederbereider” of „de leerlooier”, wiens huis te Joppe bij de zee lag (Hand. 9 : 43; 10 : 6). Demetrius

en Alexander zouden zich zeker beleedigd gevoeld hebben, wanneer hun naam tezamen met dien van Simon zou genoemd zijn, zooals wij hier doen. Want de leerlooierij was een vak, dat geminacht werd, omdat de leerlooier steeds met doode dieren in aanraking komt en omdat het bedrijf een onaangename reuk verspreidt. Lag wellicht daarom Simons huis aan de zee? Of was het een villa, die hij bewoonde en lag zijn bedrijf elders? Dat zou geen wonder zijn, want de leerlooierij was een winstgevend bedrijf. Het geld verzoette de minachting. Hoe een leerlooierij ingericht was, weten we sinds 1873 uit aanschouwing. Want in dat jaar is in Pompeii een complete looierij opgegraven, waar zelfs de looistof nog in de ketels bewaard was. Merkwaardig is, dat de werktuigen, die men thans in het leerlooiersbedrijf nog gebruikt, voor een groot deel gelijk zijn aan die in Pompeii werden gevonden. In beginsel geschiedt de praeparatie der huiden thans nog op dezelfde wijze als tweeduizend en wellicht nog veel meer jaren geleden. Ook de te Pompeii gevonden looierij lag buiten de stadsmuren.

In den handel was het leder in de oudheid een bekend artikel. Behalve voor schoenen, riemen, gordels, tuigen, zadels en dergelijke werd het ook gebruikt tot het vervaardigen van sommige kleedingstukken, althans in bepaalde streken der oude wereld, verder van mutsen, maar vooral van helmen en kolders. Ook de overkapping van draagstoelen en rijtuigen maakte men van leder. De Romeinsche legers, die op hun krijgstochten vaak den winter te velde moesten doorbrengen, hadden tenten, die van leder gemaakt waren. Zoo was het leder in de oude wereld, evenals in onzen tijd, een onmisbaar artikel en het is geen wonder, dat we in de oude geschriften vaak lezen van rijke leerlooiers. Ook Simon mogen we ons wel als een rijk man voorstellen en Petrus zal dan ook wel gaarne van zijn gastvrijheid gebruik gemaakt hebben. De Statenvertaling, waarin we lezen, dat Petrus „te huis lag” bij Simon, zou ons kunnen doen vermoeden, dat hij er als het ware in pension was en dus betaalde; maar dat is onjuist: de nieuwe vertaling heeft

terecht: „deze is *de gast* van eenen Simon, een leerlooier” (Hand. 10 : 6).

Zooeven was sprake van tenten en ongetwijfeld heeft de lezer, bij het zien van dat woord, gedacht aan een vierden ambachtsman, die met name in het Nieuwe Testament genoemd wordt en die niemand minder is dan de apostel Paulus. Hij was, gelijk we lezen (Hand. 18 : 3), evenals Aquila, tentenmaker van handwerk, en verdiende als apostel geregeld zelf zijn levensonderhoud. Zoo kwam het hem goed te stade, dat hij in zijn jeugd, naar de gewoonte der rabbijnen, een ambacht geleerd had.

Wanneer wij het woord „tentenmaker” hooren, dan denken we onwillekeurig aan iemand, die tentdoek weeft en het daarna verwerkt tot de voor een tent benoodigde banen. Maar het is niet waarschijnlijk, dat Paulus een tentenmaker in dezen zin geweest is. In de eerste plaats al niet, omdat bij de Joden het voor oneervol gold, wanneer mannen weefden. Weven was vrouwenwerk. Een wever kon nooit hoogepriester worden; de wevers woonden te Jeruzalem in een verachte buurt. Een toekomstig rabbijn als Paulus zou zeker nooit het ambacht van wever hebben kunnen kiezen.

Maar in de tweede plaats moeten we bedenken, dat in de oudheid, behalve bij eenige nomadische volken, de tenten niet van geweven stof werden gemaakt, maar van leder, gelijk we boven reeds zagen. Het leder, dat de tentenmaker natuurlijk gelooid van den leverancier betrok, moest door hem tot passende banen worden versneden en verder verwerkt. Het is duidelijk, dat er nog heel wat arbeid noodig is, voordat van de dierenhuiden een tent gemaakt is, die in elkaar gezet en uit elkaar genomen kan worden. Er zal natuurlijk ook hout- en touwwerk aan te pas gekomen zijn, voordat de tent klaar was. We moeten ons die niet rond voorstellen, maar langwerpig. Er waren tenten van verschillende grootte. Legertenten konden gemeenlijk tien man herbergen; maar er waren ook grootere en kleinere. Ook in het burgerlijke leven gebruikte men tenten, o. a. op reis. Wanneer de reiziger niet een herberg bereiken kon, sloeg

hij zijn eigen draagbaar tentje op. Wellicht heeft Paulus vaak overnacht in een door hemzelf vervaardigd verblijf.

We moeten ons dus Paulus en Aquila voorstellen als lederbewerkers. Dat hebben de uitleggers uit de eerste eeuwen ook gedaan en die waren natuurlijk met de antieke toestanden het best op de hoogte.

Nog andere ambachten worden in het Nieuwe Testament vermeld. Er is sprake van den pottebakker (Matth. 27 : 10; Rom. 9 : 21) en van den timmerman. Timmerman was Jozef, de man van Maria (Matth. 13 : 55; Mark. 6 : 3) en met dat ambacht is Jezus in zijn jeugd zeker wel het nauwst in aanraking gekomen. Ook is er sprake van den architect. Want als Paulus (1 Cor. 3 : 10) zegt, dat hij als een wijs, d. i. kundig, bouwmeester het fundament gelegd heeft, dan gebruikt hij daar het Grieksche woord „architect” d. w. z. „opperbouwer”, „bouwmeester”.

Wanneer we de prachtige bouwwerken die uit de oudheid overgebleven zijn, zien, dan moeten we wel tot de conclusie komen, dat de oude architecten zich met hun moderne collega's gemakkelijk zouden kunnen meten. Vele namen van architecten kennen we. Ook is er uit den tijd van keizer Augustus nog een handboek voor de architectuur over, geschreven door den Romeinschen architect Vitruvius. Uit dit handboek, dat vele eeuwen lang de architectuur beheerscht heeft, kunnen we zien hoe hooge eischen men aan een bouwmeester stelde. Hij moest een man zijn van groote algemeene ontwikkeling: niet alleen moest hij de wiskunde grondig kennen en zich geoefend hebben in teekenen en modelleren, maar ook behoorde hij de optiek te bestudeeren ter wille van de belichting; de geschiedenis om de ornamentiek in haar historische ontwikkeling te doorgronden; de mechanica; de muziek ter wille van de akoustiek in theaters en concertzalen; de geneeskunde, ter wille van de hygiëne, waarop bij den bouw der huizen gelet moet worden. Behalve deze en nog meer wetenschappen, die de architect naar Vitruvius' oordeel bestudeeren moest, behoorde hij natuurlijk ook de materialenleer te beheerschen en practische oefening te hebben in alles wat bij den bouw

van woonhuizen en openbare gebouwen te pas komt. Wanneer we bedenken, dat behalve den bouw van huizen aan een architect ook toevertrouwd werden de aanleg van steden en waterleidingen en de constructie van uurwerken en allerlei mechanische inrichtingen, dan krijgen we voor die antieke technici toch wel een groot respect.

De oude wereld heeft de scheiding tusschen intellectueele werkers en handwerkers niet zoo gemaakt als wij wel doen. Ieder, die een vak verstond, was vakman ongeveer in den zin, dien wij aan het woord ambachtsman hechten. Tot de ambachtslieden werden dus ook gerekend de dokters — over wie we later spreken — en de kunstenaars: schilders, beeldhouwers, musici, zangers en dansers.

XVIII. SLAVEN EN PAEDAGOGEN

Een der belangrijkste verschijnselen, die oorzaak waren, dat het maatschappelijke leven in de oudheid een geheel ander aspect vertoonde dan dat van onzen tijd, is de slavernij. In de Statenvertaling van het Nieuwe Testament merken we daarvan niet zooveel, omdat daarin in plaats van „slaven” steeds gesproken wordt van „knechten”, een woord dat voor ons besef een vrij man aanduidt, die zich in dienstverband bij een ander bevindt. De nieuwe vertaling heeft overal, terecht, het woord „slaaf” gebruikt.

Toch moeten we ons met dat woord ook weer niet vergissen. Het heeft bij ons een slechten klank. We denken bij het woord slaaf aan iemand, die een den mensch onwaardig bestaan leidt, zweepslagen krijgt, in een donker hol logeert en volkomen aan de willekeur van zijn hardvochtigen meester is overgegeven. Hoewel in de oude wereld excessen zeker voorkwamen, en bv. de slaven, die bij de Romeinen op het land werkten, vaak een hard bestaan hadden, moeten we toch niet meenen, dat het steeds zóó erg was. Het is dan ook opvallend, dat noch de Heere Jezus zelf, noch zijn apostelen ooit een woord gesproken hebben of een daad verricht, die er op zouden wijzen, dat zij de slavernij wenschten afgeschaft te zien. Ook de Christelijke meesters behielden hun slaven en hebben nooit gemeend, dat het Christelijk geloof eischte, dat ze hen zouden vrijlaten.

Ook de Joden kenden de slavernij. Bij hen zoowel als bij de andere volken werden krijgsgevangenen als slaven verkocht. Ook schuldenaars, die niet aan hun verplichtingen konden voldoen, geraakten, soms met hun geheele gezin, in slavernij. We weten, dat de Mozaische wetten allerlei bepalingen bevatten, waardoor de slavernij verlicht en zelfs opgeheven kon worden. Bij de Romeinen ging dat niet zoo gemakkelijk. Bij hen kon een slaaf, wanneer hij

genoeg geld bij elkaar wist te krijgen, zich vrijkoopen; soms liet de heer uit eigen beweging hetzij tijdens zijn leven, hetzij bij testament na zijn dood, slaven vrij. Vooral in den Keizertijd waren er in de Romeinsche wereld veel van zulke vrijgelatenen, die soms tot hooge ambten geraakten.

Er waren natuurlijk verschillende soorten van slaven en de taak, die hun werd opgelegd, hing af van hun lichamelijke en geestelijke geschiktheid. Aan de eene zijde trof men den dommen analphabeet aan, die slechts geschikt was tot harden lichamelijken arbeid op het land of in de mijnen, aan den anderen kant den beschaafden en geleerden slaaf, die met zijn heer en diens vrienden als gelijke omging en van wiens maatschappelijk afhankelijke positie men in het dagelijksche leven niet zooveel merkte. En daartusschen in had men een rijke schakeering van allerlei typen.

Natuurlijk hing de prijs van een slaaf af van zijn bekwaamheden. Als gemiddelde prijs kan men in de eerste eeuw voor een slaaf aannemen f 250. Maar het is bekend, dat voor hoogstaande slaven prijzen betaald zijn tot ongeveer f 60.000 toe.

In het Nieuwe Testament is herhaaldelijk van slaven sprake en vooral in de gelijkenissen van den Heiland treden ze dikwijls op. Daarin wordt gesproken van het verkoopen (Matth. 18 : 25) en het folteren (Matth. 18 : 34) van slaven. Uit de gelijkenissen blijkt ook, dat de slaven tot verschillende functies werden gebruikt. We lezen van slaven, die de leiding hebben van het huisbedrijf (Luk. 12 : 42) en die als rentmeester over het vermogen van hun heer optreden (Luk. 16 : 1). In beide gevallen dragen deze slaven den titel van „econoom”. Anderen worden door hun heer belast met het doen van zaken (Matth. 25 : 14; Luk. 19 : 12). Van slaven, die portiers- en bewakingsdienst doen is sprake Matth. 24 : 42, Luk. 12 : 36 en Mark. 13 : 34.

Maar behalve deze slaven, wier bestaan in de gelijkenis slechts verondersteld wordt, vermeldt het Nieuwe Testament verscheidene slaven, die werkelijk geleefd hebben; ja van sommigen weten we zelfs den naam, nl. van Malchus, den slaaf van den hogepriester (Joh. 18 : 10); van Rhode,

de slavin van Maria, de moeder van Johannes Markus (Hand. 12 : 13) en van Onesimus, den slaaf van Philemon (Fil. vs 16).

Wat we van beide laatsten vernemen, doet ons een blik slaan op de verhouding van Christenslaven en Christenmeesters. We krijgen den indruk, dat Rhode, wier naam we zouden kunnen vertalen met „Roosje”, geheel met het gezin meeleeft. Als Petrus aan de voordeur klopt, snelt ze heen om open te doen, maar van blijdschap vergeet ze Petrus binnen te laten en vliegt ze naar binnen om de blijde tijding te melden. De trouwe Roosje is al even blij als haar meesteres en haar vrienden. Zij heeft het voorrecht niet alleen zelf Christin te zijn, maar ook een Christenmeesteres te hebben. Zoo gelukkig waren niet alle Christenslaven. Paulus noemt de slaven, die heidensche meesters hebben, „slaven onder het juk” (1 Tim. 6 : 1) en hij vermaant hen hun heeren alle eer waardig te achten. Trouwens, meer dan eens geven de apostelen voortreffelijke voorschriften tot regeling van de verhouding tusschen heeren en slaven (Ef. 6 : 5—10; Col. 3 : 22—4 : 2; 1 Petr. 2 : 18—25).

De pendant van de Christenslavin Rhode is de Christenslaaf Onesimus. Maar van hem vernemen we heel wat meer: zijn leven is veel meer bewogen geweest dan dat van Roosje. Hoewel zijn naam beteekent: „Nuttig”, was hij voor zijn meester Philemon heelemaal niet nuttig; want hij liep weg, waarom weten we niet. Dat slaven voortvluchtig waren, kwam vaak voor; het verlangen naar de vrijheid werd menigeen, die onder een harden meester te zuchten had, te groot. Maar wegloopen was voor een slaaf een gevaarlijke onderneming. Immers het was bijna onmogelijk om een land te bereiken, waar de strenge Romeinsche wetten niet golden: de heele wereld behoorde tot het Romeinsche rijk. En streng trad men op tegen weggelooopen slaven.

Wanneer men zulk een voortvluchtige te pakken kreeg, werd hij vaak gebrandmerkt. Men brandde hem dan de letter F of de letters FVG, van het woord „fugitivus” d. i. voortvluchtige, op handen of voeten of ook wel op het voorhoofd. Ook gebeurde het wel, dat een ijzeren halsband om

den nek gesmeed werd, waarmee de slaaf dus zijn verdere leven, als een hond met een halsband, moest rondloopen. Er zijn van zulke halsbanden eenige tot onzen tijd overgebleven; op een daarvan staat gegrift: „Ik ben ontvlucht, arresteer mij”. Zeer verbitterde meesters stelden den gevangen slaaf soms ter beschikking om hem in de arena met wilde dieren te doen vechten, of brachten hem ter dood door folterwerktuigen of aan het kruis.

Men ziet dus, dat Onesimus heel wat waagde, al zou hij wellicht op een clemente behandeling van zijn Christenheer kunnen rekenen. Wat moet hij rondgezworven hebben! Want hij liep weg uit Colosse in Klein-Azië en kwam terecht bij Paulus. Er zijn allerlei redenen om aan te nemen, dat de apostel toen in Rome vertoefde in gevangenschap. Een halve wereld had Onesimus dus rondgezworven. Wie weet wat hij aan moeite en angst had doorgemaakt, voordat hij bij Paulus zijn toevlucht zocht. Maar hij vond bij den apostel niet alleen een liefderijke ontvangst; wat veel belangrijker is, hij leerde er ook zijn Zaligmaker kennen. En nu zendt Paulus hem terug met het schrijven van aanbeveling, dat de lezer kent als den brief aan Philemon. De slaaf „Nuttig”, die eertijds zijn meester *onnut* was, was den apostel en Philemon zeer *nuttig* geworden, zooals Paulus met een woordspeling schrijft (Phil. vs 11).

Voordat we van het slavenwezen afscheid nemen, moeten we nog even kennis maken met een soort van slaven, die tweemaal in het Nieuwe Testament genoemd wordt, zonder dat de lezer dat uit de vertaling kan opmaken. In Gal. 3 : 24 lezen we: „de wet is onze *tuchtmeester* geweest tot Christus” en in 1 Cor. 4 : 15: „want al hadt gij tien duizend *leermeesters* in Christus” (de nieuwe vertaling heeft hier: „opvoeders”). Dat deze tuchtmeesters en leermeesters slaven waren, zou men niet zoo gemakkelijk vermoeden. Maar toch is het zoo. Het Grieksche woord, dat hier gebruikt wordt, is: *paidagogos*, ons woord: *paedagoog*.

Paedagoog beteekent eigenlijk, „knapengeleider”. In het oude Griekenland werden de kinderen op straat door een

slaaf begeleid, die hen tegen allerlei onheilen moest beschermen. Vooral zedelijke gevaren dreigden en het was wenschelijk, dat een pootige knaap den jongenheer naar school bracht. Hij droeg dan meteen de boekentasch en op wintermorgens de lantaren; want de school begon vroeg, soms reeds vóór zonsopgang. Deze paedagogen — hun moderne naamgenooten behoeven zich hiervan niets aan te trekken — waren vaak niet al te beschaafde lieden. Bekend is, dat ze vaak, wanneer ze tijdens de schooluren op de jongeheeren wachtten in een speciaal voor hen bestemde ruimte, ruzie kregen en aan het vechten sloegen. Herhaaldelijk wordt ook gewaarschuwd tegen hun onbeschaafde taal, die op de jongens verre van gunstig werkte.

Maar er waren onder de paedagogen ook slaven, die meer ontwikkeling hadden en die de zoons van hun meesters ook wel eenvoudig onderwijs konden geven. Daardoor heeft het woord natuurlijk zijn tweede beteekenis gekregen.

Het is duidelijk, dat wanneer de apostel de wet onzen *paedagoog* tot Christus noemt, hij daarmee bedoelt, dat, evenals de slaaf, die de functie van paedagoog, knapen-geleider, heeft, de kinderen naar het huis van den schoolmeester brengt, zoo ook de wet ons geleid heeft tot Christus. De apostel gebruikt een beeld uit het dagelijksche leven der oude wereld, dat iedere lezer terstond begreep. De vertaling: „tuchtmeester” leidt onze gedachten in een verkeerde richting.

Maar de Statenvertaling mag ongetwijfeld 1 Cor. 4 : 15 het woord weergeven door „leermeester”, want ook die beteekenis had het langzamerhand gekregen. De werkelijke leermeesters echter, dus wat wij noemen onderwijzers, leeraren en hoogleeraren, heeten in de oudheid nooit paedagogen. De paedagogen zijn slaven en bewijzen op het gebied van het onderwijs de allernederigste diensten.

XIX. OFFICIEREN EN SOLDATEN

In den tijd van het Nieuwe Testament stond Palestina onder Romeinsch opperbewind. Het is dan ook geen wonder, dat er in de Evangeliën en in de Handelingen herhaaldelijk sprake is van Romeinsche soldaten en officieren en onwillekeurig vragen we ons dan af met welken rang in ons leger zulk een Romeinsche officiersgraad gelijk te stellen is. Nu is het zeer moeilijk om zulk een vergelijking te maken, omdat de indeeling der Romeinsche legerafdeelingen geheel anders is dan die der moderne legers en er veel minder benamingen voor de verschillende graden bestonden.

Als we een eenvoudig voorbeeld nemen uit den tijd van Julius Caesar. Toen was een legioen verdeeld in tien cohorten en iedere cohorte in drie manipels, ieder manipel in twee centuriën. Iedere centurie werd gecommandeerd door een centurio, een hoofdman over honderd. Maar die hoofdlieden hadden niet een gelijken rang. De laagste in rang van de 60 centurionen was de tweede centurio van de derde manipel van de tiende cohorte. Dat klom dan zoo op tot den eersten centurio van de eerste manipel van de eerste cohorte. Terwijl dus de laagste centurio bij ons ongeveer een sergeant zou zijn, is de hoogste in aanzien ongeveer een kapitein. Maar nu blijkt tevens hoe moeilijk een vergelijking is. Want de centurionen kwamen uit den troep zelf voort. Iedere soldaat had de kans centurio te worden. Maar de officieren met hoogen rang kwamen allen uit den ridderstand voort.

In den keizertijd is de indeeling van het leger anders. Dan bestaan ook nog wel de legioenen, maar in de vele provinciën van het rijk vormen de cohorten zelfstandige eenheden. Het zijn meestal troepen gelicht uit de provinciale landen zelf. Zij bestaan òf uit 500 òf uit 1000 manschappen en zijn òf infanteriecohorten òf cavalleriecohorten. De cohorten van 500 man worden gecommandeerd door

32. KEIZER TRAJANUS SPREEKT ALS
VELDHEER ZIJN SOLDATEN TOE

een praefect, die van 1000 man door een tribuun. De laatsten tellen 10 centurionen, de eersten gemeenlijk 6. Ook van deze centurionen is de rang opklimmend.

De cohorten hebben allen nummers en namen, b.v. de „8e bereden cohorte der Batavieren”, de „2e cohorte der boogschietende bereden Ituraeërs”. Soms dragen de cohorten den naam van een keizer als eervol toevoegsel, soms ook andere bijnamen: één heette b.v. „de overwinnares”, een andere „de getrouwe”.

Wanneer we nu eens letten op de officieren, die we in het Nieuwe Testament tegenkomen, dan zijn er sommige centurionen, van wie de Bijbel ons niet meer meedeelt dan dat ze hoofdlieden over honderd, dus centurionen geweest zijn. Zoo de hoofdman te Kapernaüm (Matth. 8 : 5), de hoofdman, die de wacht had bij het kruis (Matth. 27 : 54), de hoofdman, die bij Paulus' foltering aanwezig was (Hand. 22 : 25).

Maar twee centurionen worden met name genoemd, n.l. Cornelius en Julius. En van hen wordt ook verteld tot welke cohorte ze behoorden. Cornelius (Hand. 10 : 1) diende bij de „bende, genaamd de Italiaansche”. Deze Italische cohorte kennen we ook van elders. Haar volledige naam luidt: „2e Italische cohorte van Romeinsche burgers, vrijwilligers”. Er zijn verscheidene Italische cohorten bekend. Deze naam behoeft niet te beteekenen, dat alle leden van zulk een cohorte uit Italië kwamen. Oorspronkelijk zal dat wel het geval geweest zijn, maar de cohorte bleef haar naam behouden, ook al kwamen later haar soldaten uit andere landen. Het is waarschijnlijk, dat de cohorte wegens dappere daden eens in haar geheel het Romeinsche burgerrecht gekregen heeft. Uit inscripties weten we, dat ze gecommandeerd werd door een tribuun en dus bestond uit 1000 man. Van een der tribunen dezer cohorte hebben we zelfs den grafsteen nog over. Hij is in Rome begraven en heette Gaius Paccius Firmus.

Uit den naam mag men wellicht opmaken, dat dus ook Cornelius een Romeinsch burger was. Zeker weten we dat van den tribuun Claudius Lysias, den commandant van

de cohorte die te Jeruzalem in garnizoen lag. Onze Statenvertaling vertaalt zijn militairen rang door „overste” (Hand. 22 : 26). Dat hij Romeinsch burger was, vertelt hij zelf (Hand. 22 : 28); zijn naam blijkt uit den brief, dien hij schrijft (Hand. 23 : 26).

Den anderen centurio, dien we bij name kennen, Julius, vinden we vermeld Hand. 27 : 1. Hij moest Paulus naar Rome brengen. Deze hoofdman behoorde tot de „keizerlijke bende”. Ook deze cohorte kennen we van elders. Zij was een van de vijf cohorten, die in Caesarea gelegerd waren en heette „cohors I Augusta”, ongetwijfeld zoo genoemd naar Augustus. De Statenvertaling vertaalt het Grieksche woord voor Augusta door „keizerlijk”, maar eigenlijk is het dus eigennaam. De cohorte, waarbij Julius diende, stond onder commando van een praefect. Zij was dus een troepenafdeeling van 500 man. Uit inscripties vernemen we van twee praefecten. Eén daarvan heette Quintus Aemilius Secundus; deze commandeerde de cohorte ten tijde van keizer Augustus.

Nog eenige opmerkingen moeten we aan dit droge militaire praatje toevoegen.

De eerste is deze. Wanneer in Matth. 27 : 27 verteld wordt, dat de krijgsknechten Jezus gaan bespotten dan lezen we, dat ze „over Hem vergaderden de gansche bende”. Ook op die plaats is gebruikt het technische woord voor cohorte. Ze riepen dus alle soldaten van de geheele cohorte, natuurlijk voorzoover de dienst het toeliet, bij elkaar om den Heiland smaad aan te doen.

De tweede opmerking geldt den tribuun Claudius Lysias. Het valt op, dat hij een Latijnschen en een Griekschen naam heeft. Nu zegt hij zelf, dat hij voor veel geld het Romeinsche burgerschap heeft gekocht. Zijn oorspronkelijke naam zal dus wel alleen Lysias geweest zijn en vermoedelijk was hij van Grieksche geboorte. Een Romeinsch historie-schrijver deelt ons mede, dat de vrouw van keizer Claudius, Messalina, op schandelijke wijze het Romeinsche burgerrecht verkocht. Wellicht nu is Lysias een van haar klanten geweest en heeft hij, doordat hij opgenomen werd in het

Claudische geslacht, den naam Claudius er bij gekregen. Als dat juist is, dan is ook duidelijk, waarom hij zooveel betalen moest. De keizerin was het om geld te doen en haar slachtoffers moesten behoorlijk de beurs openen. We kunnen zoo goed begrijpen, dat Claudius Lysias jaloersch was op Paulus, wien het burgerschap geen cent gekost had. Dat hem de groote som gelds, die hij betaald had, nog hoog zat, blijkt uit het feit, dat hij eenigszins spijtig aan zijn gevangene mededeelt, hoe hij burger geworden was.

Van de gewone soldaten vernemen we in het Nieuwe Testament weinig bijzonderheden. Er waren goede en slechte menschen onder. Cornelius had in zijn compagnie blijkbaar zelfs godvreezende mannen, althans hij zendt er een naar Petrus (Hand. 10 : 7). Maar dat de soldaten niet altijd gunstig bekend stonden, blijkt wel uit Luk. 3 : 14, waar we lezen, dat Johannes de Dooper tot soldaten zegt: „Doet niemand overlast, en ontvreemdt niemand het zijne met bedrog en laat u vergenoegen met uw bezoldigingen.”

Naar aanleiding van deze plaats vragen wij ons af, wat voor menschen de soldaten waren en hoeveel hun soldij bedroeg. Over het algemeen waren de Romeinsche soldaten vrijwilligers. Er bestond in dezen tijd nog wel een zekere dienstplicht, maar men kon een plaatsvervanger stellen en bijna steeds waren er vrijwilligers genoeg. Ze werden aangenomen na keuring; althans wanneer ze de vereischte lengte hadden, die in dezen tijd gemiddeld vijf voet en tien duim bedroeg, dat is ongeveer 1,72 M. De soldaten bleven 20 à 25 jaren in dienst; hieruit blijkt reeds, dat zij vaklieden waren: soldaat zijn was een ambacht, en wel een ambacht met na- en voordeelen. Een nadeel was, dat de soldaat niet gehuwd mocht zijn. Velen, die jarenlang in een garnizoen leefden, hielden een huishoudster. Kinderen uit zulk een buitenechtelijke verhouding geboren, werden vaak ook weer soldaat.

Een voordeel was echter de vrij goede finantiëele positie. En die interesseert ons thans in verband met de opmerking van Johannes den Dooper. In dien tijd verdiende een gewoon soldaat 225 denariën per jaar, dat is dus f 90. We

hebben al eerder gezien, dat een groot gezin voor een denarie („penning”) per dag behoorlijk leven kon. Een soldaat, die geen gezin had, had aan zijn soldij dus zeker, genoeg; en ook al had hij te zorgen voor een vrouw en eenige kinderen, dan ging het nog wel. Weliswaar moest hij zelf voor zijn eten en zijn wapenen zorgen, maar daar staat tegenover, dat hij ook nog wel eens een buitenkansje had.

Herhaalde malen werd een legioen of een cohorte door den keizer begiftigd met een som gelds. Die werd gestort in de spaarkas van de cohorte, die door een der hoogere onderofficieren werd geadministreerd. Wanneer de soldaat wilde, kon hij uit die spaarkas geld lichten. Dat er niets nieuws is onder de zon, blijkt uit het feit, dat verscheidene cohorten ook hun eigen begrafenisfonds hadden, ja zelfs dat er sprake is van een onderlinge levensverzekering, die verschillende risico's droeg. Wanneer eindelijk de soldaat ontslagen werd wegens zijn leeftijd, dus, aangenomen dat hij op zijn 17e jaar in dienst trad, ongeveer op 42-jarigen leeftijd, dan kreeg hij een som mee van 3000 denariën, dat is dus f 1200. Van dit in dien tijd groot bedrag kon hij dan, als hij wilde, grond koopen om te bebouwen of een zaak opzetten.

We zien dus, dat Johannes den soldaten geen onredelijken eisch stelt, wanneer hij wil, dat ze met hun soldij tevreden zijn. Maar ook leeren we uit zijn woorden, dat ontvreemding en afpersing door soldaten zeer gewoon waren. Trouwens wie verwondert zich daarover in een tijd, waarin zelfs de stadhouder Felix rondweg aan Paulus te kennen geeft, dat hij hem wel wil loslaten, als de apostel maar genoeg betaalt? (Hand. 24 : 26).

XX. REDENAARS OP MARKTEN EN IN SCHOLEN

Een typisch Grieksch tafereel schildert Lukas ons in Hand. 17: Paulus op de markt te Athene. Typisch Grieksch: want we moeten niet denken aan een Hollandsch marktplein met zijn vele kramen, waarlangs de huismoeders uit de volksbuurten wandelen om te probeeren een koopje te doen. De markt in het antieke Zuiden had in het dagelijksche leven een veel grootere beteekenis en heeft het in het moderne Zuiden nog. Men was en is daar nu eenmaal veel meer uithuizig dan wij: het huis heeft men om te slapen, maar zoodra men niet meer in huis noodig heeft, gaat men naar buiten. En dan is men er zeker van, dat men op de markt menschen zal aantreffen, met wie men praten kan en van wie men nieuwtjes kan hooren (Hand. 17 : 21).

Daarom had iedere stad haar markt. Men moet zich zoo'n markt niet als een vierkant plein voorstellen, maar veeleer als een samenhangend complex van pleinen, pleintjes en straten, waaraan ook de belangrijkste officiële gebouwen stonden en waar dagelijks de pantoffelparade plaats vond. In de eerste plaats kwam men natuurlijk op de markt om te koopen. Een merkwaardig onderscheid met onze gewoonten bestaat hierin, dat in het oude Griekenland niet de vrouw met haar vrouwelijke bedienden den dagelijkschen inkoop van levensmiddelen deed, maar de man. In het oude Athene kwam de vrouw zelden op straat; zij regeerde het huis, maar het contact met de buitenwereld onderhield de man. De man vertoefde het grootste deel van den dag buitenshuis. Waren zijn zaken gedaan, dan hield hij zich op de markt onledig. In de morgenuren deed hij daar zijn inkoopen: dat was de drukste tijd, tusschen de derde en de zesde ure. En het marktlevens speelde in de samenleving een zoo belangrijke rol, dat men de uitdrukking „volle markt” zelfs als een tijdsaanduiding ge-

bruikte. Zooals wij, wanneer iemand tot ons spreekt van „'s morgens onder kerktijd”, terstond weten, dat hij bedoelt: des Zondagsmorgens ongeveer van 10—11½, zoo begreep een Athener terstond de uitdrukking „volle markt”. En die uitdrukking gebruikte hij ook als hij in andere streken der wereld was.

In hoofdzaak liepen op de markt dus mannen. In de oude tijden gold het voor niet passend, wanneer jonge menschen op de markt flaneerden. Daar dreigden te veel zedelijke gevaren. Later werd men in dat opzicht toeschietelijker.

Wanneer de eigenlijke inkoop gedaan was, liet de Athener dien door een slaaf naar huis brengen. Maar zelf ging hij niet, tenzij om etenstijd. Ook de warme middaguren bracht de Athener op de markt door. Hij luierde dan onder de schaduwrijke platanen, waarmee de markt beplant was, of trok zich met zijn vrienden terug in een wijnschenkerij, of ook wel in een of anderen winkel. Want aan de markt lagen natuurlijk allerlei koophuizen. Er waren winkels van lederwaren, parfumerieën, ijzerwaren en vooral ook kapperszaken. En die winkels deden dienst als societeiten. Men placht in bepaalde zaken te komen, niet alleen om te koopen, maar vooral ook om de politiek van den dag te bespreken. Er vormden zich als het ware clubjes, die geregeld in dezelfde societeit saamkwamen. Zoo verpraatte men het grootste deel van den dag.

In den tijd, waarin Paulus Athene bezocht, was de stad een centrum van internationale cultuur. Niet alleen bezochten vele vreemdelingen de stad op zakenreizen, maar vooral kwamen er uit alle streken van het Romeinsche rijk jonge lieden naar Athene, om daar hun wijsgeerige en rhetorische opvoeding te voltooien. De philosophenscholen en de scholen der welsprekendheid van Athene waren alom bekend en beroemd. Van vele bekende mannen, ook vooral van Romeinen, weten we, dat ze een tijdlang te Athene gewoond hebben voor hun studie. Zoo was het een internationaal publiek, dat dagelijks de markt te Athene bezocht en we kunnen er zeker van zijn, dat Paulus het Evangelie

verkondigd heeft aan menschen van alle streken der toenmaals bekende wereld. Want hij handelde „op de markt alle dagen met degenen, die hem voorkwamen” (Hand. 17 : 17). We moeten daarbij bedenken, dat de taal geen bezwaar beteekende. Ieder verstond Grieksch, zeker ieder, die Athene bezocht.

Een rondreizend prediker als Paulus, was op de markt te Athene noch op die van eenige andere stad een onbekende verschijning. Integendeel de straatprediker behoorde, om zoo te zeggen, tot het straatbeeld der antieke stad. Tallooze propagandisten van bepaalde religieuze en wijsgeerige richtingen trokken als straatpredikers rond. Zij allen meenden, ieder op zijn wijs, den menschen het heil te verkondigen. Allerlei Oostersche mysteriegodsdiensten, d. w. z. godsdiensten, die hun aanhangers in bepaalde geheimenissen inwijdden, hadden hun priesters, die rondtrokken om de menschen te bekeeren. De wijsbegeerte was ook tot de groote massa afgedaald en vele bedelphilosophen preekten een practische ethiek, die naar zij meenden de menschen gelukkig kon maken. Bedelphilosophen waren het. Want ze hadden een vrijwillige armoede gekozen. Bezittingen hadden ze niet. Slechts een harig kleed, een knapzak en een drinknap of zoo iets bezaten zij en zij leefden van wat anderen hun gaven. Maar met vaak striemende woorden wezen ze de menschen op hun fouten, zooals we kunnen zien in de toespraken, die van deze straatpredikers over zijn.

Dat Paulus en de andere Evangeliepredikers dus in het publiek optraden was niets bijzonders. Men was dergelijke toespraken gewoon. Maar het is ook duidelijk, dat de wijsgeeren en degenen, die godsdienstig geïnteresseerd waren, belang begonnen te stellen in wat hij zeide. De eersten, die niets liever deden dan disputeeren, streden met hem. Anderen vonden het merkwaardig, dat hij van twee nieuwe goden sprak, n.l. van „Jezus” en van „Anastasis” d. i. opstanding. En dan willen ze van die nieuwe leer wel eens wat meer hooren.

We lezen dan in vs 19: „En zij namen hem en brachten hem op de (plaats genaamd) Areopagus” enz. De tusschen

haakjes geplaatste woorden staan niet in het oorspronkelijke.

De gewone uitlegging van deze woorden kennen we allen. Ten Westen van de Akropolis, den burchheuvel van Athene, ligt de Aresheuvel. Het is een kale rots, bij de oude Grieken gewijd aan den god Ares. Daaraan ontleent hij zijn naam, hoewel er geleerden zijn, die dit ontkennen en meenen, dat de naam met Ares niets te maken heeft, maar vloekheuvel beteekent. Deze rots is van veel sombere dingen getuige geweest. Want op het plateau hield oudtijds de rechtbank zitting, die zelf ook naar den heuvel de raad van den Areopagus, of kortweg de Areopagus heette. Deze rechtbank oordeelde over moordenaars. Men zegt, dat ze daarom in de open lucht vergaderde, opdat de rechters niet met den misdadiger onder één dak behoefden te vertoeven. Ook andere zaken werden later ter berechting aan dezen raad opgedragen.

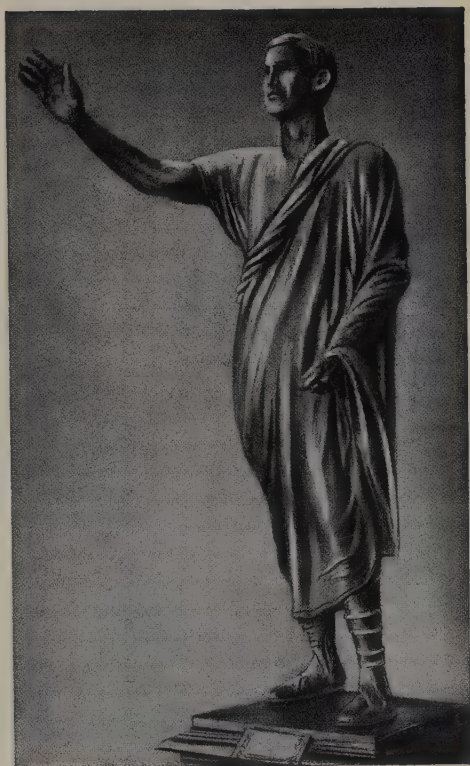
Naar dezen heuvel nu bracht men Paulus om rustig naar zijn woorden te kunnen luisteren. Dat is althans de gewone uitleg.

Mis, zeggen sommige geleerde uitleggers. Wat zou het voor zin hebben om zoo ver van de markt weg te gaan den heuvel op? Met den Areopagus wordt hier niet de plaats bedoeld, maar de raad zelf, die placht bijeen te komen in de Koningshal aan de markt. Daar had de Areopagus een lokaal, waar die zijner leden, die aangewezen waren om toezicht te houden op het marktverkeer, zitting hielden. En daarheen, dus vlak bij de markt, bracht men Paulus. Wanneer dan de Areopagieten daar in een kring zaten en het andere volk achter hen zich schaarde, kon Lukas terecht zeggen, dat men Paulus bracht naar den Areopagus. Ook bij andere schrijvers, zoo zegt men, komt meermalen de uitdrukking Areopagus voor in de beteekenis van den raad, zooals die ook wel in dat lokaal vergaderde. Want op den heuvel kwam hij slechts zelden bijeen.

Welke van beide opvattingen de juiste is, zal wel nooit kunnen worden uitgemaakt. Wie echter het terrein van de Atheensche markt bezoekt en daarna den Aresheuvel be-

33. GEZICHT OP ATHENE

34. REDENAAR

klimt, die zal kunnen zien, dat de eerste opvatting zich zóó eenvoudig aan de locale situatie aansluit, dat een andere uitlegging niet aannemelijk schijnt. Hij zal dan, op den top van den Aresheuvel staande, opmerken, dat het gedruisch van de menschenmenigte, die ook thans nog krioelt op het tegenwoordige om den prachtig bewaarden tempel van Hephaestus liggende plein, als een zacht gemompel tot hem doordringt. En dan zal hij zich zoo goed kunnen begrijpen, dat menschen, die eens rustig wilden luisteren naar een prediker, hem uit dat gewoel van ginds wegvoerden naar deze rustige plek. Hier, zoo zal hij gevoelen, heeft Paulus gestaan en daar en daar hebben de wijsgeeren zich rond hem neergezet. En hoog boven het gewoel der stad heeft hij zijn rede gehouden: „Gij mannen van Athene”. Maar . . . wellicht laat dan toch onze bezoeker zich nog te veel door de romantiek van de plaats leiden en zal hij, thuisgekomen, de andere uitlegging niet geheel opzij kunnen schuiven. Noch ter plaatse, noch in de studeerkamer zal deze kwestie opgelost worden.

De herinnering aan Paulus' optreden wordt levendig gehouden door den naam van den weg, die langs den voet van de Akropolis loopt: het is de „Dionysiusweg”, aldus genoemd naar den Areopagiet, die Paulus' prediking aanvaardde (Hand. 17 : 34).

Zooeven spraken we over filosofenscholen. Van zulk een school is vermoedelijk ook sprake in het Nieuwe Testament. De lezer herinnert zich uit Hand. 19, dat Paulus, in Ephese vertoevend, eerst drie maanden lang in de synagoge predikte, maar dat hij toen door sommiger tegenwerking zich genoodzaakt zag een andere vergaderzaal op te zoeken en die vond „in de school van zekeren Tyrannus” (vs 9).

Wie Tyrannus was, weten we niet. Het is mogelijk, dat hij de eigenaar was van een gehoorzaal, die hij verhuurde. Maar meer waarschijnlijk is het, dat hij zelf onderricht gaf in de school, die hier genoemd wordt. Dan was hij een leeraar in de welsprekendheid, zooals iedere eenigszins belangrijke stad in de oudheid dien had, of hij was een philo-

soof. De leeraren in de welsprekendheid of rhetoren gaven een onderwijs, dat gelijk stond met wat we thans universitair onderricht noemen. De filosofen doceerden gemeenlijk hun eigen stelsel, maar hun onderwijs droeg in dezen tijd een ander karakter dan wij zouden denken. Zij legden sterk den nadruk op de ethiek en wezen hun hoorders den weg tot een goed en gelukkig leven: ze gaven dus filosofie voor de practijk. Vandaar dan ook, dat hun gehoorzalen vaak stampvol waren met menschen, die van hun leven „iets goeds wilden maken”, zooals tegenwoordig de door en door heidensche uitdrukking luidt.

Zoowel wanneer Tyrannus een rhetor geweest is, als wanneer hij behoord heeft tot de leeraars-philosophen, moet bij ons toch een practische vraag opkomen. En wel deze: we lezen dat Paulus twee jaren lang van Tyrannus' school gebruik maakte; maar Tyrannus dan? Had die zijn school dan in die twee jaren niet noodig?

Het antwoord op deze vraag, dat bij u, lezer, vermoedelijk reeds opkomt, wordt inderdaad gegeven door een der Grieksche handschriften van de Handelingen, waarin achter Tyrannus op den rand is bijgeschreven „van de vijfde ure tot de tiende”.

Volgens deze toevoeging had Paulus dus slechts gedurende een deel van den dag de beschikking over de gehoorzaal, nl. van ongeveer 11 uur tot ongeveer 4 uur. Dat is de tijd, waarop de zaal toch leeg stond, omdat men dan siësta hield, zooals men ook nu nog in het Zuiden doet. Tegen twaalf uur begint het zoo warm te worden, dat men met het werk beter kan ophouden om te rusten. Het Spaansche woord siësta duidt dan ook de zesde ure aan (Lat.: sexta). En eerst na vier uur is de allergrootste hitte over. In Ephese kan het bijzonder warm zijn. De stad ligt in een aan drie zijden beschut dal en in dien ketel kan het 's zomers geducht koken. De bisschoppen, die het concilie te Ephese in 431 bezochten en die toch wel wisten, wat warmte was, klaagden over de ondragelijke, ongezonde en zelfs doodelijke hitte, die in de stad heerschte.

Tyrannus zelf is ongetwijfeld zijn colleges vroeg in den

morgen begonnen, zooals dat in de oudheid gewoonte was. De kinderen, die de lagere school bezochten, gingen reeds vóór zonsopgang van huis en brachten ieder hun lampje mee. Er zijn nog klachten bekend van onderwijzers, die in den vroegen morgen in de lucht der walmende lampjes hun lessen moesten geven. Maar ook de hoogere scholen begonnen vroeg, gelijk trouwens het gansche openbare leven.

Tegen den middag hield Tyrannus op, om een flinke pauze te geven. En dan in den laten namiddag kon hij weer doorgaan. De tusschenliggende tijd was beschikbaar voor Paulus. En het onderwijs van Tyrannus kon dus óók in de twee jaren van Paulus' werkzaamheid ongestoord voortgang hebben.

Wanneer deze veronderstelling juist is en de aantekening van het handschrift een ware mededeeling doet — en de waarschijnlijkheid daarvan is groot — dan moeten we Paulus en zijn leerlingen des te meer bewonderen, dat ze op een zoo heet deel van den dag, terwijl ieder ander rustte, onverdroten bezig waren in de dingen van Gods Koninkrijk.

Het is dan wel een treffende gedachte, dat in dezelfde gehoorzaal 's morgens vroeg en 's middags laat den menschen geleerd werd, hoe ze gelukkig konden worden bouwende op zichzelf, maar dat in de warme middaguren gepredikt werd de eenige weg ter werkelijke zaligheid. Zou er nooit eens een leerling van Tyrannus overgebleven zijn en Paulus hebben aangehoord? Het lijkt wel zeer waarschijnlijk.

Ook van een rhetor is in het Nieuwe Testament sprake. Het woord rhetor heeft verschillende beteekenissen. In de eerste plaats beteekent het „redenaar” en „leeraar in de welsprekendheid”. Die leeraren waren in de Grieksch-Romeinsche wereld belangrijke lieden, want de welsprekendheid, d. w. z. de kunst om schoone en overtuigende redevoeringen te houden, was noodig voor ieder, die belangrijke functies en staatsambten wilde bekleeden. Jarenlang moest men studeeren om in deze kunst het hooge peil te bereiken, waarop ze in de oudheid stond. Onze tegenwoordige redenaars zouden van hun collega's uit de oudheid

nog heel wat kunnen leeren. De studie in de welsprekendheid werd zoo breed opgevat, dat men ze de universitaire studie der oudheid zou kunnen noemen. Na de lagere school kwam de opleiding, die wij tegenwoordig middelbaar of gymnasiaal zouden noemen. Alle vakken van algemeene ontwikkeling werden op die middelbare school bestudeerd.

En dan kwam, als bekroning, de studie bij den rhetor, die in het bijzonder de kunst der welsprekendheid in haar ganschen omvang theoretisch en practisch onderwees. Hoe ver men het in die kunst bracht, kunnen we zien uit de massa redevoeringen, die we uit de oudheid over hebben. Ook in het Nieuwe Testament vinden we voorbeelden; denk slechts aan Paulus' rede voor Agrippa (Hand. 26 : 2—23) en aan die van Tertullus voor Felix (Hand. 24 : 3—9). Deze kunnen echter niet gelden als voorbeelden van wat men bereiken kon. Ze zijn kort of wellicht door Lukas verkort weergegeven. Bovendien zijn ze zakelijk en, hoewel goed gestileerd, er niet op berekend het oor der hoorders te streelen.

Het is begrijpelijk, dat gewone mensen, die hun zaak voor de rechtbank te bepleiten hadden, de deskundige hulp inriepen van een rechtsgeleerde. Maar die rechtsgeleerde moest tevens een goed redenaar zijn; want anders maakte hij op de rechters geen indruk. Een fraai gebouwde rede, versierd met allerlei stijlschoonheden en op indrukwekkende wijze uitgesproken, bood den aangeklaagde meer kans op vrij spraak dan goede, maar slecht voorgedragen rechtsgronden. Waar dus de rechtsgeleerde tevens redenaar moest zijn, kreeg het woord rhetor ook de beteekenis van rechtsgeleerde of advocaat. Een man, die beide kwaliteiten in zich vereenigde was de reeds genoemde Tertullus (Hand. 24 : 1). Hij wordt dan ook „rhetor” genoemd, een woord, dat de Statenvertaling door „voorspraak”, de nieuwe vertaling door „advocaat” vertaalt. De deputatie van het Sanhedrin („ouderlingen”, Hand. 24 : 1) onder voorzitterschap van den hoogepriester Ananias, acht zichzelf blijkbaar niet in staat de zaak behoorlijk aan Felix voor te dragen. Zij is niet thuis in het Romeinsche recht en daarom neemt zij

een Romeinsch advocaat mee. Want Tertullus is niet een Jood, zooals men uit de woorden „onze wet” in vs 6 zou kunnen opmaken. De nieuwe vertaling plaatst een deel van vs 6 en vs 7 tusschen haakjes. Deze woorden zijn waarschijnlijk niet door Lukas geschreven en, gelijk uit de handschriften blijkt, eerst later ingeslopen. De naam Tertullus is goed Romeinsch; eenige tientallen naamgenooten van hem zijn ons bekend. Wellicht heeft hij wel in het Latijn gesproken tot Felix. Maar noodzakelijk is dat niet en wanneer hij ook door de niet-Romeinen wilde verstaan worden, zal hij wel Grieksch gesproken hebben. Want dat verstonden ze allen.

*

XXI. MOORDENAARS EN ROOVERS

Wanneer we in de Evangelien de lijdensgeschiedenis lezen van onzen Heiland, treffen we daarin als bijfiguren drie boosdoeners aan. Wat zijn dat voor menschen geweest en waarin hebben hun misdrijven bestaan?

Volgens de Statenvertaling zijn ze alle drie moordenaars geweest. Van Barabbas, volgens Matth. 27 : 16 „een welbekende gevangene”, lezen we bij Markus (15 : 7): „En er was een, genaamd Barabbas, gevangen met (andere) medeoproermakers, „die” (aldus de Statenvertaling) „in het oproer eenen doodslag gedaan had”. Zoo staat het eigenlijk in het oorspronkelijk niet; er staat: „die in het oproer een doodslag gedaan hadden.” We moeten het ons dus zoo voorstellen, dat Barabbas en zijn schandelijke kornuiten een opstootje verwekt hadden en dat tijdens dat opstootje iemand gedood was. Dat Barabbas zelf de moordenaar was, blijkt uit de plaats van Markus niet, hoewel het wel waarschijnlijk is; want hij werd gevangen genomen. In ieder geval was hij een der belhamels, misschien wel de leider van de bende. Want men kende hem blijkbaar in Jeruzalem maar al te goed. Wie weet, hoelang hij reeds de omgeving onveilig gemaakt had, voordat men hem kon gevangen nemen.

Met hetgeen Markus ons verhaalt is het bericht van Lukas in overeenstemming. Deze Evangelist zegt (23 : 19): „dewelke was om zeker oproer, dat in de stad geschied was, en eenen doodslag in de gevangenis geworpen.” Ook hier wordt dus gesproken van het opstootje, waarbij iemand vermoord werd. Dat echter Barabbas zelf den moord gepleegd had, blijkt ook hier niet, hoewel de wijze, waarop Lukas spreekt, het wel iets waarschijnlijker maakt. Alléén heeft hij echter den moord niet begaan, gelijk duidelijk uit de zooveen vermelde plaats bij Markus blijkt.

Maar, zoo zal de Bijbelvaste lezer zeggen, dat Barabbas een moordenaar was, blijkt duidelijk uit Joh. 18 : 40, waar

we lezen: „En Barabbas was een moordenaar.” Nu wil ik absoluut niet ontkennen, dat het zeer waarschijnlijk is, dat hij inderdaad een moordenaar was, maar — het stáát er eigenlijk niet. De Statenvertalers hebben het er van gemaakt. Er staat in werkelijkheid: „En Barabbas was een roover.”

De beide misdadigers, die tegelijk met den Heiland gekruisigd werden, waren volgens Mattheus (27 : 38, 44) en Markus (15 : 27) naar de Statenvertaling „moordenaars”. Lukas spreekt van „kwaaddoeners” (23 : 32, 39) en Johannes (19 : 18) van „twee anderen”. Maar ook hier heeft het oorspronkelijk niet „moordenaars”, maar „roovers”. Ook in 2 Cor. 11 : 26, waar Paulus vertelt, dat hij geweest is „in gevaaren van moordenaars”, heeft hij eigenlijk geschreven „in gevaaren van roovers”. Wanneer we dus ons willen houden aan de letterlijke mededeeling van de Evangelien, dan moeten we niet spreken van de „moordenaars”, met wie Christus gekruist werd, maar van de „roovers”.

Maar beteekent dit nu, dat de Statenvertalers dat niet wisten en in hun onkunde verkeerd overgezet hebben? Geenszins. Want wat moet men onder die roovers verstaan? De Romeinsche wet kent verschillende soorten van roovers, nl. zulke, die er op uittrekken om voorbijgangers te plunderen, maar die daarbij zich niet van wapens hebben voorzien, en andere, die gewapend zijn. Zooals te begrijpen is, maakten deze laatsten dikwijls van de wapenen gebruik en als de aangevallene zich verzette, zagen ze er niet tegen op hem te vermoorden, om hem daarna te berooven. Deze laatsten nu, dus de gewapenden, zijn de roovers, die op de geciteerde plaatsen bedoeld worden.

Wanneer zij gegrepen werden op heeterdaad, dan werden ze, volgens de Romeinsche wet, ook al hadden ze geen moord gepleegd, alleen reeds om het feit, dat ze wapenen bij zich droegen, gestraft met dezelfde straffen als moordenaars. Zij werden gekruisigd of voor de wilde dieren geworpen. Die straf is streng; maar we moeten niet vergeten, dat in het Romeinsche rijk, niet alleen in Italië zelf, maar vooral ook in de provinciën, de rooverij een ware plaag was. Er waren zelfs georganiseerde rooversbenden. Talrijke

grafinschriften, die nog over zijn, getuigen van het gevaarlijke optreden van dergelijke benden. Men moest dus wel kras optreden en kon zich niet al te nauwkeurig afvragen, of wel werkelijk een moord gepleegd was. Daartegenover stond, dat de roover, wanneer hij geen wapenen bij zich droeg, een veel mildere straf te ondergaan kreeg.

„Roovers” staan dus voor de wet, onder bepaalde omstandigheden, gelijk met „moordenaars”, zelfs al hebben ze niet een bepaalden moord bedreven.

Van de roovers, die in de lijdensgeschiedenis voorkomen, blijkt niet, dat ze ook inderdaad een moord bedreven hebben, al is de waarschijnlijkheid zeer groot. Dat neemt echter niet weg, dat wij den plicht hebben Gods Woord over te zetten zoo goed mogelijk. Voor „moordenaar” bestaat in het Grieksch een ander woord dan hetgeen op de bovengenoemde plaatsen gebruikt wordt. Dus moeten wij het Grieksche woord, dat hier staat, overzetten door wat het letterlijk beteekent, dat is „roover”. De nieuwe vertaling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap doet dat dan ook inderdaad. De Statenvertalers hebben het wellicht te slap gevonden of gemeend, dat practisch een „roover” ook een „moordenaar” was en daarom het laatste woord gebruikt. Tegenwoordig zijn we, terecht, in dergelijke gevallen precieser.

Hoe de roovers te werk gingen, kan men zich wel voorstellen, maar wordt bovendien duidelijk uit de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan. Ook daar is (Luk. 10 : 30) in de vertaling sprake van „moordenaars”, maar ook daar staat „roovers”. En juist op deze plaats zien we, dat niet moorden, maar rooven de eigenlijke bedoeling was van deze bandieten, hoewel ze zoo hardhandig te werk gingen, dat de arme reiziger halfdood bleef liggen.

Zij huisden in afgelegen streken, liefst in grotten of rots-holen. En van zulk een hol spreekt Jezus, als Hij den tempel reinigt. We moeten nl. niet met de Statenvertaling (Matth. 21 : 13; Luk. 16 : 46) lezen: „moordenaarskuil”, maar, zooals het er ook staat: „Mijn huis zal een huis des gebeds genaamd worden; maar gij hebt dat tot een *roovershol* gemaakt.” Men ziet, dat dit veel beter past: er wordt in den

tempel niet *gemoord*, maar uit hebzucht door middel van handel en bankwezen *geroofd*.

Van vierduizend moordenaars tegelijk is sprake in Hand. 21 : 38, waar we lezen, dat de overste Paulus aanziet voor den leider van een oproer. „Zijt gij dan niet de Egyptenaar,” zoo zegt de Romeinsche commandant, „die vóór deze dagen oproer verwekte en de vierduizend moordenaars naar de woestijn uitleidde?” De nieuwe vertaling geeft hier in plaats van moordenaars: *bandieten*. Eigenlijk staat er „dolkmannen”, dat zijn sluipmoordenaars, die met een dolk gewapend zijn. Vooral geheime organisaties met politieke bedoelingen werden zoo genoemd. Van de geschiedenis van den Egyptenaar, van wien hier sprake is, weten we iets meer af door Flavius Josephus. Deze vertelt het volgende: „Er kwam in dien tijd iemand uit Egypte naar Jeruzalem, zeggende dat hij een profeet was. Deze haalde de menigte van het volk over om met hem (uit de woestijn) naar den Olijfberg te gaan, die tegenover de stad ligt op een afstand van vijf stadiën. Want hij wilde, zoo zeide hij, hen van daar laten zien, dat op zijn bevel de muren van Jeruzalem zouden ineenstorten, en hij beloofde hun zoo den toegang tot de stad te zullen verschaffen. Maar toen Felix dat vernam, beval hij zijn soldaten de wapenen op te nemen. Met veel ruiters en voetknechten trok hij op van Jeruzalem en viel den Egyptenaar en zijn aanhangers aan. Vierhonderd van hen doodde hij en tweehonderd nam hij levend gevangen. Maar de Egyptenaar zelf wist te ontkomen uit het gevecht en men kon hem niet meer vinden.”

Wanneer men dit weet, kan men begrijpen wat de overste zegt. Hij ziet een groote opschudding in de stad; hij hoort, dat de menigte één man uit den tempel wegsleurt en hem wil dooden. Zijn eerste gedachte is: daar hebben ze den Egyptenaar te pakken, dien wij tevergeefs hebben gezocht. Hij laat hem arresteeren, maar moet tot zijn spijt hooren, dat hij het mis heeft. En even later bemerkt hij zelfs, dat hij een Romeinsch burger gepakt heeft.

XXII. GEVANGENIS EN DOODSTRAF

Het Nieuwe Testament brengt ons in aanraking met alle mogelijke dingen van het dagelijksche en maatschappelijke leven. Blijde en droevige gebeurtenissen wisselen elkaar af. We lezen van bruiloften en feestmaaltijden, maar ook van begrafenissen, ziekbedden en gevangenis. In dit hoofdstuk willen we eens spreken over gevangenis, foltering en gewelddadigen dood.

Wanneer wij aan de gevangenis denken, dan zien we dat sombere gebouw in de eerste plaats als een oord, waar de veroordeelden hun straftijd doorbrengen. Zoo was het in de oudheid niet. Slechts zeer zelden werd een misdadiger veroordeeld tot gevangenisstraf. Bijna steeds deed de gevangenis dienst als huis van bewaring, waar de gevangene werd vastgehouden of als gijzelaar, of omdat er gevaar bestond, dat iemand, die iets misdreven had, zou vluchten voordat zijn zaak voor den rechter kon komen (Hand. 12 : 4).

Een tweede onderscheid tusschen de gevangenschap in de oudheid en thans is hierin gelegen, dat de gevangene hoogst zelden afzonderlijk werd opgesloten en dat de gevangenis vrijwel steeds toegankelijk was voor bezoekers. We weten, dat de bekende wijsgeer Sokrates, die ter dood veroordeeld was, in de Atheensche gevangenis om bijzondere redenen wekenlang op de tenuitvoerlegging van zijn vonnis heeft moeten wachten, maar gedurende dien tijd zijn vele vrienden vrijelijk bij zich kon ontvangen. Een fooi aan den cipier had in de oudheid steeds de gewenschte uitwerking. Trouwens ook tegenwoordig nog leven in Griekenland de gevangenen minder afgezonderd dan bij ons en het kan u daar gebeuren, dat ge uit een van traliën voorzien venster handen ziet steken en stemmen hoort, die u om een sigaret vragen. Het zijn de gevangenen, die op deze wijze contact zoeken met de buitenwereld.

Van de gemakkelijke wijze, waarop de gevangene bezoek

kan ontvangen, treffen we in het Nieuwe Testament verscheidene voorbeelden aan. Als Johannes de Dooper in de gevangenis zit, hoort hij van de werken van Christus en zendt twee van zijn discipelen tot Jezus, die met Jezus' antwoord tot hem wederkomen (Matth. 11 : 2—4). De Heiland zelf spreekt van het komen tot een gevangene zoo, dat dit even gemakkelijk blijkt te zijn als het bezoeken van een zieke (Matth. 25 : 36). Felix beveelt, dat niemand verhinderd mag worden Paulus in de gevangenis te bezoeken en te dienen (Hand. 24 : 23). Hoe ruim van opvatting de Romeinsche overheid was ten aanzien van het bewaren der gevangenen, blijkt uit het feit, dat Paulus „op zich zelf” (Hand. 28 : 16) mocht wonen, alleen bewaakt door een soldaat. De keizer had natuurlijk veel zaken te berechten en het duurde dan ook twee jaren voordat Paulus' zaak voorkwam. Welk een verlies zou het voor de verbreiding van het Evangelie beteekend hebben, wanneer Paulus gedurende dien tijd in een modern huis van bewaring was opgesloten geweest. Nu ontving hij „*allen, die tot hem kwamen*”, predikende het Koninkrijk Gods en leerende van den Heere Jezus Christus met alle vrijmoedigheid, *onverhinderd*” (Hand. 28 : 30, 31).

Deze methode van bewaking was nog niet zoo lang tevoren in zwang gekomen. Meestal waren het twee soldaten, die de verantwoordelijkheid droegen voor den gevangene. Ongetwijfeld heeft men ingezien, dat Paulus geen gevaarlijk man was en dat het daarom voldoende was hem aan één soldaat toe te vertrouwen. Maar juist omdat die soldaat maar alleen was, moest hij wel de noodige voorzorgsmaatregelen nemen. Want als de gevangene ontsnapte, werd zijn bewaker zeer streng gestraft. Daarom droeg Paulus steeds een keten (Hand. 28 : 20; Ef. 3 : 1; Filem. vs 9; Col. 4 : 3, 18). Men moet zich dat niet zoo voorstellen, dat de apostel steeds met dien keten aan den soldaat gebonden was. Wel was het bij deze wijze van bewaking gewoonte om den gevangene aan den bewaker te koppelen, maar daar de verantwoordelijkheid geheel bij den soldaat berustte, mocht deze doen zooals hij wilde. 's Nachts zal hij

allicht zijn gevangene aan zich gebonden hebben, maar overdag zal hij den keten wel van zijn eigen pols hebben losgemaakt. Verder zal de soldaat wel eens afgelost zijn door een anderen, zoodat achtereenvolgens verschillende soldaten met hem in aanraking gekomen zijn. En dat waren vermoedelijk allen soldaten van de keizerlijke lijfgarde. Want Filipp. 1 : 12 schrijft Paulus: „En ik wil, dat gij weet, broeders, dat hetgeen aan mij is geschied, meer tot bevordering van het Evangelie gekomen is, alzoo dat mijn banden in Christus openbaar geworden zijn in het gansche „praetorium”, en aan alle anderen.” De Statenvertaling geeft „praetorium” weer door „rechthuis”. Dat kan zeker juist zijn, want praetorium *kan* die beteekenis hebben. Maar in Rome wordt onder praetorium bijna steeds verstaan de kazerne van de z.g. praetoriani, dat is de lijfwacht van den keizer. De nieuwe vertaling geeft het weer door „hof”. Wat is begrijpelijker dan dat de soldaten der lijfwacht, die achtereenvolgens Paulus bewaakten, met hun makkers over hem gesproken hebben en dat zoo het Evangelie onder hen bekend raakte? Bij wijze van curiositeit vermeld ik nog, dat precies op dezelfde plaats, waar de praetorianen hun kazerne hadden, ook tegenwoordig nog een kazerne ligt.

Dat men, als het noodig geoordeeld werd, ook strengere methoden van bewaking kende, blijkt uit de gevangenschap van Petrus te Jeruzalem. Vier groepen, elk van vier soldaten, werden aangewezen om den apostel te bewaken (Hand. 12 : 4). Ieder van die groepen zal wel gedurende een nachtwake dienst hebben gedaan, zoodat telkens vier soldaten op wacht waren. Twee daarvan bevonden zich bij Petrus: aan beiden was de apostel waarschijnlijk vastgebonden; want er wordt vermeld, dat hij twee ketenen droeg (Hand. 12 : 6). Petrus lag dus tusschen de soldaten in, aan iedere pols een keten, en die beide ketenen waren dan aan de polsen van beide soldaten bevestigd. De derde en vierde soldaat hielden buiten de wacht, de een aan de deur van de gevangenis, die naar den hof leidde, de andere aan de groote deur, die van den hof naar de straat voerde (Hand. 12 : 10). Maar niettegenstaande al deze voorzorgsmaat-

regelen voerde de engel des Heeren Petrus veilig naar buiten.

In zware hechtenis werden ook Paulus en Silas te Philippi gezet. De gevangenenbewaarder, die daartoe het bevel gekregen had, zette hen in den „binnensten kerker” (Hand. 16 : 24). Dat is zeer waarschijnlijk een donker vertrek geweest. Bovendien verzekerde hij hun voeten in „den stok”, dat is het blok. Met het halsijzer en het juk was dat een gewoon instrument om de gevangenen in verzekerde bewaring te houden. Hoewel Paulus en Silas zoo welgemoed waren, dat ze Gode lofzangen zongen (Hand. 16 : 25), zullen ze er lichamelijk toch minder goed aan toe geweest zijn. Want ze waren den vorigen dag gegeeseld en hadden vele slagen gekregen. Dat zullen wel slagen met de roede geweest zijn.

In het geeselen waren de Romeinen meesters. Behalve met de roede deden ze het ook wel met riemen of met zwepen van leer. Om de slagen des te beter te doen aankomen, maakten ze soms die riemen vochtig. Ze zwiepten dan beter. Hand. 22 : 25 lezen we, dat de soldaten Paulus met riemen uitrekten. Dat wil dus zeggen, dat ze met riemen zijn lichaam spanden, zoodat de slagen des te pijnlijker zouden aankomen. Waarschijnlijk echter is de vertaling onjuist en doet men beter aldus te lezen: „En toen zij hem *tot* de riemen uitrekten”. Dat wil zeggen, dat ze zijn rug spanden tot het ontvangen van geeselslagen met de riemen. Ze deden dus Paulus een houding aannemen, waardoor zijn rug strak stond.

Dat dit inderdaad een in de oudheid gewone wijze van doen is bij een geeseling, blijkt uit een oude muurschildering, waarop men zulk een geeseling ziet afgebeeld. Maar dan van ... een schoolknaap. De arme jongen hangt op den rug van een klasgenoot die hem aan de over zijn schouders getrokken armen vasthoudt. Zoo is de rug van den deugniet, die straf verdiend heeft, gespannen. Met de roede krijgt hij een pak slaag en de schoolmeester staat er bij om de strafvoltrekking aan te zien. Een andere jongen komt met een versche roede aanloopen.

Wanneer men reeds zoo wreed was tegenover schoolkinderen, kunnen wij ons eenigszins voorstellen wat de bestraffing van misdadigers of het onderzoek van verdachten door middel van geeseling beteekend heeft. En een beperking in het aantal slagen, dat mocht worden toegediend, zooals de Mozaïsche wet die aangaf (Deut. 25 : 3; 2 Cor. 11 : 24) kenden de Romeinen niet. Maar Paulus, die door geboorte het Romeinsche burgerrecht had gekregen, mocht als Romeinsch burger niet gegeeseld worden. Hij was zich daar goed van bewust en liet niet na zijn recht te doen gelden (Hand. 22 : 25; 16 : 37). Hoe Paulus als Jood aan dat burgerrecht kwam, weten we niet. Hij had het niet als inwoner van Tarsos; want niet alle burgers van Tarsos hadden het Romeinsche burgerrecht. In ieder geval blijkt, dat Paulus' vader reeds burger was. Eerst in het jaar 212 werd door keizer Caracalla aan alle vrije inwoners van het Romeinsche rijk het burgerrecht verleend.

De gewone doodstraf voor een Romeinsch burger was de onthoofding. Volgens een oude overlevering, die reeds dateert van omstreeks het jaar 200, is de apostel Paulus op deze wijze ter dood gebracht. Petrus had het Romeinsche burgerrecht niet: gelijk men weet, zegt het verhaal, dat hij door den kruisdood is gestorven. De kruisdood gold voor bijzonder smadelijk. In de oudste tijden mochten bij de Romeinen alleen slaven door het kruis gedood worden, maar in den tijd der keizers konden ook vrijen, ja zelfs in bepaalde gevallen ook burgers tot den kruisdood veroordeeld worden. Deze gevallen deden zich voor, wanneer men zich had schuldig gemaakt aan moord en roof, overloopen naar den vijand, hoogverraad en het verwekken van oproer. Bij de Christenvervolgingen werd herhaaldelijk de kruisdood toegepast. Keizer Constantijn de Groote (306—337), die vrijheid van godsdienst in het rijk heeft afgekondigd, heeft de kruisiging afgeschaft. Wel komt er later nog een straf voor, die veel gelijk op de kruisiging, maar de methode van executie was opzettelijk zoo gewijzigd, dat men er niet door werd herinnerd aan den kruisdood van Christus.

Over het kruis van den Heiland is zeer veel geschreven.

We zullen niet alle veronderstellingen omtrent den vorm vermelden. Het meest waarschijnlijk is wel, dat de rechtstandige paal blijvend op de strafplaats in den grond bevestigd was en dat het „kruis”, dat Jezus (Joh. 19 : 17) en Simon van Cyrene (Matth. 27 : 32; Mark. 15 : 21; Luk. 23 : 26) droegen, de dwarsbalk was, die op Golgotha aan den paal bevestigd werd. Dat deze dwarsbalk niet zoo hoog werd opgeheschen, dat hij boven op den paal rustte, zoodat het kruis, gelijk men wel eens verondersteld heeft, den vorm van een T kreeg, blijkt duidelijk uit de Schrift. Immers we lezen (Matth. 27 : 37; Mark. 15 : 26; Luk. 23 : 38; Joh. 19 : 19), dat het „opschrift zijner beschuldiging” *boven* het hoofd van Jezus aan het kruis bevestigd werd. Men placht het misdrijf, waarvoor iemand ter dood veroordeeld was, op een plankje te schrijven; dit plankje werd dan op den tocht naar de strafplaats vóór den ter dood veroordeelde uit gedragen. Hoewel de Evangeliën het niet uitdrukkelijk vermelden, zal dit ook wel bij den Heiland geschied zijn.

We moeten ons het kruis niet zoo hoog voorstellen als sommige schilders het hebben afgebeeld. Eenigszins kunnen we de hoogte wel berekenen. We lezen (Matth. 27 : 48; Joh. 19 : 29) dat men Jezus laafde door een spons in azijn gedrenkt op een hysopstengel te steken en die aan des Heilands mond te brengen. Zulk een hysopstengel nu is gewoonlijk ongeveer één meter lang. Daaruit blijkt, dat de hoogte van het kruis ongeveer $2\frac{1}{2}$ of 3 meter geweest is.

Evenmin als wij tegenwoordig de voltrekking van de doodstraf kennen door middel van de kruisiging vindt de steeniging toepassing. Trouwens het zou in onze streken ook niet zoo gemakkelijk zijn als in Palestina en andere landen van het gebied der Middellandsche zee. Men vraagt zich af, als men van de steenigingen leest, waar de voltrekkers van deze straf de steenen vandaan haalden. Dat is geen vraag voor wie het Zuidelijke en Oostelijke landschap kent. Daar ligt buiten de steden de grond bezaaid met steenen. De boer, die zich een hutje bouwen wil, behoeft naar het bouw materiaal niet te zoeken. De rotsachtige bodem is oor-

zaak, dat de steenen overal in het rond liggen. Denk ook maar eens aan het gemak, waarmee men steenhoopen oprichtte tot een gedachtenis, dikwijls een gedachtenis aan vloek en schande (Jos. 7 : 26; 8 : 29; 2 Sam. 18 : 17).

Het is dan ook gemakkelijk te begrijpen, dat een woedende volksmenigte, die zich tegen een persoon richtte, steenen opraapte en die op het voorwerp van den haat begon te werpen. De Mozaïsche wetgeving kende ook de steeniging als officiële strafvoltrekking (o.a. Lev. 20 : 2 en talrijke andere plaatsen). Het is ook de Mozaïsche wet, die bij de steeniging getuigen stelde. Zij, die iemand hadden hooren vloeken, moesten hun handen op zijn hoofd leggen en daarna moest hij gesteenigd worden (Lev. 24 : 14). Zij waren het, die de eerste steenen moesten werpen (Deut. 13 : 9, 10; 17 : 7). Ook in het Nieuwe Testament komen we met deze bepaling in aanraking. Als men de overspelige vrouw tot Jezus brengt, zegt de Heiland: „Wie van ulieden zonder zonde is, werpe als eerste den steen op haar” (Joh. 8 : 7). En ook bij de steeniging van Stephanus waren er getuigen. Zij beweerden, dat ze Stephanus lasterlijke woorden hadden hooren spreken (Hand. 6 : 13, 14), en zij zijn het ook, die de eerste steenen wierpen en wel met zulk een ijver, dat ze hun kleeren moesten afleggen (Hand. 7 : 58). De ijverige Farizeesche jongeling Saulus schepte blijkbaar behagen in deze strafvoltrekking, die geheel volgens de wet van Mozes plaats vond. Hoe geheel anders zou hij later over dit alles denken.

36. SCHOOLTAFEREEL

XXIII. ZIEKTE EN BEGRAFENIS

Van allerlei ziekten is in het Nieuwe Testament sprake. Er worden ziekten vermeld, die wij niet meer met denzelfden naam aanduiden en andere, die wij nog precies zoo noemen. We lezen van maanzieken (o. a. Matth. 4 : 24; 17 : 15); tegenwoordig spreken we niet meer van maanziekte, maar van epilepsie. Het oude volksgeloof meende in de soms periodiek weerkeerende toevallen van den armen lijder den invloed van de maan op te merken. De Statenvertaling spreekt o. a. Matth. 4 : 24 van „bezetenen” of „van den duivel bezetenen”. Zoo zet zij het Grieksche woord over, dat eigenlijk luidt: „gedaemoniseerd”, d. w. z. menschen, die door daemonen of booze geesten overweldigd zijn en dus door hen in hun bezit gehouden of bezeten worden. Wij noemen deze zieken thans krankzinnigen. Waar in de vertaling sprake is van een „geraakte” (bv. Matth. 9 : 2) wordt bedoeld iemand, die aan één zijde verlamd is.

Andere ziekten duiden wij nog met hetzelfde woord aan als het Nieuwe Testament. En dat komt wel vooral daardoor, dat de oude Grieksche geneeskunst zoo grooten invloed heeft gehad op latere eeuwen. Iedere leek weet, dat de honderden medische termen, die onze dokters gebruiken en die op buitenstaanders den indruk maken van een soort beroepsgeheimtaal, ontleend zijn aan het Latijn, maar vooral aan het Grieksch. In Lukas 14 : 2 wordt gesproken van „waterzuchtig”: het woord is gewoon uit het Grieksch vertaald. Wanneer Paulus op Malta komt, treft hij den vader van Publius aan te bed, lijdende aan „rooden loop” (St. vert.) of „ingewandskoortsen” (Nieuwe vert.). In het Grieksch staat „dysenterie”, een woord, dat tegenwoordig ook menig leek op geneeskundig terrein durft gebruiken. Als Paulus in 2 Tim. 2 : 17 spreekt over dwaalleeraars, dan zegt hij: „hun woord zal voorteten gelijk de kanker.” Hier wordt eigenlijk niet het gewone woord voor kanker gebruikt, maar

hier is sprake van het ook bij onze dokters nog gebruikelijke „gangraena” d. w. z. een voortvretende verzwering. Het woord „kanker” is Latijn en beteekent eigenlijk „kreeft”. Hoe de ziekte aan dezen naam is gekomen, weet men niet.

Waar zieken zijn, zijn van oudsher dokters geweest. Zij worden dan ook in het Nieuwe Testament herhaaldelijk vermeld. De geneeskunde stond in dien tijd reeds op een hoogen trap van ontwikkeling, vooral in de Grieksche wereld. De Israëlietische dokters hadden het nog niet zoo ver gebracht. Een voorbeeld van hun falen hebben we in de arme vrouw, waarvan (Mark. 5 : 26) verhaald wordt, dat ze „veel geleden had van vele medicijnmeesters en al het hare daaraan ten koste gelegd, en geen baat gevonden had, maar met welke het veeleer erger geworden was.” En Jezus zelf haalt een spreekwoord aan, dat voor de Joodsche dokters niet vleidend was „Medicijnmeester, genees u zelve” (Luk. 4 : 23). Daartegenover staat, dat de Heiland de dokters de eer heeft aangedaan Zichzelf met hen te vergelijken, toen Hij, om zijn eigen houding tegenover de tollenaars en zondaren te verklaren, zeide: „Die gezond zijn hebben den medicijnmeester niet van noode, maar die ziek zijn” (Matth. 9 : 12). Eén dokter wordt in het Nieuwe Testament met name genoemd, nl. Lukas (Col. 4 : 14).

In de Grieksch-Romeinsche wereld stond de geneeskunde op hoog peil. Als haar vader werd en wordt nog beschouwd de beroemde Hippocrates (460—377 v. Chr.) van het eiland Cos (Hand. 21 : 1). Op dit eiland was, evenals te Cnidus (Hand. 27 : 7), een beroemde dokterschool gevestigd. Ook wat wij tegenwoordig specialisten noemen kon men overal raadplegen, vooral oog-, tand- en oorartsen. En wij, die onze tanden laten plombeeren soms met goud, of die kronen laten opzetten of z.g. bruggen in den mond dragen, moeten vooral niet meenen, dat wij daarmee hoogst modern zijn: de oude tandartsen leverden dat alles aan hun patienten evenzeer. Een Romeinsche wet bepaalde reeds in de vijfde eeuw vóór Christus, dat men een doode geen goud mocht meegeven in het graf, behalve het goud, waarmee even-

tueel zijn kiezen geplombeerd waren. Ook van tandpasta lezen we in de eerste eeuw.

Aan één soort van specialisten worden we in het Nieuwe Testament herinnerd, nl. aan den oogarts. We lezen Openb. 3 : 18: „en zalf uw oogen met oogenzalf, opdat gij zien moogt”. Hier wordt een woord gebruikt, dat ook de tegenwoordige oogartsen nog kennen in de beteekenis van „oogwater”. De honderden verschillende oogmiddelen, die men gebruikte, werden in busjes of tubes bewaard en verkocht, waarop het stempel van den arts gedrukt was. Eenige honderden van die stempels zijn gevonden: ze bevatten den naam van den dokter en van het geneesmiddel. De geneesmiddelen werden in den vorm van zalf of poeders of drop-pels toegediend. Vele van de zalven, waarvan we de namen nog weten, waren bestemd om het gezicht te verscherpen. Van zulk een zalf is hier in Openb. 3 : 18 sprake. Men moet zich de toediening dan zoo voorstellen, dat de zalf in een vloeistof werd fijngemaakt of opgelost en in het oog gedrupt. Op vele van de gevonden stempels zijn kleine uithollingen aangebracht, die kennelijk bestemd waren tot de voorbereiding van de oogdruppels. De arts bracht liever zoo zijn apparatuur mee, dan dat hij de zalf moest klaarmaken op een of ander onrein schoteltje.

Ook voor oogontstekingen had men allerlei zalven. Want evenals thans nog, kwamen die in het Zuiden en Oosten veel vaker voor dan bij ons. De scherpe zon, het fijne rondwaaiende stof en bovenal de onreinheid, waren daarvan de oorzaak. Het is dan ook geen wonder, dat in de oudheid, en ook in het Nieuwe Testament, zoo vaak van blindheid sprake is. Maar daar was geen kruid tegen gewassen. Slechts in zeer enkele gevallen kon men in de oudheid opereeren. Zoo is bekend, dat men een patient door middel van operatie kon genezen van den z.g. grijsen staar. Brillen heeft men niet gekend, wel waarschijnlijk bepaalde steenen, die als loupe konden dienst doen. Het lijkt wel of de oogen der menschen in de oude tijden beter waren dan thans; trouwens ze lazen bij lange na niet zooveel als wij plegen te doen.

Wanneer we in het Nieuwe Testament lezen van begraven, dan vallen ons vooral twee bijzonderheden op. In de eerste plaats deze, dat de begrafenis zoo spoedig plaats had, bijna steeds op den dag van het sterven zelf. Dat gebeurt tegenwoordig in het Oosten nog en heeft zijn goede reden. Maar voor ons blijft het vreemd. Bijzonder frappeert ons het onmiddellijk na den dood begraven van Ananias en Saffira. Terstond nadat Ananias gestorven was „schikten de jongelingen hem toe” (Hand. 5 : 6), d. w. z. zij wieschen het lijk (Hand. 9 : 37), en hulden het in doeken (Matth. 27 : 59; Joh. 11 : 44). Men kan uit Hand. 5 : 7, 9 opmaken, dat de voorbereiding tot de begrafenis en het uitdragen en terugkeeren ongeveer drie uren in beslag genomen hebben. De graven waren buiten de stad, vaak langs de wegen; dat ze soms in grooten getale bij elkander aangelegd waren, blijkt uit het feit, dat de Gergeseensche bezeten en zich temidden van de graven ophielden. Maar ook die verzameling van graven was kennelijk langs den weg aangelegd, want de Evangelist vermeldt uitdrukkelijk, dat de bezeten den weg onveilig maakten (Matth. 8 : 28). De graven waren verschillend van aanleg: soms werden ze in den grond uitgegraven, maar soms ook in de rots uitgehouwen, zooals het graf van den Heiland (Matth. 27 : 60). Als het mogelijk was werd van een natuurlijke rotsspleet gebruik gemaakt; zoo was bv. het graf van Lazarus in een spelonk (Joh. 11 : 38). Daar de aanraking van een graf den Jood verontreinigde, was het noodig, dat men duidelijk kon zien, waar graven waren. Wanneer het graf dus niet in het oog viel, doordat er een monument was opgericht, maar het eenvoudig met een staanden of liggenden steen was afgesloten, dan vestigde men de aandacht op het graf door het wit te kalken. Ieder jaar na de regenperiode werd het graf dan opnieuw met witkalk besmeerd. We worden aan die gewoonte herinnerd door de woorden van Jezus, waarin Hij de Schriftgeleerden en Farizeeën vergelijkt met de witgepleisterde graven (Matth. 23 : 27).

Een tweede bijzonderheid, die ons opvalt, is dat men den doode niet in een kist begroef. Als het lijk ingehuld

was, werd het op een baar uitgedragen. Deze baar was meestal het lichte bedstel, waarop de overledene reeds als zieke gelegen had. Dat er geen sprake is van een kist, blijkt o. a. duidelijk uit de geschiedenis van de opwekking te Naïn. De Heiland raakte de baar aan en op zijn woord „zat de doode overeinde en begon te spreken” (Luk. 7 : 14, 15). Ook bij de Grieken en Romeinen werden de dooden aldus uitgedragen, al werden ze dan in sommige gevallen later in een steenen doodkist of sarkofaag gelegd. Wellicht leeft deze wijze van begraven nog voort in de gewoonte, die men ook thans in Griekenland nog aantreft, dat de kist, zoolang de stoet door de straten trekt, nog niet gesloten is, zoodat de voorbijgangers den doode kunnen zien liggen.

XXIV. REIZEN EN TREKKEN IN PAULUS' DAGEN

In den tijd der apostelen was het verkeer te land en ter zee veel drukker dan wij ons gemeenlijk voorstellen. Doordat de verschillende deelen van het wereldrijk met elkander verbonden waren door groote wegen en vaste zeevaartlijnen, kan men zelfs spreken van een wereldverkeer. En dit was zeker niet geringer dan het verkeer in de vorige eeuw vóór de uitvinding van den spoortrein.

Natuurlijk waren de wegen niet zoo mooi en breed als de onze, maar ze hadden voor de reizigers het voordeel, dat ze zooveel mogelijk lijnrecht getrokken waren. Vele van die oude wegen worden ook nu nog gebruikt.

De voornamen reisden natuurlijk in rijtuigen, die zeer luxurieus waren ingericht: men kon er in lezen, eten en slapen. Wie het minder goed doen kon, deed den tocht per paard of muilezel. Ook thans vervangt in de Zuidelijke landen op het platteland de ezel nog onze fiets en het is heel gewoon, dat de boer of de dorpsgeestelijke per ezel de stad binnenrijdt.

Maar de meeste reizigers legden den weg te voet af evenals Paulus. Ze droegen daarbij een mantel om zich tegen het stof en den regen te beschermen en een hoed met zeer breeden rand tegen de zon. Een hoed droeg men namelijk alleen wanneer men op reis was. In de stad liep men blootschouwers.

Den nacht bracht men door als het eenigszins kon bij een vriend. Ging dat niet, dan sloeg men een tent op, die men meegebracht had of logeerde in een herberg. Deze herbergen droegen vaak namen evenals in onzen tijd, b.v. „In den haan”, „In den adelaar”. Ze waren op de reisgidsen als stations aangegeven. Uit Paulus' reis naar Rome kennen we „De drie herbergen” als station (Hand. 28 : 15).

Aangenaam was het verblijf in die herbergen niet steeds;

er logeerde van alles: paardeknechten, muilddierdrijvers en soldaten. De zuiverheid liet ook wel eens wat te wenschen over. Maar het logies was goedkoop, naar onze munt ongeveer 4 cent.

Toch bracht het reizen vaak moeilijkheden met zich. Men had last van bedriegelijke herbergiers, die overvroegen en den wijn vervalschten, van tollenaars, die de menschen afzetten en op onaangename wijze de bagage doorzochten (vgl. Luk. 3 : 12, 13) en van roovers, die op stille plaatsen de reizigers plunderden. Dat ook Paulus met dit gespuis in aanraking kwam, weten we uit 2 Cor. 11 : 26. Hij spreekt op die plaats ook over de gevaren van rivieren. Vooral in den wintertijd waren die moeilijk over te trekken. Des zomers ging het wel, want dan zijn ze vaak geheel droog. Ook nu nog overkomt het u in Griekenland, dat ge per auto rustig een rivier oversteeft zonder dat ge het merkt, omdat de weg dwars door de bedding loopt. En in het voorjaar kunt ge vaak per muildier een rivier gemakkelijk doorwaden. Maar 's winters gaat het niet zoo gemakkelijk en van het gebruik van een bootje is in den snellen stroom geen sprake. Meermalen zal Paulus het met levensgevaar hebben moeten wagen een rivier over te steken.

Op zee reisde men slechts van Maart tot November (Hand. 27 : 12). In het bijzonder de Alexandrijnsche schepen hadden den naam goede zeilers te zijn en daarom was het verstandig van den hoofdman, die Paulus moest overbrengen, dat hij zulk een schip uitkoos (Hand. 27 : 6). Ook het schip, dat het gezelschap van Malta naar Puteoli bracht, was uit Alexandrië. Het was, evenals vele andere schepen, gewijd aan Castor en Pollux (Hand. 28 : 11), of zooals er eigenlijk staat aan de Dioscuren, d. w. z. de zonen van Zeus. Deze beide goden hadden den naam, dat ze de scheepvaart in het bijzonder beschermden. Op het schip stonden hun beelden, waaraan dagelijks geofferd werd. Dat de zeevaart niet bijzonder veilig was, blijkt reeds uit het feit, dat Paulus, toen hij den tweeden brief aan de Corinthen schreef, reeds driemaal schipbreuk geleden had (2 Cor. 11 : 25). Schipbreukelingen werden vaak geplunderd door de kust-

bewoners en daarom vermeldt Lukas met bijzondere ingenomenheid de vriendelijke houding van de bewoners van Malta (Hand. 28 : 2).

Toch reisde men ter zee, als alles goed liep, vrij vlug. Van Puteoli naar Rome kon men in drie dagen varen; de reis van Paulus van Rhegium naar Puteoli was bijzonder vlug. Maar terecht wijst Lukas er dan ook op, dat de wind Zuid was (Hand. 28 : 13). De gemiddelde snelheid van een schip bij gunstigen wind was 10 K.M. per uur. Wanneer we nu bedenken, dat de afstand van Rhegium tot Puteoli ruim 340 K.M. bedraagt, dan komen we tot de conclusie, dat Paulus' schip daarover ongeveer 34 uren heeft gevaren. Dat klopt met de mededeeling van Lukas. Alleen moeten we bedenken, dat de vertalingen hier eigenlijk minder juist zijn. Wie den grondtekst nauwkeurig leest, ziet dat de loop der gebeurtenissen deze geweest is (Hand. 28 : 13): Te Rhegium wachtte men één dag op gunstigen wind. Die kwam spoedig: men vertrok, en kwam aan op den dag, die volgde op den dag van vertrek. Stel dus, dat men bij zonsopgang vertrok, dan kwam men na ongeveer 34 uur, dat is dus tegen zonsondergang van den volgende dag aan te Puteoli.

Het schip had dus ook des nachts doorgevaren. Dat kon het veilig doen, vooral zoolang de wind Zuid bleef, want daardoor bestond er geen gevaar, dat het uit den koers zou slaan, ook al zou het de kust uit het oog verliezen. In het algemeen voer men in de oudheid, als het niet strikt noodig was, 's nachts liever niet. We moeten niet vergeten, dat het kompas nog niet was uitgevonden en dat men dus 's nachts zich alleen naar de sterren kon richten. Bij donkeren hemel voer men dus eigenlijk op goed geluk. Over dag hield men dan de kustlijn, maar 's nachts had men niets, waarnaar men den koers kon richten. Daarom was de reis van Creta naar Malta voor Paulus en zijn reisgenooten zoo vreeselijk geweest. Vele dagen zagen ze geen zon en geen gesternten (Hand. 27 : 20) en natuurlijk ook geen kust. Dit was het ergste wat een zeevaarder in de oudheid overkomen kon. Ze hadden er dan ook niet de flauwste notie

37. APPISCHE WEG

38. EZELTJE MET PAKZADEL

39. KRETNZER OP WEG

40. HAVEN IN DE OUDHEID

41. VRACHTSCHIP

van, waar ze waren, en eerst toen ze na hun schipbreuk aan land gekomen waren, vernamen zij, dat ze zich op Malta bevonden (Hand. 28 : 1).

Keeren we na dit uitstapje op zee weer naar het land terug. Daar werd in Paulus' dagen zeer veel gereisd. Behalve op enkele afgelegene routes en in de woestijnen, moet men zich de wegen als druk begaan voorstellen. In de eerste plaats van kooplieden. Wat die alzoo vervoerden en verkochten kan men lezen in Openb. 18 : 12 en 13. Hoe veel zij reisden blijkt o. a. uit een opschrift op het graf van den koopman Flavius Zeuxis uit Hierapolis in Phrygië, dat vermeldt, dat deze man de reis van Phrygië naar Rome niet minder dan 72 maal gemaakt heeft.

Verder ontmoette men soldaten en ambtenaren, kunstenaars en tooneelspelers. En ook zendelingen. Want niet alleen de apostelen van den Heere Jezus Christus trokken de wereld door: ook allerlei heidensche religies en philosophische sekten hadden hun reizende predikers en propagandisten. Ook zeer veel toeristen kon men ontmoeten. Zij gingen op reis om de bezienswaardigheden te bezoeken, die ieder land had. Want evenals wij te Parijs den Eiffeltoren gaan zien en het graf van Napoleon, zoo bezocht men in de oudheid het graf van Achilles, of de pyramiden en de zuil van Memnon in Egypte. Op deze laatste staan nog 72 namen van toeristen ingekrast, soms met gedichten erbij.

Ook Palestina had zijn bezienswaardigheden. Flavius Josephus bezocht de overblijfselen van de ark en de zuil van de vrouw van Lot. Ongetwijfeld is ook de bron van Jakob (Joh. 4 : 5) een punt geweest, dat toeristen kwamen bezoeken. Men ziet, dat er ook op dit gebied niets nieuws is onder de zon.

Talrijke groote en kleine reizen te land en ter zee worden in het Nieuwe Testament vermeld of beschreven. Wanneer men bij het lezen van die tochten de kaart ook eens raadpleegt, wordt men op allerlei bijzonderheden opmerkzaam. Laat ons daarvan eenige voorbeelden bezien.

In Hand. 10 : 5 lezen we dat Cornelius het bevel krijgt om mannen naar Joppe te zenden teneinde Simon Petrus te ontbieden. Het was op de negende ure van den dag, dat Cornelius dit bevel kreeg. Den volgenden dag omtrent de zesde ure (Hand. 10 : 9) kwamen de boden van Cornelius te Joppe aan. De afstand van Caesarea tot Joppe bedraagt 50 K.M. (ongeveer Utrecht—'s Hertogenbosch). Hierover doet een flink looper — en dat waren de bedienden van Cornelius ongetwijfeld — ruim 8 uur. Ze komen omtrent de zesde ure aan, hebben dus op den dag van hun aankomst 5 uur geloopt. De drie overige uren hebben ze dus reeds den vorigen dag afgelegd. Daar ze omtrent de negende ure afgezonden werden, zijn ze dus onmiddellijk op weg gegaan, hebben geloopt tot zonsondergang (drie uren) en den nacht ergens doorgebracht met rusten. Bij zonsopgang zijn ze weer op stap gegaan en komen na 5 uren loopen, dus omtrent de zesde ure bij Petrus aan. De terugreis is iets minder duidelijk; ook die strekt zich over twee dagen uit. Want nadat de boden den nacht bij Petrus hebben doorgebracht, gaat Petrus den volgenden dag met hen mee naar Caesarea (Hand. 10 : 23). Maar hoewel het mogelijk zou geweest zijn, dat ze dien zelfden dag de gansche reis volbrachten, komen ze eerst den volgenden dag en wel omstreeks de negende ure (Hand. 10 : 30) aan. Hieruit blijkt, dat Petrus de reis minder vlug heeft gedaan; wellicht heeft hij gedurende de heete middaguren gerust. Uit Hand. 10 : 30 blijkt ook nog een eigenaardigheid in de wijze van tellen. Cornelius zegt: „vóór vier dagen” terwijl wij in zijn geval zouden gezegd hebben: „vóór drie dagen”. Maar in de oudheid telde men den begin- en den slotdag beide mede. Trouwens ook wij zeggen soms: „vandaag over acht dagen” terwijl we strikt genomen bedoelen: over een week, dus zeven dagen.

Een goed voorbeeld van een vrij snelle reis treffen we aan in Hand. 23 : 31—35. We lezen daar, hoe de Romeinsche overste Paulus van Jeruzalem laat brengen naar Caesarea. Deze beide plaatsen liggen ongeveer 90 K.M. van elkaar, dat is dus de afstand van Amsterdam naar

Apeldoorn. Juist halverwege ligt Antipatris, evenals ook Amersfoort ongeveer halverwege Amsterdam-Apeldoorn ligt. Maar de reis van Jeruzalem naar Caesarea was heel wat moeilijker dan die van Amsterdam naar Apeldoorn. Het terrein was bergachtig en de wegen zijn zeker niet zoo volmaakt geweest als onze betonwegen. Toch wordt de reis vlug volbracht.

De colonne vertrekt „tegen de derde ure des nachts” (Hand. 23 : 23), dat is dus twee uur na zonsondergang. Zij bestaat uit 200 infanteristen, 200 schutters of liever lansdragers en 70 ruiters. Paulus zelf wordt ook op een rijdier, dus waarschijnlijk wel een muilezel gezet. Natuurlijk moet het marschtempo zich regelen naar de soldaten, die te voet zijn. Vóór zonsopgang zijn ze reeds te Antipatris. Zij hebben dus in de tien nachtelijke uren 45 K.M. afgelegd, wat voor een marsch van een zoo groote, gemengde colonne in het donker een behoorlijke prestatie is. Te Antipatris keert het voetvolk terug (Hand. 23 : 32); het tweede deel der reis wordt dus geheel te paard en per muildier afgelegd. Wanneer we aannemen, dat men zoo een snelheid bereikt van ten hoogste $7\frac{1}{2}$ K.M. per uur, dan zien we dat de troep 6 uren noodig had om Caesarea te bereiken. Paulus is dus tegen den middag te Caesarea aangekomen. Ook al zal men te Antipatris wel eenigen tijd rust genomen hebben, moet de reis toch wel vermoeiend geweest zijn. Stel u eens voor, dat ge 's avonds te ongeveer 8 uur te voet uit Amsterdam vertrekt, 's morgens te 6 uur te Amersfoort aankomt; vandaar te 7 uur vertrekt op een paard of een muilezel en te ongeveer 1 uur te Apeldoorn aankomt. Zulk een reis zoudt ge u uw leven lang herinneren.

Op Paulus' tocht van Jeruzalem naar Caesarea had hij het voorrecht een muilezel te berijden. Maar verreweg zijn meeste reizen deed hij te voet. Laat ons bij wijze van voorbeeld van zulk een reis van den apostel nog wat nader ingaan op zijn tocht van Puteoli, waar we hem straks hebben achtergelaten, naar Rome.

Als Lukas het verblijf van zeven dagen te Puteoli vermeld heeft, zegt hij (Hand. 28 : 14): „en alzo gingen

wij naar Rome''. Eenvoudiger kan het niet gezegd worden. De woorden zijn een ieder, die het leest, volkomen duidelijk.

Maar hebt ge u wel eens afgevraagd, hoever Puteoli van Rome aflag? En wat zoo'n reis voor ons beteekenen zou, wanneer wij die te voet moesten maken? Want hoewel wellicht de militaire begeleiding gebruik zou hebben kunnen maken van staatspaarden, zoo kunnen we er wel zeker van zijn, dat de gevangenen zich moesten voortbewegen op wat wij nog wel, in herinnering aan de reizende apostelen, noemen de pedes apostolorum, m. a. w. hun eigen voeten. Nu was dat voor Paulus zeker geen bezwaar. Want hij had in den dienst van zijn Zender reeds zooveel mijlen te voet afgelegd, dat hij tegen dezen weg niet behoefde op te zien.

Puteoli ligt, gelijk men op de kaart kan zien, aan de golf van Napels. Wanneer de reis ruim dertig jaren later gevallen was, zou de stoet onmiddellijk langs de zee naar Sinuessa hebben kunnen trekken. Want van Puteoli naar Sinuessa liet Keizer Domitianus in het jaar 95 den Domitiaanschen weg aanleggen. Nu moest men eerst naar Capua marcheeren en dan vandaar naar Sinuessa. Dat was een omweg van 25 K.M. In het geheel bedroeg de afstand, die Paulus met zijn reisgenooten tot Rome moest afleggen, ongeveer 235 K.M., dat is dus ongeveer de weg, dien een auto moet rijden van Amsterdam naar Maastricht of van Groningen naar 's Hertogenbosch. Wanneer we nu aannemen, dat het gezelschap per dag ongeveer 40 K.M. marcheerde, dan kwam het op den zesden dag te Rome aan. Wellicht vindt de lezer 40 K.M. rijkelijk veel voor één dag, maar men moet bedenken, dat men in de oudheid aan loopen gewoon was en dus veel meer in training was dan wij.

Van Capua tot Rome liep de reis langs den beroemdsten weg van het gansche rijk, de via Appia. Deze weg, de koningin der wegen zooals de Romeinen hem noemden, was al reeds eeuwen oud. Want hij was in 312 vóór Christus aangelegd door Appius Claudius Caecus, naar wien hij genoemd werd en nog heet. Oorspronkelijk was hij met grind bestrooid, maar reeds zeer vroeg werd hij met veelhoekige

stukken van vulkanischen steen geplaveid. In de buurt van Rome zijn eenige kilometers van den ouden weg blootgelegd (want de tegenwoordige weg ligt op een iets hooger niveau dan de oude) en daar kan men een indruk krijgen van de oude plaveiing. Men kan dan zien, dat, hoewel ze niet met een modern wegdek kan concurreeren, ze toch in een behoorlijken toestand verkeert.

Verder naar het zuiden echter was de weg in Paulus' dagen in verwaarloosden toestand. Eerst later hebben keizer Trajanus en Hadrianus voor verbetering gezorgd. Maar met dat al vormde de Appische weg toch een prachtige verbinding met de hoofdstad. Hij was zoo breed, dat twee wagens elkaar konden passeeren. En ongetwijfeld was het druk op den weg. Want er werd in dien tijd veel gereisd.

De weg getuigde van de ook in de oudheid reeds zoo ontwikkelde techniek. Want op een bepaald punt, bij Tarracina, had men een geweldige rots van 36 Meter hoog over een vrij grooten afstand op moeten ruimen om voor den weg plaats te maken. En op verschillende andere plaatsen moest de weg over gemetselde viaducten geleid worden.

Het onaangenaamste gedeelte was dat, waar de weg door de Pontijnsche moerassen liep. Die heeft men in de oudheid nooit droog kunnen leggen. Die taak is voor Mussolini bewaard gebleven. Men had echter reeds vroeg naast dat gedeelte van den weg een kanaal gegraven en zoo kon men, wanneer men maar betalen wilde, een heel eind varen op schepen, die door muilezels getrokken werden, antieke trekschuiten dus. Bij voorkeur legde men dezen afstand des nachts af. Dat spaarde tijd, want op het schip kon men desnoods slapen. Het lijkt niet waarschijnlijk, dat de hoofdmans, die Paulus meevoerde, zichzelf en zijn gezelschap van deze gelegenheid heeft kunnen laten profiteeren.

Bij de pleisterplaats „Appiusmarkt” was men door het ergste van de moerassen heen. Tot daar waren de broeders Paulus tegemoet gekomen, 60 K.M. van Rome, den afstand van Utrecht tot Apeldoorn. Het plaatsje bestaat nog en heet nog Appiforo „Appiusmarkt”. Men heeft er een oude

mijlpaal gevonden, waarop de afstand van de stad Rome vermeld staat.

Andere broeders waren zoover niet gekomen. Zij wachtten Paulus op bij de Tres Tabernae, „de drie taveernen”. De naam zegt reeds, dat dit een bekende pleisterplaats was voor reizigers. De drie herbergen lagen ongeveer 48 K.M. van de stad af, dus kon men, wanneer men flink doorreisde, van Rome komende er den eersten nacht doorbrengen. Heeft Paulus er wellicht den laatsten nacht doorgebracht? We weten het niet. In ieder geval weten we wel, dat hij den laatsten dagmarsch, zelfs al is die inderdaad 48 K.M. lang geweest, vol moed heeft volbracht. Want we lezen, dat hij, de broeders ziende, God dankte en moed greep (vs 15).

Het laatste deel van den Appischen weg was aan weerskanten bezet met de graftomben van duizenden dooden. De ruïnes daarvan strekken zich ook nu nog kilometers ver uit. En toch, wanneer men langs den weg wandelt, grijpen die monumenten den geest minder aan dan de gedachte, dat over deze zelfde steenen de groote apostel der heidenen de residentie genaderd is om zich te verantwoorden voor den Keizer.

De marsch van Puteoli naar Rome was voor een reiziger en trekker in grooten stijl als Paulus was, slechts een kleinigheid. We weten niet nauwkeurig, welke tochten hij in zijn leven gemaakt heeft, want lang niet alle reizen zijn beschreven. In de eerste plaats niet de reizen, die hij vóór zijn bekeering gemaakt heeft. Hoevele malen heeft hij in zijn jonge jaren de 720 K.M. lange tocht van Tarsus, zijn geboorteplaats, naar Jeruzalem gedaan? Maar verder kennen we ook niet al zijn zendingsreizen. We weten bv. niets van zijn tocht naar Spanje, hoewel hij daar waarschijnlijk ook geweest is. En van niet alle reizen, die wèl beschreven worden, kennen we nauwkeurig de route.

Maar wanneer we de reizen, die Paulus na zijn bekeering gemaakt heeft in dienst van het Evangelie en die in het boek der Handelingen beschreven of vermeld zijn, nagaan en op de kaart nameten, dan komen we tot de conclusie, dat hij te land ongeveer 7800 K.M., en ter zee ongeveer

9000 K.M. heeft afgelegd, te zamen dus 16800 K.M. Dat wil dus zeggen, dat hij den afstand van Groningen tot Maastricht bijna 25 maal gelooopen heeft en denzelfden afstand bijna 29 maal gevaren. Dit is een eenigszins ruwe berekening; maar zeker is ze aan den zeer lagen kant: we kunnen er zeker van zijn, dat de apostel heel wat meer kilometers heeft afgelegd. En wel vaak onder de meest bezwarende omstandigheden, temidden van de gevaren, die hij zelf teekent; maar ook gekweld door moeilijkheden, waarover hij niet spreekt: hitte, stof, honger, dorst, moeheid, ellendig logies of heel geen logies, kortom al die bezwaren op reis, die wij verwende menschen uit den modernen tijd niet kennen. Wanneer wij dit alles bedenken, gevoelen we, dat er achter de zoo gemakkelijk uitgesproken woorden „Paulus' zendingsreizen” wel iets meer schuilt dan we oppervlakkig vermoeden. Slechts de brandende ijver van den apostel voor het Evangelie heeft hem tot deze geweldige levenstaak in staat kunnen stellen.

XXV. STADION EN THEATER

Het zou ons ongetwijfeld verbazen, wanneer we een predikant in zijn preek beelden hoorden gebruiken ontleend aan voetbal- of tennisspel, aan hockey of cricket, aan zwemwedstrijden of aan de zesdaagsche. Het zou trouwens de vraag zijn of alle hoorders een dergelijke beeldspraak wel zouden begripen.

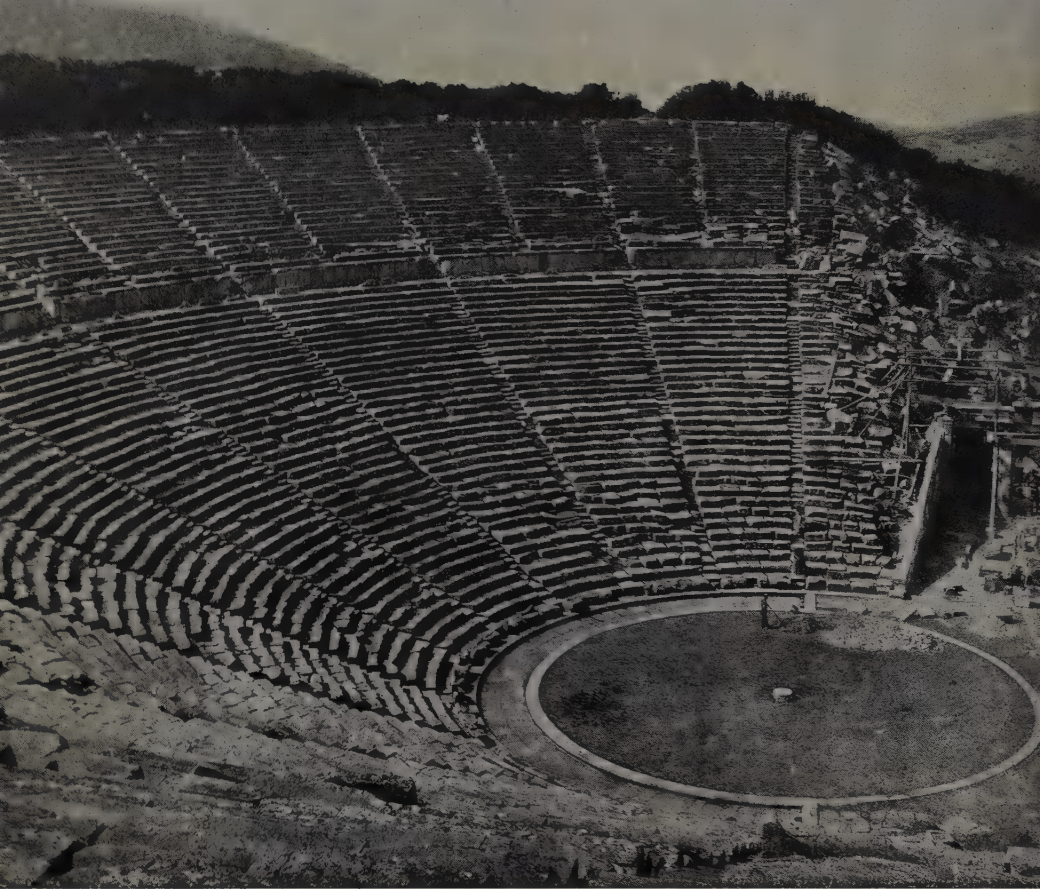
Maar de apostel Paulus ontleent verscheidene malen beelden aan het sportleven van zijn tijd en we kunnen er zeker van zijn, dat die beelden zijn tijdgenooten volkomen duidelijk waren. De oude Grieken deden nog veel meer aan de lichamelijke oefeningen dan wij tegenwoordig. Ieder weet thans wel, wat we onder een stadion verstaan, maar lang niet ieder heeft wel eens een van onze stadia van binnen gezien. Zoo was het in den tijd van het Nieuwe Testament niet. Iedere plaats van eenige beteekenis had zijn stadion en ieder lezer wist precies wat Paulus (1 Cor. 9 : 24) met het stadion bedoelde.

Het woord *stadion*, dat in de Statenvertaling weergegeven wordt door *loopbaan*, in de nieuwe vertaling door *renbaan*, beteekent eigenlijk een lengtemaat van ongeveer 185 M. In die beteekenis wordt het gebruikt Luk. 24 : 13, waar meegedeeld wordt, dat Emmaüs van Jeruzalem 60 stadiën verwijderd lag, dat is dus ruim 11 K.M. of twee uur loopens. Waarschijnlijk omdat in Olympia, het beroemde sport- en wedstrijdoord der Grieken, de renbaan een stadion lang was, kreeg het woord ook de beteekenis *renbaan*. De renbanen waren niet overal precies even lang. Het stadion in Ephese, dat Paulus ongetwijfeld gekend heeft en dat door opgraving weergevonden is, heeft een lengte van 229,50 M., en een breedte van 30 M. Aan weerszijden van zulk een baan werden de zitplaatsen gebouwd, evenals in onze stadia naar achter oplopend. Als het mogelijk was legde men de renbaan aan in een geul tusschen

42. BESTUURDER VAN EEN WEDRENWAGEN

43. REISMANTEL

44. THEATER

twee heuvels, zoodat men de zitplaatsen tegen de hellingen kon bouwen. Zulk een natuurlijke helling had het stadion in Ephese aan één zijde. Aan den anderen kant waren groote gewelven met tonronde zolderingen gebouwd, die de daarboven aangebrachte zitplaatsen droegen.

In zulk een stadion nu werden wedloopen gehouden over verschillende afstanden. De gewone loop was die, waarbij men van den beginstreep af tot het einddoel éénmaal den afstand aflegde. Zwaarder was de dubbelloop, dus heen en terug, nog zwaarder de duurloop, waarbij men verscheidene malen het stadion afliep.

De deelnemers liepen meestal met twee of vier tegelijk. De overwinnaars der verschillende ploegen streden daarna weer met elkaar, want er was slechts één prijs. „Weet gij niet,” zegt Paulus, „dat wie in de loopbaan loopen, allen wel loopen, maar dat één den prijs ontvangt?” (1 Cor. 9 : 24).

Bij den aanvang werd aan ieder van de deelnemers een plaats op de beginstreep aangewezen, die aangebracht was op een steenen drempel. Zij zetten zich dan in een houding, die hen in staat stelde, zoo vlug mogelijk voorwaarts te schieten. Voorovergebogen, soms op één knie rustend en met de hand licht op den bodem steunend, wachtten zij het sein af. Dit bestond hierin, dat een touw, dat vóór de deelnemers gespannen was, neergelaten werd. Geschiedde dit, dan stormden zij, zich met één voet tegen den drempel afzettend, voorwaarts. Om in de termen van Paulus te spreken: vergetend hetgeen achter was, en strekkende zich tot hetgeen vóór was, joegen zij naar het einddoel tot den prijs (Filipp. 3 : 14). Wanneer ze dan den goeden wedstrijd gestreden hadden en den loop geëindigd (2 Tim. 4 : 17), dan werd aan den overwinnaar door den kamprechter de prijs uitgereikt (2 Tim. 4 : 8).

Deze prijs is een krans. Overal, waar in onze vertaling van het Nieuwe Testament sprake is van een kroon, is eigenlijk een krans bedoeld. In de Grieksche wereld werden die overwinningskransen gevlochten van twijgen en bladeren, het liefst van zulke, die lang groen bleven. Vooral de bla-

deren van den olijfboom, den myrten-, pijn- en laurierboom kwamen daarvoor in aanmerking. Maar al houden deze kransen langen tijd hun frischheid, ze waren toch verderfelijk en verwelkelijk. Daarom wijzen Paulus (1 Cor. 9 : 25) en Petrus (1 Petr. 5 : 4) er op, dat alleen de kransen, die de geloovigen zullen ontvangen, onverderfelijk en onverwelkelijk zullen zijn.

In het algemeen tooide men in de oude wereld het hoofd meer met kransen dan wij zouden denken. Bij een feestelijken maaltijd droegen de gasten kransen op het hoofd; wanneer in de Atheensche volksvergadering een politicus het woord voerde, was hij bekranst. Langzamerhand werd de krans ook wel het teeken van een bepaald ambt of van een bekleede waardigheid. Ze was dan soms zelfs van goud gemaakt. Zoo is het begrip krans overgegaan in het begrip kroon, zooals wij dat kennen. Wanneer de soldaten den Heiland als Koning der Joden bespotten willen, zetten zij Hem een krans op, gevlochten uit de takken van de doornachtige acanthusplant, een struik, die in de oudheid en ook thans nog in het Zuiden overal in het wild groeit (Matth. 27 : 29).

Natuurlijk hadden er in het stadion ook wedstrijden plaats in andere vaardigheden dan snelloopen. Zoo kende men den zoogenaamden vijfkamp, een combinatie van wedstrijden in het verspringen, den wedloop, het speerwerpen, het discuswerpen en het worstelen. Dit laatste combineerde men ook wel met het boksen. In zulk een worstelboksvedstrijd moest men trachten den tegenstander eerst worstelend op den grond te werpen en hem dan met vuistslagen buiten gevecht te stellen, „knock out” te slaan. Ook op dit boksen zinspeelt Paulus, wanneer hij zegt (1 Cor. 9 : 26): „ik kamp alzoo niet als de lucht slaande”. Eigenlijk staat hier: „ik boks alzoo niet.”

De lezer zal hebben opgemerkt, dat onze tegenwoordige stadia er anders uitzien, dan de stadia in de oudheid, zooals ze hierboven beschreven zijn. Iemand uit de oudheid zou het stadion te Amsterdam een amphitheater noemen. Want

45. TOEGANGSPOORT TOT HET STADION TE OLYMPIA

46. STADION

47. AMPHITHEATER

dat is de naam van een schouwplaats, ovaal van vorm: in het midden de arena, daaromheen de oplopende rijen van zitplaatsen. Zulke amphitheatres trof men vooral in het Romeinsche deel der oude wereld aan; iedere stad van eenige beteekenis had haar amphitheater. Vooral bekend is het nog grootendeels bestaande z.g. Colosseum in Rome, dat 50.000 zitplaatsen bood. Dat was er echter nog niet, toen Paulus in Rome woonde; het werd gebouwd door keizer Vespasianus (69—79 n. C.). In de amphitheatres hadden geen wedstrijden in den gewonen zin plaats, men hield er de bij de Romeinen zoo geliefde gladiatorengevechten en gevechten met wilde dieren. Ja soms zette men zelfs de arena onder water en werden complete zeegevechten geleverd.

Van amphitheatres is in het Nieuwe Testament geen sprake. Wel wordt er een theater vermeld, namelijk dat van Ephese. Een theater of schouwburg diende in de oudheid, evenals thans, alleen tot het opvoeren van tooneelstukken, treurspelen en blijspelen. Maar zoo'n antieke schouwburg zag er geheel anders uit dan een moderne. Het belangrijkste verschil was wel daarin gelegen, dat een antiek theater steeds een openluchttheater was. Het bestond uit drie belangrijke deelen. Vóór een langwerpig tooneelgebouw bevond zich het open tooneel; daarvóór was een ronde dansplaats (orchestra, waarvan ons woord orkest stamt), en daaromheen liepen in den vorm van een halven cirkel of van een hoefijzer de rijen van zitplaatsen opwaarts evenals in een stadion en een amphitheater. Voor die zitplaatsenruimte maakte men gaarne, zooals boven reeds gezegd werd, gebruik van de natuurlijke helling van een berg. Tegen zulk een helling was ook het theater te Ephese gebouwd. We weten dat heel nauwkeurig, want het theater, waar tijdens Paulus' verblijf te Ephese het rumoerige tooneel plaats vond, dat Hand. 19 : 29—40 zoo levendig beschreven wordt, is door de moderne archaeologen weer opgegraven.

We kunnen begrijpen, dat de Ephesiërs ter behandeling van het geval van Demetrius naar hun theater liepen; want het kon niet minder dan 24500 toeschouwers bevatten. En

die konden allen goed zien, wat er op de dansplaats en het tooneel gebeurde, want de toeschouwersruimte loopt hoog op tegen den berg. De halve cirkel ligt 140 M. in de breedte open en in de oudheid had men over het tooneel heen een prachtig uitzicht over de zee. Thans kan men deze nog juist even zien: de kustlijn heeft zich namelijk in den loop der eeuwen ver zeeinwaarts verplaatst. De overblijfselen van dit theater doen ons zien, dat het een prachtig bouwwerk geweest is. Het gebruikte materiaal is kostbaar: de zuilen waren van gepolijst graniet gemaakt en de van kalksteen vervaardigde zitbanken met marmer bekleed. Maar hoe het er ten tijde van Paulus precies uitzag, weten we niet; want het is later meer dan eens verbouwd of gerestaureerd. In 1866 werd met de opgraving begonnen, maar eerst in 1897 en 1899 werd het theater geheel blootgelegd.

In zulke theaters werden, vooral bij gelegenheid van godsdienstige feesten, treurspelen en ook blijspelen opgevoerd. Zoo werden de letterkundige producten der tooneeldichters algemeen bekend en het is geen wonder, dat vele spreekwoorden aan de tooneelpoëzie ontleend waren. Ook in het Nieuwe Testament komt een versregel voor uit een Grieksche comédie. Paulus' woorden: „Kwade samensprekingen verderven goede zeden” of liever met de nieuwe vertaling: „Slechte omgang bederft goede zeden” (1 Cor. 15 : 33), zijn ontleend aan een tooneelstuk van den Griekschen blijspeldichter Menander. Ze waren als het ware een spreekwoord geworden. Hierover echter later.

48. MARKTPOORT TE ATHENE

XXVI. TOOVENARIJ

Wanneer Paulus zijn rede op den Areopagus aanvangt, begint hij schijnbaar de Atheners een compliment te maken over hun godsdienstigheid: „Ik zie,” zoo zegt hij, „dat gij in elk opzicht zeer godsdienstig zijt” (Hand. 17 : 22). Maar een scherp toeluisterend Athener kan achter deze woorden meer gezocht hebben. Want het woord, dat we hier weer-geven met „godsdienstig”, heeft twee beteekenissen: men kan het gunstig verklaren maar ook ongunstig. Het kan beteekenen: „ontzag hebbend voor godheden”, maar ook „vrees hebbend voor demonen”. En vrees voor demonen had de Grieksch-Romeinsche wereld in hooge mate. Het leven werd beheerscht door den angst voor de onheilbrengende inwerking van alle mogelijke geestelijke machten en het is geen wonder, dat de heidensche wereld zich tegen den invloed der demonen poogde te verzetten. Zoo kwam de toovenarij, de magie tot grooten bloei.

In het Nieuwe Testament wordt herhaaldelijk van deze toovenarij gesproken. We denken onmiddellijk aan Simon, die den bijnaam kreeg van „de toovenaar” (Hand. 8 : 9). Hij was afkomstig uit het dorp Gitta in Samaria en paste, zooals we uit verscheidene geschriften weten, de gewone tooverkunsten van zijn tijd toe. Hij gaf zichzelf uit als de vleeschgeworden „groote kracht Gods” (Hand. 8 : 10). Allerlei verhalen deden over hem de ronde. De Christelijke oude wereld beschouwde hem als den vader van alle ketterijen; maar onder de bijgeloovige menschen hield hij zijn vereerders en tot diep in de middeleeuwen werd hij als bovennatuurlijk wezen vereerd. Dat ook onder de Joden toovenaars voorkwamen, bewijst de figuur van Bar-Jezus, beter bekend als Elymas, de toovenaar (Hand. 13 : 8).

De toovenarij had echter niet alleen het doel om den boozen invloed der demonen af te weren. Men gebruikte haar ook om zijn medemensch onheil toe te brengen. Het

was namelijk een algemeen verbreid geloof, dat men op bepaalde wijzen de booze geesten kon dwingen hun hulp te verleen. Men kon, zoo meende men, den akker van een ander onvruchtbaar maken, of zijn vijand ziekte toebrengen, ja zelfs hem den dood berokkenen. Wanneer men in de liefde niet gelukkig was, kon men het voorwerp zijner liefde door minnedranken tot wederliefde brengen. Men kon de dooden bezweren en hen de toekomst doen voorspellen, kortom men kon de gansche wereld van geesten en demonen in actie zetten om eigen nut en voordeel te behalen en zich op zijn vijanden te wreken.

Op verschillende wijzen kon men, volgens het algemeen verbreid volksgeloof, deze vreeselijke demonische krachten in werking zetten. Men schreef tooverspreuken en vervloeking op looden of soms zelfs gouden tabletten en begroef die in den grond, zoodat de onderaardsche geesten ze konden lezen. Of men maakte een portret of een pop, die den vijand moest voorstellen, en mishandelde dat afbeeldsel onder het uitspreken van tooverformules en geloofde dan dat degene, die door de afbeelding werd voorgesteld, daarvan de schade zou ondervinden. Men maakte gebruik van tooverkruiden, van deelen van menschelijke lijken, van tooverdranken en allerlei andere magische middelen. Vooral het mengen van dranken was algemeen verbreid: men kon die vrij gemakkelijk ongemerkt iemand ingeven.

Waar de oude wereld zoo vol was van toovenarij, is het niet te verwonderen, dat in het Nieuwe Testament bij de opsomming van zondige handelingen ook vaak de toovenarij genoemd wordt. Bijna steeds wordt dan een woord genoemd, ~~neesmiddel~~ aan. ~~We kunnen daarbij denken aan ons woord~~ heeft verschillende beteekenissen; o. a. duidt het ook „geneesmiddel” aan. We kunnen daarbij denken aan ons woord pharmacie d. i. artsenijbereidkunde. Maar het Grieksche woord beteekent oorspronkelijk toovermiddel. In Gal. 5 : 20 spreekt de Statenvertaling van „venijngeving”. Daar is, blijkens den grondtekst bedoeld: het werken met pharmaka, toovermiddelen. De nieuwe vertaling zet dan ook terecht „tooverij”. Hetzelfde geldt voor Openb. 9 : 21 en 18 : 23;

op de laatste plaats gebruikt de Statenvertaling echter ook het woord „tooverij”. In de opsomming van slechte en zondige menschen in Openb. 21 : 8 en 22 : 15 vinden ook de tovenaars hun plaats.

Deze tovenaars en kruidenmengers hadden natuurlijk allerlei recepten en zelfs geheele handleidingen, waarin uitvoerig beschreven wordt, hoe men het moest aanleggen om zijn medemensch kwaad te doen. Verscheidene van dergelijke tooverboeken zijn uit de oudheid overgebleven. In de daarin voorkomende bezweringen riep men alle mogelijke godheden aan; want hoe meer goden men te hulp riep, des te grooter was de kans op succes. Het maakt op ons een merkwaardigen indruk, dat we temidden van de namen van allerlei heidensche goden soms ook aantreffen Jehova, Jezus en Zebaoth. Die werden dus door de heidenen op één lijn gesteld met de goden van andere volken.

Men meene niet, dat alleen de lagere klassen der bevolking zich met dergelijke dingen bezig hield: tot zelfs aan het hof der keizers kwamen ze voor. En ook de intellectueelen waren van bijgeloof allermintst vrij. Trouwens ook tegenwoordig is de Zuiderling nog bijgelooviger dan de menschen uit het Noorden. De ontwikkelde Italiaan is lang niet altijd vrij van het geloof bv. aan het booze oog. En ook hij past nog de middelen toe, die hem ten dienste staan om den invloed van het booze oog af te wenden. Aan zijn horlogeketting heeft hij hoornvormig gesneden voorwerpen hangen, die booze invloeden moeten keeren. Wanneer hij iemand ervan verdenkt het booze oog te hebben, dan vormt hij van zijn hand horens door een vuist te maken en dan zijn wijsvinger en pink uit te steken. Maar beleefdheids-halve houdt hij deze hand in zijn zak; want het is een zware belediging aan iemand het booze oog toe te schrijven. Dergelijke practijken paste men ook in de oudheid toe. Vooral tooverwoorden gebruikte men gaarne, ingegraveerd op een ring of een amulet.

Een belangrijk centrum van handel in magische voorwerpen was Ephese. Dat is geen wonder, want het was bijzonder gunstig gelegen. Van alle zijden liepen uit gansch

Klein-Azië wegen op de stad toe. Bovendien had ze een voortreffelijke haven. Want ze was door de rivier de Kaystros met de zee verbonden en zoolang het Romeinsche bewind duurde, werd deze rivier goed bevaarbaar gehouden; daarna is ze spoedig verzand. Zoo kwamen in Ephese vreemdelingen van allerlei soort en nationaliteit en maakten de stad tot een centrum van cultuur, zooals de magie er een was. En de handel in onheilafwerende voorwerpen, amuletten, op metaal of steen gegraveerde tooverwoorden, tooverdranken, kruiden en andere magische benodigdheden, maar vooral ook in tooverboeken bloeide in Ephese.

Voor al de z.g. „Ephesische teekens” waren door de gansche wereld beroemd. Dat waren deze zes, nog niet verklaarde woorden: „askion, kataskion, lix, tetrax, damnameus, aision”. Dat is dus zoo ongeveer als het ons allen bekende: „hocus, pocus, pilatus, pas”. De Ephesische woorden hielpen blijkbaar goed, want men verhaalt, dat een Ephesisch worstelaar, die ze op een armband droeg bij de Olympische spelen, niet kon worden overwonnen. Maar toen hij den armband had afgedaan, legde hij het driemaal tegen zijn tegenstander af. Het is begrijpelijk, dat dergelijke verhalen het geloof aan de Ephesische wonderformule nog deden toenemen en dat duizenden haar gaarne bij zich droegen. Het best was dan natuurlijk, dat ze een exemplaar hadden, dat uit Ephese zelf afkomstig was. Vandaar dan ook, dat de industrie bij dit bijgeloof wél voer. Bovendien is het duidelijk, dat de productie van magische geschriften juist in Ephese zeer groot was.

In die stad nu kwam Paulus met zijn prediking. Welk een strijd moet hij gehad hebben tegen dit bijgeloof, dat bovendien nog door zucht naar gewin werd gevoed. Maar God sterkte hem in dien strijd, doordat Hij „ongewone kracht deed door de hand van Paulus” (Hand. 19 : 12).

En toen bovendien de zeven zonen van Sceva, die als duivelbezwervers rondtrokken, gestraft waren „viel er een vreeze over hen allen”, Joden en Grieken. Zoo geschiedde, wat men juist in Ephese allerm minst verwacht had, omdat het een der hartaderen van de welvaart trof; velen dergenen,

die magie gepleegd hadden, brachten de producten van hun moeizamen schrijfarbeid, hun boeken met toovervoorschriften en hun bladen papier met bezwerings- en afweringsformules bijeen en staken ze in brand.

Men mag aannemen, dat het de leveranciers van dergelijke geschriften geweest zijn, die hun winkelvoorraden prijs gaven: ze kunnen dan ook precies den inventaris van hun koopwaar opmaken: vijftig duizend zilveren drachmen, dat is ongeveer ruim twintig duizend gulden.

Dat getal spreekt duidelijker dan een lang betoog. Het demonstreert glashelder, hoe groot de ommekeer der menschen geweest is: ze waren zoozeer overtuigd van het verderfelijke van hun beroep, dat ze hun ganschen voorraad en daarmee hun maatschappelijk bestaan, aan de vlammen prijsgaven. Het is geen wonder, dat Lukas dit verhaal besluit met de woorden: „Alzoo wies het Woord des Heeren met macht, en nam de overhand.”

Hoezeer steekt tegen de houding van deze ex-verkoopers van tooverboeken die van hun stadgenoot Demetrius af, die onder den schijn van de eer zijner godin te redden, zijn eigen bron van inkomsten veilig stelt.

*

XXVII. ISOPSEPHA EN HET GETAL 666

Met vrij groote zekerheid neem ik aan, dat slechts weinigen der lezers ooit gehoord hebben van isopsepha (uit te spreken als: iso-psè-fa). Niemand behoeft zichzelf verwijten te maken van onkundigheid, want het woord isopsephon (d. i. het enkelvoud van isopsepha) zal zelfs aan menigeen, die tientallen van jaren dagelijks Grieksch gelezen heeft, niet bekend zijn. Het is een technische term thuishoorend op het terrein der raadselkunde.

Want evenals wij, hielden ook de oude volken veel van raadsels en mochten zij gaarne puzzelen. En hun opgaven waren vaak zeer moeilijk. Maar daarover spreek ik nu niet verder; ik houd me nu alleen bezig met dien vorm van raadsels, waaraan de Grieken bovenstaanden geheimzinnigen naam geven. Wat is een isopsephon? Om dat duidelijk te maken, moet ik er eerst aan herinneren, dat de Grieken niet het Arabische getallensysteem kenden, dat wij zoo gemakkelijk hanteeren. Cijfers hadden ze niet; ze gebruikten in de plaats daarvan letters. De *a* stelde een 1 voor, de *b* een 2 enz. tot en met *g*. De 10e letter van het alfabeth werd gebruikt voor de 10, de 11e voor 20, de 12e voor 30 enz., de 18e voor 100 enz., (voor 90 en 900 waren aparte teekens in gebruik). Voor 1000 werd weer de 1e letter gebruikt met een accent er vóór, enz.

Iedere letter had dus haar eigen getalwaarde, en zoo kon men van ieder woord uitrekenen welke getalwaarde het kon voorstellen. Om een voorbeeld te geven: stel dat wij ook een dergelijk getallensysteem hadden, dan zouden de letters van het woord Amsterdam achtereenvolgens de waarde vertegenwoordigen van de getallen 1, 40, 100, 200, 5, 900, 4, 1, 40. De getalwaarde van het geheele woord is dus 1291. Door dat cijfer zou men in een raadsel de hoofdstad van ons land kunnen weergeven. Maar ge voelt wel, hoe verbazend moeilijk het is om omgekeerd uit een getal

een woord te vinden. Want dat eene getal kan verschillende woorden voorstellen. Op die omstandigheid nu berusten de isopsepha. Het woord beteekent twee dingen, die „een gelijke berekening” opleveren. Een van de meest bekende isopsepha is het volgende, dat eerst ongeveer 30 jaren geleden door een Duitsch geleerde begrepen en uitgelegd is, hoewel het al dateert uit de eerste eeuw. Een Romeinsch schrijver, Suetonius vermeldt bij wijze van bijzonderheid deze Grieksche woorden: „Nero doodde (zijn) eigen moeder.” Wat is daar nu voor bijzonders aan? Dat Nero dit gruwelstuk beging, wist iedereen. Waarom werd het dan met ophef vermeld? Hierom. De getalwaarde van het Grieksche woord voor Nero is 1005, en de waarde van de woorden „doodde eigen moeder” is eveneens 1005. We hebben hier dus „gelijk berekende” woorden. Ongetwijfeld kende men in dit geval aan die overeenkomst diepere beteekenis toe: Nero was reeds als het ware door zijn naam geteekend als moedermoordenaar.

De magie, die van geheimzinnigheid houdt, maakte ook gaarne gebruik van de isopsephie. Namen van goden, die de tovenaars geheim wil houden, of die hij zoo heilig of vreeswekkend acht, dat hij ze slechts op indirecte wijze durft aan te duiden, zet hij om in hun getalwaarde. We zullen daarvan eenige voorbeelden aanhalen.

In een van de gevonden toovervoorschriften leest men deze woorden: „Houd de getalwaarde 3663 (op een blaadje papier geschreven) op uw borst en roep den god aldus aan.” Uit een ander tooverboek weten we, welke naam hier bedoeld is. Het is de zonderlinge magische naam Bainchoooch. In het Grieksche alfabeth hebben deze letters de waarde: 2 (b) + 1 (a) + 10 (i) + 50 (n) + 600 (ch) + 800 (o) + 800 + 800 + 600 = 3663. Een bijzonder mysterieus cijfer is het getal 365, omdat het het aantal dagen van het jaar aangeeft. Achter dit getal is verborgen de naam van den ook in de Westersche wereld zoozeer vereerden Perzischen zonnegod Mithras, geschreven als Meithras: 40 (m) + 5 (e) + 10 (i) + 9 (th) + 100 (r) + 1 (a) + 200 (s) = 365. Maar hetzelfde getal verbergt ook

den naam van een in bepaalde mysteriekringen vereerden god Abraxas: 1 (a) + 2 (b) + 100 (r) + 1 (a) + 60 (x) + 1 (a) + 200 (s).

Maar niet alleen in de magische sfeer maakte men gebruik van de mogelijkheid om een naam achter een cijfer te verbergen. Ook in het dagelijksche leven werkte men wel voor de aardigheid of om andere redenen met deze naamsverstopping. Eenige typische voorbeelden daarvan zijn gevonden te Pompeii. Zooals bekend is, werd deze stad in het jaar 79 door een uitbarsting van den Vesuvius verwoest, en is ze in de vorige eeuw en in onzen tijd weer opgegraven van onder de asch. Evenals de straatjongens bij ons doen, hebben ook de Pompejanen hun muren met allerlei opschriften bekrast. Twee daarvan zijn in dit verband interessant. We lezen namelijk dit: „Amerimnos dacht aan zijn heerscheres Harmonia in goeden zin. Het getal van haar schoonen naam is 1035.” Het is dus een verliefde jongeling, die zich hier uit. Het voorwerp zijner liefde noemt hij Harmonia, maar zoo heet ze niet: haar werkelijke naam schuilt weg achter het getal 1035. Men heeft wel gepoogd het anders uit te leggen; maar dit is toch het waarschijnlijkste. Want deze muurkrabbel zal wel eenzelfde bedoeling hebben als een andere, die aldus luidt: „Ik bemin haar, wier getal 545 is.” De lezer ziet, het is een vrij veilige manier om zijn hart te luchten.

Ook in de stad Pergamum, uit het boek der Openbaring wel bekend, zijn verscheidene inscripties gevonden, die dergelijke cijfermysteriën bevatten.

Intusschen heeft de lezer reeds gedacht aan Openbaring 13 : 18: „Hier is de wijsheid, die het verstand heeft, rekene het getal van het beest; want het is het getal eens menschen, en zijn getal is zes honderd zes en zestig.”

Men weet hoeveel er reeds over dit getal geschreven is; de lezer verwachtte niet, dat hem hier een nieuwe uitlegging zal gegeven worden. Maar de meeste geleerden zijn het er tegenwoordig toch wel over eens, dat we hier een cijfer hebben, waarin een woord schuil gaat. En het is zeer moei-

lijk om een oplossing te vinden. Want verschillende woorden voldoen aan de getalwaarde. Wanneer men „Keizer Nero” met Hebreeuwsche letters schrijft, krijgt men 666. Maar evenzoo wanneer men met Grieksche letters (en dat ligt toch wel het meest voor de hand) schrijft: Lateinos. In de richting van die uitlegging wijst de kantteekening op deze plaats. Bedoeld zou dan zijn de Paus van Rome. Ik denk niet, dat deze verklaring nog veel aanhangers zal vinden.

Een andere uitlegging, die den lezer ook wel bekend zal zijn is deze: 666 is het getal van den satan, 777 het symbool van den mensch, 888 van Jezus. Men is ongetwijfeld tot deze verklaring gekomen, doordat inderdaad het woord Jezus, in het Grieksch geschreven, de getalwaarde 888 heeft.

In sommige handschriften van het Boek der openbaring wordt in plaats van 666 gelezen 616. Dit getal biedt natuurlijk weer andere mogelijkheden. Maar ik moet den uitleg overlaten aan de theologische exegeten. Mijn doel was slechts den lezer te doen zien, dat het verbergen van woorden in getallen een in de oudheid algemeen bekende handelwijze was, waartoe men temeer nog uitgelokt werd, doordat de getallen met letters geschreven werden. Soms vormden die letters uitspreekbare woorden en dan konden ze als pseudo-niem dienen. De wijsgeer Democritus b.v. noemde zich wel Chna, omdat deze letters dezelfde getalwaarde hadden als zijn naam.

XXVIII. HEIDENSCH E GODEN

In zijn rede op den Areopagus maakt Paulus de opmerking, dat de Atheners hem buitengewoon godsdienstig voorkomen (Hand. 17 : 22). Wat de apostel zegt van de Atheners geldt eigenlijk van alle bewoners der Grieksch-Romeinsche wereld ten tijde van het Nieuwe Testament. Overal worden de goden vereerd en hun aantal is bijna niet te tellen. Het is dan ook geen wonder, dat de apostelen met den dienst der heidensche goden in aanraking komen en dat meermalen, vooral in de Handelingen der apostelen, van die goden en hun dienst sprake is. Laat ons eens nagaan welke goden vermeld worden en van hen en hun dienst een en ander verhalen.

Het uitvoerigst is sprake van de godin, die de Statenvertaling met haar Romeinschen naam Diana noemt, maar die eigenlijk Artemis heet. Wij komen met haar en haar dienst in aanraking door het verhaal van het oproer te Ephese (Hand. 19 : 23—40). Daar had zij haar tempel.

In Paulus' tijd was het zeer gemakkelijk dien tempel te vinden. Iedere straatjongen kon hem u wijzen. Want hij was wereldberoemd, een der zeven wereldwonderen. Maar wereldsche grootheid is vergankelijk en nadat de Goten in het jaar 263 Ephese geplunderd hadden, hebben aardbevingen en andere evenementen het hunne gedaan om den tempel te doen verdwijnen, zoodat men eeuwen lang van dit geweldige bouwwerk kon zeggen: „men kent en vindt zijn standplaats zelfs niet meer”.

Tegenwoordig echter gaat dit niet meer op. Dat men nu weer, in Ephese zijnde, zijn schreden naar den tempel kan richten, hebben we te danken aan den Engelschman Wood. Deze energieke archaeoloog begon den 2en Mei 1863 in Ephese te graven om den tempel te zoeken. Maar hoewel hij als het ware de geheele stad omgewoeld had, van den tempel vond hij geen spoor. En toch kwam hij waar hij

wezen wilde. De Ephesiërs uit de oudheid wezen hem den weg. Want hij vond een steen met een inscriptie, waarop de processie naar den tempel beschreven werd in zoo duidelijke bewoordingen, dat hij de beschrijving maar te volgen had om aan de plaats te komen, waar de tempel moest gestaan hebben.

En inderdaad, den 2^{en} Mei 1869 werd zijn moeite beloond. Een eindweegs buiten de stad vond Wood de omgrenzing van het heilige terrein en in April 1874 had hij de grondslagen van den tempel blootgelegd. Zij lagen meer dan 6 meter onder den grond en met behulp van honderden arbeiders moest Wood meer dan 100.000 H.L. aarde weggraven. Bijna anderhalve ton gouds heeft het werk gekost.

Maar door zijn werk weten we nu heel wat van den tempel. Eenige belangrijke gegevens mogen hier volgen.

De tempel was in het jaar 356 v. Chr. gebouwd op dezelfde plaats waar zijn voorganger gestaan had, die in denzelfden nacht, waarin Alexander de Groote geboren werd, afbrandde, aangestoken door Herostratus, die door deze misdaad zijn naam voor het nageslacht wenschte te bewaren. Dit is hem, gelijk ge ziet, gelukt. Geheel Azië droeg bij in de bouwkosten voor den nieuwen tempel. Want het moest iets grootsch worden. En dat werd het inderdaad.

De tempel was 109½ M. lang en 49½ M. breed. Om een indruk te krijgen van de afmetingen bedenke men dat het bouwoppervlak van den Ephesischen tempel anderhalf maal zoo groot is als van den dom te Keulen. De zuilen waren van fijn marmer en hadden aan hun onderende een doorsnede van 2,13 M. Ze stonden ongeveer 7.50 M. van elkaar af. De dakbalken waren van cederhout, de deuren van cypressenhout. Deze deuren werden geregeld geboend: we weten van een Romeinsch schrijver uit Paulus' tijd, dat ze er nog geheel als nieuw uitzagen.

Inwendig was de tempel met de schoonste kunstwerken versierd. Behalve het beeld van Artemis zelf bevonden zich in den tempel verscheidene andere godenbeelden. Het beeldhouwwerk aan het altaar was van den beroemden Praxiteles. Een schilderij van den beroemdsten schilder Apelles, voor-

stellende Alexander den Grooten, bevond zich ook op het tempelterrein. Van deze kunstwerken is echter niets of nagenoeg niets over.

Merkwaardig is, dat in den tempel een floreerende geld-bank gevestigd was, die onder officiële contrôle stond. Die bank financierde natuurlijk in de eerste plaats de gelden der godin zelf, die door haar aanbidders werden geschonken. Maar verder hadden verscheidene koningen, steden en ook particuliere personen daar hun deposito's. De bank leende ook gelden uit en maakte zoo een zoete winst. De opperste priester der godin was tevens directeur van haar bank. Maar het deponeeren en uitleenen der gelden stond onder toezicht van den stedelijken raad en een door hem aangewezen commissie. Bovendien werd de bank gecontroleerd door den stadsschrijver. Die was dus ook voor de tempelbank een man van gewicht en zoo bleek de secretaris, die ten tijde van Paulus' verblijf in Ephese in functie was, dan ook de aangewezen man te zijn om het oproer te stillen (Hand. 19 : 35).

Het is begrijpelijk, dat Demetrius en de zijnen van de vermaardheid van den tempel gebruik maakten om wat te verdienen.

In Ephese kwamen zeer veel vreemdelingen. Het was de belangrijkste plaats van Klein-Azië. Handelslieden, militairen en ambtenaren op de doorreis bezochten de stad. Maar vooral ook toeristen. In het begin onzer jaartelling was het toerisme bijzonder ontwikkeld. Er is zelfs nog een oude Baedeker over. Bij de firma Demetrius nu konden de bezoekers van Ephese een kleine zilveren nabootsing van den tempel koopen, om die vol trots na hun terugkeer aan huisgenooten en vrienden te laten zien.

Eenige tientallen jaren na het opgravingswerk van Wood werd zijn arbeid voortgezet en wel door den Engelschman Hogarth. Dezen archaeoloog viel in November 1904 een buitenkansje te beurt.

Hij was toegekomen aan het onderzoek van het kleine langwerpige bouwsel in den tempel, dat zijn voorganger had aangezien voor het altaar. Maar toen men het marmer,

49. DE TEMPEL VAN ARTEMIS TE EPHESE

50. ARTEMIS

51. ARTEMIS

waaruit het scheen opgebouwd, nader onderzocht, bleek, dat het blok niet uit massief marmer bestond, maar dat het slechts met marmeren platen bekleed was. Inwendig trof men kalksteen aan en . . . in dat kalksteen waren talloze kostbaarheden verborgen. Prachtige oorringen, hals-snoeren, haarspelden en spangen, voorzien van edelstenen, voorwerpen van barnsteen vervaardigd, kortom alle mogelijke bijouterieën van hooge artistieke waarde vond men. Het is te begrijpen, dat de werklieden, hoewel het slecht weer was en de regen hun in 't gelaat striemde, gretig voortgingen de kalkmassa te onderzoeken.

Hogarth begreep direct, dat Wood, zijn voorganger, zich vergist had. Dit was niet het altaar, maar het voetstuk, waarop het beeld der godin gestaan had. En deze schatten waren daarin verborgen, toen de tempel gebouwd werd, om de godin, wier „uit den hemel gevallen” beeld (Hand. 19 : 35) er op moest komen staan, gunstig te stemmen.

In de nabijheid van dit voetstuk werden nog eenige bewaarplaatsen gevonden, waarin zich allerlei gebroken vaatwerk bevond, dat voor den eeredienst gebruikt was. Ook trof men daar vele wijgeschenken aan en stukken van beeldjes in ivoor, brons en terra cotta. Daaronder bevonden zich ook vele beelden van de godin zelf, afwijkend van den gewonen vorm — waarover straks — en Artemis voorstellend als een schoone vrouw, of nog vaker als een mummie.

Wat was die Artemis (of, zooals de Romeinen haar noemen, Diana) voor een godin?

De Artemis van Ephese is eigenlijk een combinatie van twee godinnen. De Grieken vereerden reeds van oudsher een natuurgodin, die ze Artemis noemden. Zij zegende de gansche natuur; men aanbad haar in de vlakke en op de bergen; haar waren boomen en wijngaarden, wouden en weiden gewijd. Maar omdat zij de godin was van het groeien in de natuur, was ook het water, dat de groeikracht bevordert, haar heilig, en dus waren ook bronnen, beken en stroomen haar gewijd. Zoo zegent zij ook den akkerbouw en daarom wordt ze vooral in het voorjaar vereerd.

Haar macht strekt zich verder ook uit over de dierenwereld, die bosschen en landen bevolkt, en daarom wordt ze ook de godin van de jacht. Men stelt haar voor als een jonkvrouw, die met opgegorde kleeren door de wouden snelt, het vlugge wild achterna.

In Klein-Azië werd echter in overoude tijden een andere natuurgodin vereerd. Ook aan haar zijn planten, dieren en menschen onderworpen, zij is als het ware van alles wat leeft de voedende moeder. Toen nu later in de streken van Ephese, het moerassige gebied van de rivier de Kaystros, de Grieksche cultuur doordrong, zijn deze beide godinnen met elkander geïdentificeerd tot één. Ze behield den Griekschen naam Artemis, maar haar uiterlijk bleef Oostersch. Ze was niet meer de Grieksche jonkvrouw, maar de Aziatische moedergodin. Ook haar beeld, het beeld dus dat op het bovenvermelde voetstuk gestaan heeft, was Oostersch van aard. Om de voedende kracht der godin te symboliseeren, had het een groot aantal borsten. Verder was het overdekt met tallooze andere symbolen. Het beeld heette uit den hemel gevallen te zijn. Wellicht leeft in dit geloof de herinnering voort aan een meteorsteen, die in overoude tijden de aarde bereikt had.

Merkwaardig is, dat Hogarth talrijke beeldjes der godin vond, die haar afbeelden als een schoone jonkvrouw. Dat is dus de Grieksche Artemis, de eigenlijke Ephesische is het niet.

Ook de eeredienst van de Ephesische Artemis draagt nog een Oostersch karakter. Aan den tempel was een groote schare van priesters en priesteressen verbonden, die naar bepaalde rangen waren ingedeeld en onder leiding van een hooge priester stonden. Verder was de tempel in het bezit van een groot aantal slaven en slavinnen.

De ceremoniën waren eveneens Oostersch getint. Wilde ekstatische razernij en woest orgiasme kenmerkten den dienst. Van het enthousiasme der bevolking voor den cultus der godin getuigt het geroep „Groot is de Artemis der Ephesiërs”, dat niet minder dan twee uren aanhield (Hand. 19 : 34). Deze formule werd niet eerst voor deze gelegen-

heid door de bevolking uitgevonden: het was de gewone roep, waarmee men de godin huldigde.

Van de Ephesische Artemis ging blijkbaar een krachtige suggestie uit; door bijna heel de oude wereld werd ze vereerd. De verbreiding werd natuurlijk in de hand gewerkt, doordat in Ephese, dat als het ware de toegangspoort van Azië was, veel vreemdelingen kwamen uit alle oorden van het Romeinsche rijk.

Toen Paulus uit Ephese vertrok om naar Macedonië te reizen, zal Demetrius ongetwijfeld gemeend hebben, dat hij het pleit gewonnen had en dat de godin opnieuw haar macht had bewezen. Maar als men bijna 19 eeuwen later haar tempel doorzoekt, ontdekt men slechts met moeite de plaats, waar haar beeld heeft gestaan. Haar afgodendienst, die met ekstatisch geschreeuw moest worden verdedigd, is van den aardbodem verdwenen; maar Jezus, dien Paulus predikte, regeert nog steeds en zal regeeren tot in alle eeuwigheid.

We verlaten nu Ephese en begeven ons in gedachten naar het binnenland van Klein-Azië. Maar bij wijze van overgang herinneren we aan een vriendelijke sage, die de Romeinsche dichter Ovidius ergens vertelt:

De goden Juppiter en Mercurius waren van hun godenverblijf neergedaald om de menschen te bezoeken. Ze hadden de gestalten van menschen aangenomen en zwierven zoo door de landen. Maar toen ze in het Phrygische gebied waren gekomen, gedroegen de menschen zich zeer onaangenaam: in geen enkele woning wilde men de vermoeide reizigers ontvangen en nergens bood men hun een maaltijd of nachtverblijf aan. Na lang ronddolen kwamen ze aan de armoedige woning van twee oudjes, Philemon en Baucis. Hoewel het bejaarde echtpaar ternauwernood genoeg had voor zichzelf, noodigde Philemon toch de reizigers vriendelijk tot den maaltijd, die Baucis ijverig klaarmaakte. Nadat men zich had verzadigd, openbaarden de goden zich in hun ware gedaante en deelden aan de gastvrije oudjes mee, dat ze de geheele landstreek zouden vernietigen, maar

hen en hun bezittingen zouden sparen. Op bevel der goden beklommen ze nu een berg en, toen ze omkeken, zagen ze dat het gansche gebied in een moeras was veranderd. Alleen hun hut was blijven staan, maar ze herkenden haar niet meer; want ze was in een heerlijken tempel veranderd. Op hun verzoek mochten zij in dien tempel als priester en priesteres den dienst waarnemen. Dit deden ze nog verscheidene jaren en werden toen in boomen veranderd.

Dit verhaal heeft ongetwijfeld zijn ontstaan te danken aan het in oude tijden verbreide volksgeloof, dat soms de goden op de aarde neerkomen om den handel en wandel der menschen na te gaan. Iedere lezer van het Nieuwe Testament denkt bij het hooren van deze sage onmiddellijk aan de bewoners van Lystra, die, toen ze gezien hadden, hoe de lamme op het woord van Paulus genezen was, uitriepen: „De goden zijn den menschen gelijk geworden en tot ons nedergekomen” (Hand. 14 : 11).

En nu is het merkwaardige, dat de streek, waarin Ovidius zijn verhaal laat spelen, in de nabijheid ligt van het gebied van Lystra. We mogen met eenigen grond van waarschijnlijkheid aannemen, dat in deze binnenlanden van Klein-Azië de sage van het nederkomen der goden algemeen verbreid was. Maar als dat juist is, dan is het ook begrijpelijk, dat men juist daar de apostelen voor neergedaalde goden aanziet. Wonderen zijn er in vele andere plaatsen verricht, maar nergens is de reactie zoo geweest als in dit deel van Lycaonië. Men kan zoo goed begrijpen, dat de heidensche bewoners van Lystra, toen ze het wonder zagen geschieden, onmiddellijk dachten aan het oude verhaal, dat hun van geslacht op geslacht was overgeleverd, en meenden, dat ze een herhaling mochten beleven van hetgeen vroeger hun voorouders ondervonden hadden.

Alles klopte dan ook zoo merkwaardig. In het oude verhaal kwamen Juppiter en Mercurius, of laten we liever met de Grieksche namen zeggen Zeus en Hermes samen naar de aarde. Zeus was de oppergod, de hoofdpersoon; Hermes was de bode der goden, die het woord placht te doen. Welnu, hier waren ze: de oudste was ongetwijfeld

Zeus, de jongste, die het woord deed, Hermes. Daarom spraken ze Barnabas aan met den naam van Zeus en Paulus met dien van Hermes (Hand. 14 : 12).

Maar nu zouden zij zich er wel voor hoeden te vervallen in de fout der voorvaderen, waardoor zooveel rampen over de gansche streek gekomen waren. Ze zouden de goden wel vriendelijk ontvangen en hun de hun toekomende eer bewijzen.

En wie was de eerst aangewezen persoon om dat te doen? Natuurlijk de priester van Zeus zelf. Want Lystra was een Zeustempel rijk. Die stond niet in de stad, maar buiten de poorten, zooals dat met zoovele tempels in de oudheid en ook later met Christelijke kerken in het Zuiden het geval was. Nu placht men aan de goden bijnamen te geven en vooral Zeus in de Grieksche, Juppiter in de Romeinsche wereld droeg vele bijnamen, zelfs honderden. Omdat deze Zeus buiten de poorten woonde, heette hij „Zeus vóór de stad”. Uit een inscriptie van een stadje in de buurt van Lystra kennen we ook nog een „Zeus vóór de stad”. In het Grieksch bestaat de bijnaam uit één woord „Zeus Proasteios”. Men kan deze benaming vergelijken met die van verscheidene kerken in Italië. Zoo staat er buiten Rome, op den weg naar Ostia, een kerk aan Pauls gewijd, en die kerk heet „St. Paulus buiten de muren”.

Welnu, de priester van „Zeus vóór de stad” wordt gewaarschuwd en die komt terstond met eenige offerdieren en kransen, die hij hun om de horens gehangen had, zooals men bij offers placht te doen, en hij wil den goden offeren; nu niet den marmeren beelden, maar den goden zelf.

Men ziet, dat de gebeurtenissen, vooral in deze streek met haar oude sage, zich, uit heidensch oogpunt bezien, geheel juist en logisch ontwikkelen.

Maar wij kunnen ons ook zoo goed indenken den schrik der apostelen, wanneer ze bemerken, dat men hun goddelijke eer wil bewijzen. Ze worden zoo ontsteld, dat ze hun kleederen scheuren en al hun krachten inspannen om de heidenen te beletten met het offer voort te gaan. Met groote wijsheid spreken de apostelen ook onmiddellijk tot de scha-

ren over den *levenden* God. De bewoners van Lystra hadden gedacht levende goden voor zich te zien en wellicht sluiten de apostelen bij die gedachte aan, maar dan met grooten klem er op wijzend, dat *zij* slechts menschen zijn en dat ze als menschen tot hen komen met de verkondiging van den levenden God.

De oude sage is geen werkelijkheid geworden, zooals ze eerst meenden, maar veel grooter en heerlijker dingen dan waarvan hun voorouders hadden kunnen spreken, worden hun verkondigd, niet door goden, maar door menschen van gelijke beweging als zij, apostelen echter van den waren God.

Over Castor en Pollux spraken we reeds in het hoofdstuk over reizen en trekken. De aandachtige lezer zal opmerken, dat de namen dezer beide goden wel voorkomen in de Statenvertaling van Hand. 28 : 11, maar niet in de nieuwere vertalingen. Daar wordt gesproken van de Dioscuren. Dat is eigenlijk juist; want zoo staat het ook in den grondtekst. Het woord Dioscuren beteekent „zonen van Zeus”. En met de zonen van Zeus, den oppergod, werden steeds bedoeld Castor en Pollux. Volgens de sage waren zij zoons van Zeus en Leda en broeders o. a. van Helena, de bekende Grieksche vrouw om wier bezit volgens de mythologische verhalen de strijd om Troje ontbrand is.

Reeds van oudsher werden de Dioscuren in de Grieksche wereld vereerd. Men beschouwde hen als goden van het licht en stelde hen daarom voor als rijdende op witte paarden. Herhaalde malen wordt in de Grieksche letterkunde aan hun naam bij wijze van eeretitel toegevoegd het woord „soter”, dat is het woord, dat in het Nieuwe Testament vertaald wordt door „Zaligmaker”. Het beteekent eigenlijk „redder”. Castor en Pollux werden namelijk vereerd als redders in allen mogelijken nood. Zij boden, volgens het heidensche volksgeloof, hun hulp aan den soldaat in den krijg, aan den reiziger, die in vreemde landen in gevaren geraakte, aan gewonden en zieken en vooral ook aan varende zeelieden. Dit laatste kan men goed begrijpen, wanneer

men bedenkt, dat de Dioscuren goden waren van het licht: wat is voor den in nood verkeerenden zeeman hoopvoller dan het aanbreekende licht? Maar niet alleen in het daglicht openbaarden de Dioscuren zich: wanneer in het duister van den avond de kleine vlammetjes, die men tegenwoordig het Sint Elmusvuur noemt, zich op de masten en raas van het schip vertoonden, dan zag de antieke schepeling daarin de verschijning der goedgunstige Dioscuren.

Het is begrijpelijk, dat vele schippers hun schip noemden naar Castor of Pollux of naar beiden, de Dioscuren. Maar schepen, die zoo heetten, waren steeds Romeinsche. Want de Grieken gaven aan hun schip steeds vrouwelijke namen; we weten dat uit de honderden scheepsnamen, die ons overgeleverd zijn en waaronder geen enkele mannelijke naam voorkomt. Het schip, waarop Paulus van Malta naar Puteoli voer, was dan ook ongetwijfeld een Romeinsch vaartuig. Het kwam uit Alexandrië en was zeker een van de vele graanschepen, die het koren uit de vruchtbare Nijl-vlakte naar Rome voerden. Men meene niet, dat in de oudheid de eigenaar van het schip den naam op den boeg schilderde, zooals men dat tegenwoordig doet. Het was gewoonte om den naam door een of ander symbolisch teeken op de voorplecht aan te duiden. Volkomen in overeenstemming met die gewoonte is dan ook de manier, waarop in Hand. 28 : 11 de naam van het schip wordt meegedeeld: het schip had tot „teeken” of tot „kenteeken” de Dioscuren. Welk teeken dat geweest is, weten we niet; het meest waarschijnlijk zal wel zijn, dat aan iedere zijde van de voorplecht een beeld stond van een der beide „zonen van Zeus”. Natuurlijk vonden de oude zeevarenden zulk een teeken bijzonder gunstig voor de vaart. Dat de beide goden hen niet konden beschermen, hebben ze pijnlijk ondervonden. De God van den gevangenen Paulus bracht hen veilig aan wal: dat zullen ze wel hebben moeten erkennen.

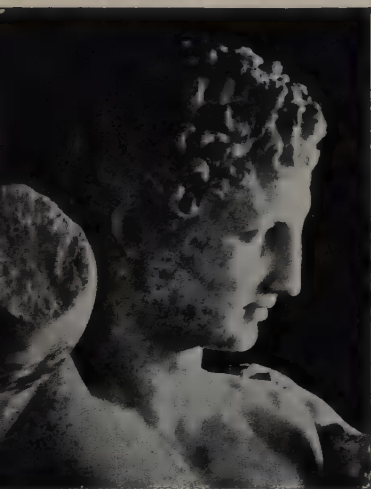
Ook in onze wereld leeft de herinnering aan Castor en Pollux nog voort. Velen der lezers kennen ongetwijfeld wel de nabootsing van drie fraaie zuilen, die vele schoorsteenmantels of kastjes sieren en die weergeven de overblijfselen

van den tempel van Castor op het forum te Rome. En wie wel eens iets aan de sterrenkunde gedaan heeft, weet, dat een van de teekenen van den z.g. Dierenriem is het sterrenbeeld der „Tweelingen”. Dat zijn de Dioscuren, die men reeds in de oudheid aan den hemel waarnam. In heldere nachten kan men beide sterren, niet ver van elkaar, zien schitteren.

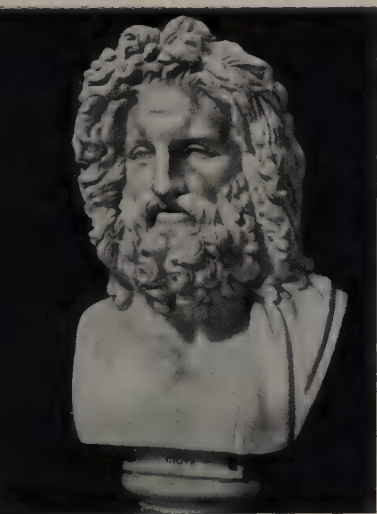
Wanneer ik er op wijs, dat behalve de reeds genoemde goden nog een Grieksche godin in het Nieuwe Testament met name genoemd wordt, zal niet iedere lezer terstond weten welke bedoeld wordt. Dat vindt hierin zijn oorzaak, dat zoowel de Statenvertaling als de nieuwere vertalingen den naam niet in het Grieksch hebben laten staan, maar hem in het Nederlandsch hebben weergegeven.

Als Paulus met zijn reisgenooten op Malta aangekomen is en door de bewoners vriendelijk wordt ontvangen, leggen de gastheeren een vuur aan ter verwarming van de verkleumde schipbreukelingen. Paulus, de actieve man, helpt rijshout aandragen; maar een adder, die zich daarin bevindt, bijt zich aan Paulus' hand vast. Het is ongetwijfeld een giftig beest geweest, dat de omstanders als gevaarlijk kenden. Want ze zeggen tot elkander: „Deze man is zeker een moordenaar, dien de wraak niet wil laten leven, nu hij aan de zee ontkomen is” (Hand. 28 : 4). De lezer merkt op, dat de „wraak” hier als een soort levend wezen wordt ingevoerd, aan hetwelk een wil wordt toegekend. Zoo hebben de bewoners van Malta het ook ongetwijfeld bedoeld. Het zou beter zijn om „Wraak” te schrijven met een hoofdletter, want het woord is de vertaling van den naam der Grieksche godin Dike.

Dike is volgens de Grieksche mythologie de dochter van den oppergod Zeus en van Themis, de godin van het recht. Zij is de godin van de gerechtigheid, die toeziet op de rechtspraak en er voor zorgt, dat ieder de hem toekomende straf krijgt. Wanneer een rechter het recht verdraait, klaagt zij hem bij Zeus aan. De bijgeloovige gastheeren van Paulus zien met ontzetting toe, hoe Dike zich openbaart en haar

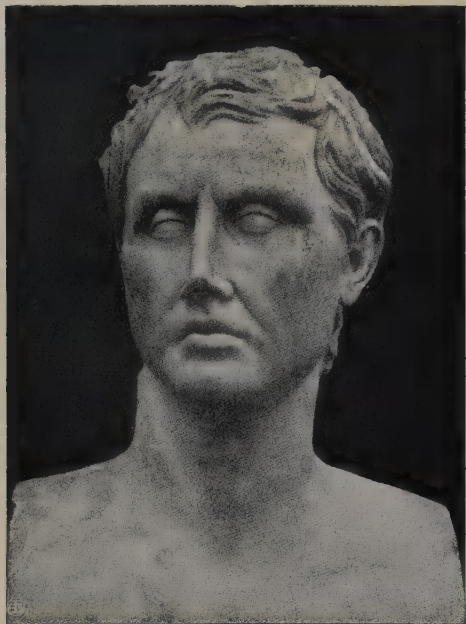
53. HERMES

54. ZEUS

52. DE TEMPEL VAN CASTOR TE ROME

55. MENANDER

56. TRAJANUS

taak verricht. Paulus zal wel een moordenaar zijn; aan de wraak van Dike kan hij niet ontkomen; nu hij aan den verdrinkingsdood ontsnapt is, treft de godin der wraak hem toch. Maar tot hun groote verbazing blijft de apostel volkomen ongedeerd. Dan moet hij een god zijn (Hand. 28 : 6). Het volksgeloof aan de verschijning van goden op aarde, waarover we boven reeds spraken, leeft ook op Malta. We behoeven er niet aan te twifelen, dat Paulus hen beter heeft ingelicht; zeker zal hij hun het Evangelie hebben verkondigd.

Meer namen van goden uit de Grieksch-Romeinsche wereld dan de reeds genoemde komen in het Nieuwe Testament niet voor. Wel wordt er op andere goden gezinspeeld. Als Paulus van de heidenen zegt, dat ze „de heerlijkheid des onverderfelijken Gods veranderd hebben in de gelijkenis eens beelds van een verderfelijk mensch, en van gevogelte, en van viervoetige en kruipende gedierten” (Rom. 1 : 23), dan bedoelt hij daarmee ongetwijfeld, dat de heidenen, in plaats van God te verheerlijken er toe gekomen zijn goden uit te beelden als menschen en als dieren (adelaar, stier, slang) en hen in die gedaante te vereeren. Inderdaad bestond er een uitgebreide dierencultus, die vooral door den invloed der Oostersche mysteriegodsdiensten in de Westelijke wereld was toegenomen. Maar het is onze bedoeling niet hierop thans nader in te gaan.

XXIX. HEIDENSCH E VERSREGELS IN HET NIEUWE TESTAMENT

Iedere lezer weet, dat in het Nieuwe Testament een groot aantal, soms vrij omvangrijke, aanhalingen voorkomt uit het Oude Testament. Maar wellicht is minder bekend, dat ook minstens drie letterlijke citaten gegeven worden uit werken van heidensche schrijvers en wel alle drie door den apostel Paulus.

Van het eerste citaat zegt Paulus zelf, dat het een aanhaling is. Hij gebruikt het in zijn rede op den Areopagus, wanneer hij tot de wijsgeeren, die hij onder zijn gehoor heeft, zegt: „Gelijk ook eenigen van uwe poëten gezegd hebben: Want wij zijn ook zijn geslacht” (Hand. 17 : 28). Paulus haalt hier letterlijk een gedeelte aan van een versregel van den dichter Aratus. Deze Aratus was in zekeren zin een landgenoot van Paulus, want hij was geboortig uit de stad Soloi in Cilicië. Maar hij leefde drie honderd jaren eerder dan de apostel. Het gedicht, waaraan de versregel ontleend is, hebben we nog over; het is een astronomisch leerdicht, getiteld „Phainomena”, dat we kunnen vertalen door „Sterreteekenen”. Het handelt over hetgeen aan den hemel te zien is en vertelt allerlei sagen, die aan de sterreteekenen verbonden zijn. De woorden, die Paulus aan dit dichtwerk ontleent, ontmoeten we reeds in het begin. De dichter spreekt daar over Zeus, den oppersten God, en zegt het volgende: „Laat ons aanvangen bij Zeus; dien laten wij, o menschen, nooit onuitgesproken, en alle wegen zijn vol van Zeus, en alle verzamelplaatsen der menschen. Vol zijn van hem de zee en de havens: overal hebben wij allen Zeus noodig, *want wij zijn ook zijn geslacht.*”

Paulus spreekt echter van meer dan één dichter: „poëten” zegt hij. Inderdaad komt dezelfde gedachte bij verscheidene andere Grieksche dichters voor. De bekendste plaats, waaraan Aratus haar wellicht ontleend heeft, is die in een hymne

aan Zeus van den bekenden Stoicijn Cleanthes (\pm 260 v. Chr.). Zijn Stoicijnsche toehoorders zullen die hymne allen wel gekend hebben, zoodat ze gemakkelijk Paulus' bedoeling begrijpen konden. Alleen wijst de apostel er terstond op, dat hij hier niet spreekt over Zeus, die in goud, zilver of marmer afgebeeld werd, maar over den eenigen, almachtigen God.

Het tweede citaat is minder gemakkelijk te vinden, omdat de apostel het niet als aanhaling aanduidt. Het bevindt zich 1 Cor. 15 : 33: „Kwade samensprekingen verderven goede zeden”. Deze woorden vormen in het Grieksch een versregel. Zij zijn ontleend aan een blijspel en wel aan de „Thaïs” van den Atheenschen comediedichter Menander die leefde 342—291 v. Chr. Menander heeft ongeveer 100 blijspelen gemaakt; maar daarvan is niet veel meer overgebleven; in hoofdzaak zijn het fragmenten. Nu behoeft men niet aan te nemen, dat de apostel Paulus de blijspelen van Menander zelf gekend heeft. Reeds vroeg heeft men namelijk bloemlezingen gemaakt van geestige of levenswijze regels uit die comedies en die zijn als het ware als spreekwoorden in de taal van het dagelijksche leven overgegaan. Het is zelfs zeer de vraag, of Paulus wel wist, wien hij citeerde. Het kan gegaan zijn, zooals het ook ons wel overkomt, dat we een spreekwoordelijk gebruikten versregel aanhalen, zonder dat we weten van welken dichter hij afkomstig is. Hoeveel woorden van Vader Cats zijn er niet in omloop! Ook Vondel, Tollens en Bilderdijk citeeren we wel, zonder dat ieder precies weet, wien hij aanhaalt. Ik stel me voor, dat het zoo ook is gegaan met Paulus, toen hij deze zeer behartigenswaardige woorden neerschreef. Maar dat neemt niet weg, dat Menander er de oorspronkelijke auteur van is geweest.

Het derde citaat wordt weer als zoodanig aangeduid. In Tit. 1 : 12 zegt de apostel: „Een uit hen, zijnde hun eigen profeet, heeft gezegd: De Kretenzen zijn altijd leugenachtig, kwade beesten, luie buiken.” In het oorspronkelijke

is dit ook een versregel, dien men gemakkelijk als zoodanig onderkent.

Hij is ontleend aan een werk van den Kretenzischen dichter en profeet Epimenides. Van dezen man weten we niet veel met zekerheid, terwijl talrijke legenden over hem in omloop waren. Zoo beweerden de Kretenzen zelf, dat hij 299 jaren oud geworden was; anderen spreken van 150 jaren, waarvan hij er 60 zou verslapen hebben. In ieder geval is het waarschijnlijk, dat hij in de zesde eeuw vóór Christus geleefd heeft en een dichtwerk heeft geschreven „Theogonia”, dat is „de afstamming der goden”, een verhaal dus, waarin de verschillende geslachten der goden beschreven worden. Hoewel sommigen meenen, dat het door Paulus geciteerde vers afstamt uit een orakelverzameling van Epimenides, is het toch waarschijnlijker, dat het ontleend is aan die „Theogonia”.

Maar Paulus zal het wel gekend hebben op dezelfde wijze als het vorige citaat. Het is natuurlijk een algemeen gangbaar en gebruikelijk woord geweest, dat men schertsend van de Kretenzen gebruikte, en dat nog wel terwijl het van hun beroemden landgenoot afkomstig was.

De leugenachtigheid der Kretenzen, waarvan sprake is, doet denken aan de aardige redeneering, die in de oudheid opgeld deed en die als volgt was: „Een Kretenzer zegt: ik ben een Kretenzer; alle Kretenzers liegen; dus ik lieg. Maar wanneer ik lieg, dan lieg ik ook als ik zeg, dat alle Kretenzers liegen; dus zij liegen niet, maar spreken de waarheid. Ik ben een Kretenzer, dus ik spreek de waarheid. Dat doe ik dus ook als ik zeg, dat de Kretenzers liegen. Ik ben een Kretenzer, dus ik lieg. Maar dan enz. enz.” De lezer gelieve de fout in deze redeneering te zoeken.

Als merkwaardigheid wijs ik er ten slotte op, dat ook in dezen tijd de Kretenzen onder de Grieken nog denzelfden naam van leugenachtigheid en onbetrouwbaarheid hebben als vroeger.

XXX. WAT ZEGGEN HEIDENSCHESCHRIJVERS OVER CHRISTUS EN DE CHRISTENEN?

Alle kennis, die wij hebben omtrent Jezus' leven op aarde, putten wij uit de boeken van het Nieuwe Testament. Er bestaan nog wel verscheidene verhalen uit later tijd, waarin een en ander verteld wordt over Jezus, in het bijzonder over zijn leven vóór zijn optreden in het publiek, maar al die berichten dragen het karakter van legenden, wel aardig om te lezen en vaak getuigend van een soort van mystieke vroomheid; maar het zijn verzinsels, waaraan niet de minste historische waarde is toe te kennen. In het Nieuwe Testament is ons alles geopenbaard wat voor ons noodig en nuttig is te weten omtrent Jezus' leven.

Toch is het begrijpelijk, dat men wel eens wil weten, of er in de geschriften der heidensche schrijvers uit de eerste eeuw ook melding gemaakt wordt van Christus' optreden in Palestina. En op die vraag zullen we in dit hoofdstuk antwoorden.

En dan moet ik beginnen met te zeggen, dat het aantal van die mededeelingen veel geringer, en hun inhoud veel schraler is dan wij zouden verwachten. Hoe moeten we dat verklaren? We moeten, dunkt me, twee dingen niet vergeten. In de eerste plaats hebben de Grieksche en Romeinsche schrijvers niet geweten, dat het Gods Zoon was, die het land doortrok predikende en wonderdoende. En in de tweede plaats hebben ze, zelfs al zouden ze dit gehoord, maar niet aanvaard hebben, niet kunnen bevroeden welk een geweldigen invloed de komst van dezen Christus op de wereldhistorie zou hebben. Wij staan achter de gebeurtenissen, zij stonden er vóór. Zij hebben onmogelijk kunnen verwachten, dat na eenige eeuwen het Christendom in het Romeinsche rijk de heerschende godsdienst zou worden.

Wanneer zij al gehoord hebben van Christus, dan hadden

die berichten voor hen geen grooter beteekenis, dan hetgeen ze vernamen van allerlei profeten en wonderdoeners, die in dienzelfden tijd in andere deelen van het rijk optraden, van wie we ook nu nog wel een en ander weten, maar met wie de officiële literatuur zich niet bezig hield. Dat is de oorzaak, dat ze over Christus alleen gesproken hebben, wanneer ze door redenen, die met de belangrijkheid van Christus' optreden niet saamhingen, daartoe gebracht werden. En nu is het interessant te zien, hoe inderdaad eenigen van de meest vermaarde schrijvers der oudheid Christus noemen.

In de eerste plaats een der voortreffelijkste historisch-schrijvers van alle tijden, Cornelius Tacitus (\pm 55—120). Deze schreef o. a. een werk onder den titel „Jaarboeken”, waarin hij de geschiedenis behandelde van den dood van keizer Augustus (14) af tot 1 Januari 69. Dit werk hebben we helaas niet geheel over, maar gelukkig toch wel voor een groot gedeelte.

Bij de beschrijving nu van hetgeen onder Nero's regeering plaats vond, verhaalt Tacitus ook van den grooten brand, die in het jaar 64 Rome voor een groot gedeelte in asch legde. Van dien brand gaf de keizer de schuld aan de Christenen en zoo kwam het tot de eerste Christenvervolging. Daarop gaan we niet verder in; maar ons interesseeren de woorden, waarmee Tacitus over Christus spreekt. Hij zegt naar aanleiding van het woord „Christenen” het volgende: „Degene, aan wien die naam zijn oorsprong dankt, Christus, was onder de regeering van Tiberius door den stadhouder Pontius Pilatus ter dood gebracht; en dit verfoeilijk wangelooft, voor het oogenblik onderdrukt, brak later weer uit, niet alleen over Judea, de bakermat van dat kwaad, maar ook over de stad (Rome), waarheen van allen kant alles wat afgrijpselijk of schandelijk is samenstroomt en vereerd wordt.”

Men ziet, dat Tacitus niet bepaald vriendelijk staat tegenover het Christendom. Er deden dan ook allerlei praatjes de ronde over dezen nieuwen godsdienst. Zoo geloofde men hardnekkig, dat de Christenen zich schuldig maakten aan bloedschande en dat zij in hun vergaderingen kinderen

opaten. Op het laatste heeft Tacitus' woord „afgrijselijk”, op het eerste „schandelijk” betrekking.

Er zijn, zooals de lezer wellicht weet, geleerden, die niet gelooven aan de historiciteit van Jezus' aardse leven. Voor hen is deze plaats een lastig struikelblok. Want, terwijl zich het zonderlinge geval voordoet, dat het ongeloof gemeenlijk profane schrijvers wèl, maar Bijbelschrijvers niet gelooft, stuit het hier op een plaats bij een zeer geloofwaardigen historicus, die positief meedeelt, dat Christus inderdaad geleefd heeft en onder Pontius Pilatus ter dood gebracht is.

Maar overal vindt men wat op. Zoo ook op deze mededeeling. Men verkondigt doodeenvoudig, dat deze woorden niet door Tacitus geschreven zijn, maar door een Christen zijn ingevoegd. Men ziet tot welke rare sprongen het ongeloof zijn toevlucht moet nemen. Want het is absoluut zeker, dat deze passage door Tacitus geschreven is. Wie Latijn genoeg kent om Tacitus' stijl te beoordeelen, herkent onmiddellijk de hand van den historicus. Bovendien zou het waarschijnlijk zijn, dat een Christen, die een heidenschen tekst vervalschte, meer vergoelijkend over zijn richting gesproken en niet deze van afschuw getuigende woorden neergeschreven zou hebben.

Een tweede plaats in de oud-Romeinsche literatuur, waar over Christus gesproken wordt, heeft den geleerden heel wat moeilijkheden gebracht. Ik zal die niet alle hier behandelen, maar toch pogen de kwestie in het kort den lezer voor te leggen.

De Romeinsche historicus Gaius Suetonius Tranquillus (75—150), van wien we een aantal levensbeschrijvingen van keizers over hebben, zegt van keizer Claudius, die regeerde van 41—54, het volgende: „De Joden, die op aanstoken van Chrestus voortdurend onlusten hadden, verdreef hij uit Rome.”

Deze plaats heeft men verschillend uitgelegd. Er zijn geleerden, die aldus redeneeren: Chrestus is een gewone, meer-malen voorkomende naam (hij beteekent: de flinke, de vriendelijke, de goede). Er is dus blijkbaar in Claudius'

tijd in Rome een Jood geweest, genaamd Chrestus, die een stokebrand was en allerlei relletjes veroorzaakte, reden, waarom de keizer de Joden uit Rome verjoeg om de rust te doen weerkeeren.

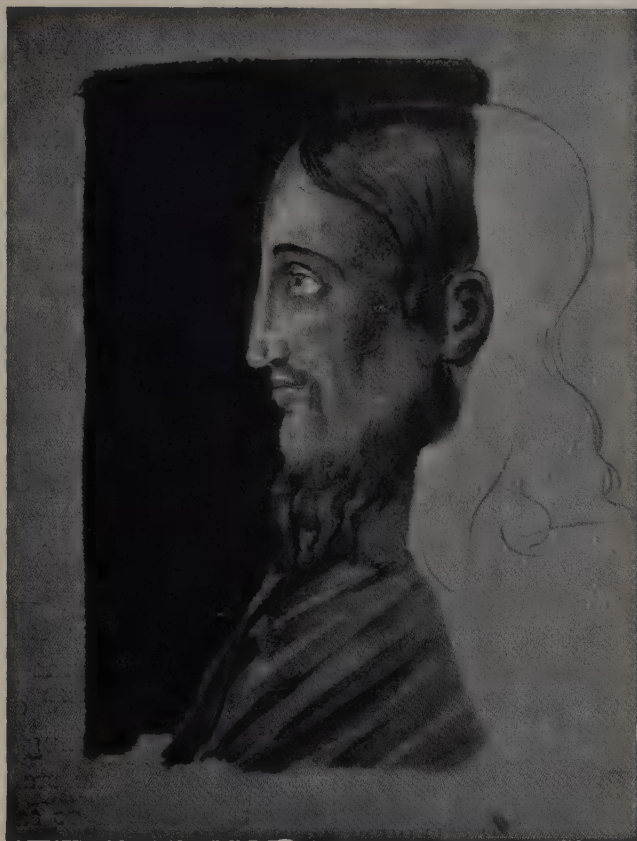
Anderen zeggen: ja maar het is toch wel merkwaardig, dat die naam zooveel op Christus lijkt. Men moet bovendien bedenken, dat reeds vroeg de uitspraak van de *ê* in het Grieksch neigde naar die van de *i*, dat dus beide woorden nagenoeg gelijk uitgesproken werden en men zich dus gemakkelijk vergissen kon, zooals inderdaad in de handschriften duizenden malen een *ê* geschreven wordt, waar een *i* behoort te staan. Bovendien is de naam Christus (de Gezalfde) zeer ongewoon, terwijl Chrestus een veel voorkomende naam is. Waarschijnlijk heeft Suetonius zich dus vergist. Hij heeft van Christus niets afgeweten, maar wel gehoord, dat de moeilijkheden onder de Joden hun oorsprong vonden in een zekeren Chrestus of Christus en toen gemeend, dat deze een nog levende Jood was. Wel degelijk, zoo meenen deze geleerden, is dus hier Christus bedoeld. Een schrijver uit het begin der 5e eeuw, Orosius, die deze plaats van Suetonius aanhaalt, schrijft dan ook Christus.

Neen, zoo zeggen de anderen weer, dat is toch niet waarschijnlijk. We weten, dat Suetonius de werken van Tacitus gekend heeft, en daaruit heeft hij kunnen vernemen, dat Christus reeds ter dood gebracht was. Trouwens het is ondenkbaar, dat hij daarvan toch niet reeds zou gehoord hebben. In zijn levensbeschrijving van Nero spreekt Suetonius ook over de Christenen die hij noemt „een soort van menschen, die een nieuw en misdadig wangeloof aanhangen.” Hij weet er dus waarschijnlijk wel iets meer van.

Hoe het nu werkelijk is, kunnen we dus niet zeggen. We moeten deze kwestie als onopgelost en wellicht ook wel onoplosbaar beschouwen.

Interessant is het echter wel, dat Suetonius hier spreekt van de Jodenverdrijving, waarvan we ook lezen in Hand. 18 : 2.

Daar vernemen we, dat Paulus Aquila en Priscilla aantrof te Corinthe, die onlangs van Italië gekomen waren

57. OUDE AFBEELDING VAN CHRISTUS

„omdat Claudius bevolen had, dat al de Joden uit Rome vertrekken zouden”. Aquila en zijn vrouw waren dus getroffen door het edict van den keizer. Dat zij zoo spoedig met Paulus in contact komen, wijst er op, dat zij wellicht reeds Christenen waren. Tot oplossing van de kwestie draagt dit vermoeden echter niets bij. Want of ze Christenen waren of niet: Joden waren ze in ieder geval, dus in die kwaliteit werden ze de stad uitgewezen. En dit schijnt gebeurd te zijn in het jaar 49 of 50, want Orosius vertelt, — en zijn bericht is wel juist — dat de verdrijving plaats vond in het 9e jaar van Claudius’ regeering. Zoo leeren we hieruit, wanneer Aquila in Corinthe gekomen is.

Nu brengt een ander bericht ons nog meer moeilijkheden. De geschiedschrijver Cassius Dio deelt namelijk mede, dat de Joden wel last veroorzaakten, maar dat de keizer hen niet verdreef, doch hun slechts beval geen samenscholingen te houden. Juist het feit dat deze auteur uitdrukkelijk meedeelt, dat hij hen niet verdreef, wijst er op, dat er van verdrijving inderdaad sprake geweest was. Men mag vermoeden, dat een algeheele verjaging onmogelijk bleek en dat de keizer de uitvoering van zijn edict dus moest verzachten. In Hand. 18 : 2 staat dan ook niet, dat Claudius de Joden inderdaad verdreef, maar alleen dat hij *bevolen* had, dat ze vertrekken zouden. Deze plaats strijdt dan ook niet met de mededeeling van Cassius Dio. We kunnen het ons, dunkt me, zoo voorstellen, dat toen de keizer zijn edict uitvaardigde, terstond een aantal Joden, waaronder Aquila en Priscilla, gevolg gaven aan het bevel, maar dat Claudius al spoedig inzag, dat hij de groote massa der Joden toch niet kon verdrijven en dus zijn bevel niet ten uitvoer legde, maar zich beperkte tot een verbod van samenschooling om zoo aan de relletjes een eind te maken. Waarin die relletjes bestonden, weten we natuurlijk niet.

Dat de Joden niet allen verdreven werden, blijkt o. a. uit Hand. 28 : 17, waar verhaald wordt, dat Paulus te Rome de voornaamsten der Joden samenriep. En van de bloeiende Christengemeente, die er al vroeg in Rome was, was ook een groot aantal Joden lid.

De derde plaats in de heidensche literatuur, waar sprake is van Christus, treffen we aan in een ambtelijke briefwisseling. Tijdens de regeering van keizer Trajanus (98—117) was, in het jaar 111, stadhouder der provincie Bithynië (Hand. 16 : 7; 1 Petr. 1 : 1) Gaius Plinius Secundus. Een deel van de brieven van Plinius aan den keizer en van diens antwoorden hebben we over. En zoo zijn we nu nog in het gelukkig bezit van een brief, die voor de kennis van het oud-Christelijke leven van het grootste belang is. Ik geef ditmaal den brief en het antwoord onverkort in vertaling.

G. Plinius aan den keizer Trajanus.

„Het is mijn gewoonte, heer, alles waarover ik twijfel, aan u voor te leggen. Want wie kan mij beter in mijn aarzeling leiden of in mijn onwetendheid onderrichten?

Bij de gerechtelijke onderzoeken inzake de Christenen ben ik nooit aanwezig geweest: daarom weet ik niet wat en in hoeverre men pleegt te straffen of te onderzoeken. En ik was niet weinig onzeker aangaande de vraag of er eenig onderscheid gemaakt wordt tusschen de leeftijden of dat kinderen, al zijn ze nog zoo jong, in niets van volwassenen verschillen; of er, wanneer men berouw toont, vergiffenis geschonken wordt, dan wel of het hem, die eenmaal Christen geweest is, niets baat, dat hij ophoudt het te zijn; of de naam zelf, wanneer daaraan geen misdaden verbonden zijn, gestraft wordt dan wel of de misdaden, die met den naam verbonden zijn, worden gestraft. Intusschen heb ik ten aanzien van hen, die bij mij als Christenen werden aangebracht, deze gedragslijn gevolgd:

Ik heb hun gevraagd of ze Christenen waren. Wanneer ze dat bekenden, heb ik het hun voor de tweede en derde maal gevraagd onder bedreiging van straf. Wanneer ze volhielden, liet ik hen wegvoeren naar de gevangenis. Anderen waren er, even waanzinnig, die ik, omdat ze Romeinsche burgers waren, heb genoteerd om ze naar Rome te zenden. Toen daarop, juist door de behandeling, zooals dat pleegt te gebeuren, het vergrijp zich meer en meer uitbreidde, deden zich meer gevallen voor. Mij werd voorgelegd een

niet onderteekende lijst, die de namen van velen bevatte. Hen, die zeiden, dat ze geen Christenen waren of geweest waren, meende ik te moeten laten gaan, wanneer ze met woorden, die ik hun voorzeide, de goden aanriepen en tot uw beeld, dat ik hiertoe met de beelden der goden had laten brengen, met een wierook- en wijnoffer baden, en vervolgens Christus vervloekten: handelingen, tot welke, naar men zegt, werkelijke Christenen niet gedwongen kunnen worden. Andere door den aanbrenger genoemden zeiden, dat ze Christenen waren, maar daarop zeiden ze, dat ze het niet waren; ze waren, zeiden ze, het wel geweest, maar waren er mee opgehouden, sommigen verscheidene jaren, deze en gene zelfs twintig jaren geleden. Deze allen hebben uw beeld en de beelden der goden eer toegebracht en Christus vervloekt.

Zij verzekerden, dat de hoofdzaak van hun schuld of dwaling dit geweest was, dat ze gewoon waren geweest op een bepaalden dag vóór zonsopgang saam te komen en onderling een gebed uit te spreken tot Christus alsof hij een god was, en dat zij zich onder eede verplichtten niet tot een of andere misdaad, maar daartoe, dat ze geen diefstal, rooverij en echtbreuk zouden plegen, hun woord niet zouden breken, en wanneer eenig bij hen in bewaring gegeven goed werd opgeëischt, niet zouden ontkennen, dat ze het ontvangen hadden; en wanneer dat gedaan was, dat ze dan gewoon waren geweest uiteen te gaan en weer saam te komen om spijs te nemen, echter gewone en onschuldige spijs; maar dat ze daarmee opgehouden waren na mijn edict, waarbij ik volgens uw bevel godsdienstige vereenigen verboden had. Daarom meende ik, dat het des te meer noodzakelijk was bij twee slavinnen, die dienaressen genoemd werden, ook op de pijnbank te onderzoeken, wat de waarheid was. Ik vond niets anders dan een slecht en buitengewoon sterk wangelooft. Daarom heb ik het onderzoek uitgesteld en ben er toe overgegaan u te raadplegen. Want de zaak scheen mij die raadpleging waard, vooral wegens het groote getal der aangeklaagden. Want velen, van alle leeftijden, van elken rang en ook van beiderlei

kunne, worden aangeklaagd en zullen aangeklaagd worden. En niet alleen de steden, maar ook de dorpen en het platteland is door de besmetting van dat wangelooft aangetast: maar het schijnt tot staan gebracht en verbeterd te kunnen worden. In ieder geval is het zeker, dat men de tempels, die bijna verlaten waren, weer begint te bezoeken en dat men de plechtige offers, die lang nagelaten zijn, weer begint te houden en dat overal weer offerdieren verkocht worden, die tot nu toe slechts nu en dan een koper vonden. Daaruit kan men gemakkelijk opmaken, hoe groot de schare is der menschen, die men verbeteren kan, wanneer er gelegenheid is tot berouw."

Op dezen brief schreef de keizer het volgende antwoord: Trajanus aan Plinius groetenis.

„Gij hebt, waarde Secundus, bij het onderzoek van de zaak van hen, die als Christenen bij u aangebracht waren, de juiste gedragslijn gevolgd. Immers het is onmogelijk om in het algemeen iets vast te stellen, dat als het ware een vasten regel vormt. Ze moeten niet opgespoord worden: als ze aangegeven en beschuldigd worden, moeten ze gestraft worden, maar toch zoo, dat een ieder, die zegt, dat hij geen Christen is en dit metterdaad doet blijken, namelijk door tot onze goden te bidden, ook al is hij ten aanzien van zijn verleden verdacht, op zijn berouw vergiffenis krijgt. Aan geschriften evenwel, die anoniem worden ingediend, mag bij geen enkele beschuldiging aandacht geschonken worden. Want dat zou een zeer slecht antecedent zijn en het hoort niet in onzen tijd thuis."

Er is over den brief van Plinius heel wat geschreven. En dat is zeer begrijpelijk, want voor de kennis van de oud-Christelijke wereld is hij van groot belang. Op alle mogelijke kwesties, die met den inhoud van dezen brief samenhangen, ga ik niet in; ik wil alleen de aandacht vestigen op wat we onmiddellijk uit de woorden van Plinius kunnen leeren. En wel in de eerste plaats omtrent het leven der oude Christenen.

Ze kwamen bijeen op een bepaalden dag. Dat is geweest de „dag des Heeren" (Openb. 1 : 10). Zoo noemden de

Christenen hem; want hoewel de heidenen de dagen reeds sedert de 1e eeuw vóór Christus vaak noemden naar de hemellichamen (zooals wij nog Zondag, Maandag en Zaterdag), vermeden de Christenen die namen, omdat ze met den cultus der planeten samenhangen. Eerst na het midden der 3e eeuw begonnen zij de heidensche namen der dagen te gebruiken: gelijk wij het heden nog doen!

Op den dag des Heeren kwamen ze dus bijeen en wel zeer vroeg, nog vóór zonsopgang. Dat lijkt ons iets meer bijzonders dan het in werkelijkheid was. We moeten bedenken, dat in de oudheid de dag met zonsopgang ook werkelijk begon, d. w. z. dat het maatschappelijke leven dan zijn rechten begon te eischen. Dat was daarom zoo practisch, omdat men 's avonds ook veel vroeger naar bed ging dan wij. Men was veel meer aan het daglicht gebonden en vermeed zooveel mogelijk het gebruik van kunstlicht. We weten, dat b.v. ook vaak de kinderen reeds vóór zonsopgang, met een lantaren in de hand, naar school gingen. Trouwens Hand. 5 : 21 wordt verhaald, hoe ook de apostelen „tegen den morgenstond” in den tempel gingen om te leeren.

Maar waarom kwamen de Bithynische Christenen zoo vroeg bij elkaar? Wellicht omdat dan hun vergaderingen niet zoo opvielen. Maar ook, omdat ze op den dag hun zaken hadden. Want dat de Christenen op den dag des Heeren niet plachten te werken, staat allerminst vast.

Wat deden ze volgens den brief in hun bijeenkomsten? Ze spraken een „gebed uit tot Christus alsof hij een god was”. Het woord, dat ik vertaalde door gebed, kan ook beteekenen gezang of formulier. Is het wellicht het Onze Vader geweest?

Dan verbonden ze zich, zoo zegt Plinius, „niet tot de een of andere misdaad”. Waarom zegt hij dat erbij? Omdat over de vergaderingen der Christenen allerlei zonderlinge praatjes de ronde deden. Ze zouden daar allerlei onzedelijke dingen doen en zelfs kleine kinderen slachten en opeten. Daarvan is niets waar, zoo zeggen de door Plinius verhoorde afvallige Christenen, het zijn allemaal goede dingen, waartoe ze zich verplichten: ze beloven niet te zullen stelen, geen

echtbreuk te zullen plegen, hun woord niet te zullen breken en bewaargeving niet te zullen loochenen. En als ze dat gedaan hadden, gingen ze uit elkander en kwamen later weer bijeen om te eten. Is dit een zinspeling op het Avondmaal? Of worden er liefdemaaltijden mee bedoeld, of gewone onderlinge maaltijden? We weten het niet zeker, al lijkt het zeer waarschijnlijk, dat hier inderdaad sprake is van het Avondmaal. Want ook uit andere schrijvers weten we, dat men dit in de vroege morgengodsdienst oefeningen placht te gebruiken.

Van belang is echter, dat Plinius erbij vermeldt, dat de Christenen gewone en onschuldige spijs aten. Dus geen geslachte kinderen, zooals het gerucht hardnekkig wilde. Hoe was dat gerucht in de wereld gekomen? Wellicht doordat de heidenen niets begrepen van doop en avondmaal. Waarschijnlijk hadden ze wel kleine kinderen naar de godsdienst-oefening zien gaan en ook iets gehoord van de breking des broods. Maar van de sacramenteele beteekenis daarvan wisten ze niets en, een en ander verward door elkaar halend, waren ze tot hun dwaze praatjes gekomen.

Ook van den broederkus, dien de Christenen elkaar plachten te geven, begrepen ze niets. En met sterke overdrijving kwamen ze zoo zelfs tot de beschuldiging van bloedschande.

Plinius' brief leert ons verder, dat in de Bithynische gemeenten ook diakonessen (1 Tim. 3 : 11; 5 : 9—11) gevonden werden, ongetwijfeld ter verzorging van armen en zieken. Uitdrukkelijk vermeldt de schrijver, dat ze „dienaren” heeten, evenals Paulus (Rom. 16 : 1) Febe een dienaar der gemeente noemt. Deze beide Bithynische diakonessen, die door den stadhouder ondervraagd werden, behoorden tot den slavenstand. En daarom moesten zij, naar de Romeinsche wet, ondervraagd worden onder foltering.

En zoo vond Plinius geen andere overtreding, dan dat men een „buitengewoon sterke superstitie” aanhing. Want dit is het Latijnsche woord, dat hij gebruikt, en dat misschien het beste door het Nederlandsche „wangeloof” weergegeven wordt. We kunnen het begrijpen, dat hij, van

heidensch standpunt uit, het Christendom zoo noemde.

Intusschen moeten we hem dankbaar zijn voor zijn brief. Want deze vormt het oudste heidensche getuigenis aangaande leven en eeredienst der Christenen. En wel een getuigenis, dat wettelijk is vastgesteld en gegeven door menschen, die er geen belang bij hadden om de zaken mooier voor te stellen dan ze waren. Want zij hadden hun geloof reeds afgezworen en behoeften reeds daarom geen wereldlijke straf meer te vreezen.

Schooner getuigenis zou ternauwernood denkbaar zijn: geen enkele misstand werd openbaar. Er wordt slechts gesproken van een ijverig dienen van God en een oprechte begeerte om naar zijn geboden te leven. Het kan haast niet anders of Plinius moet zelf onder den indruk gekomen zijn.

Nog tot andere opmerkingen geeft de brief aanleiding. Want niet alleen voor de kennis van het oud-Christelijke gemeenteleven is hij van belang. Hij is tevens een der oudste documenten aangaande de Christenvervolgingen.

Reeds onder keizer Nero (54—68) waren in Rome Christenen ter dood gebracht, echter niet zoozeer om des geloofs wil, als wel omdat de keizer, die door den volksmond ervan beschuldigd werd de stad in brand gestoken te hebben, menschen zocht, op wie hij die schuld kon afwentelen. En daartoe koos hij de Christenen uit, die door het volk gehaat en veracht werden. Een vervolging om des geloofs wil had voor het eerst plaats onder keizer Domitianus (81—96). Merkwaardigerwijs behoorden de eerste slachtoffers Flavius Clemens en zijn vrouw Flavia Domitilla tot de familie van den keizer. Het Christendom is van nu aan verboden. Toch meene men niet, dat over het geheele rijk een vervolging uitbrak. De bestraffing der Christenen was aan de prudentie der stadhouders overgelaten en de meesten van dezen traden slechts tegen hen op, wanneer ze niet anders konden.

Plinius was een vriendelijk en zachtzinnig man. Maar hij was tevens een ijverig ambtenaar. Toen er dus bij hem aanklachten binnenkwamen, onderzocht hij die; want zelf had hij des keizers verbod van godsdienstige vereenigingen in de provincie uitgevaardigd. Maar toen kwamen de moei-

lijkheden. Wat is nu eigenlijk het vergrijp? Wat moet er gestraft worden? Het Christen-zijn op zichzelf of de schanddaden, die de Christenen, naar men meent, bedrijven? De stadhouder vraagt dus zichzelf af, of het voldoende is, dat hij van een aangeklaagde vast kan stellen, dat hij Christen is, of dat hij moet onderzoeken of de aangeklaagde misdaden heeft bedreven, en zoo ja welke. Moet hij vrouwen evenzeer straffen als mannen, kinderen evengoed als volwassenen? Hij weet het niet, want nog nooit heeft hij dergelijke processen bijgewoond. Maar hij handelt zeer verstandig. Hij stelt degelijk vast of de aangeklaagde een Christen is of niet: niet alleen vraagt hij het, maar hij neemt de proef door den beschuldigde aan de Romeinsche goden te laten offeren en Christus te laten vervloeken. Wie dat doet kan heengaan: hij is onschuldig. Wie het weigert, wordt in de gevangenis gezet. Degenen, die het Romeinsche burgerschap hebben, houdt hij in hechtenis om hen naar Rome naar den keizer te zenden. Zij hebben het recht van beroep op de hoogste autoriteit, evenals Paulus dat als Romeinsch burger had (Hand. 25 : 11, 12).

En wat geschiedt nu? De zaak wordt ruchtbaar. Men hoort, dat de stadhouder de Christenen onderhanden neemt. En nu komen de anonieme aanklachten los; Plinius in zijn ijver gaat erop in. En hij schrikt van de geweldige uitbreiding van het kwaad. Maar misdaad kan hij niet ontdekken: slechts een zonderling geloof. En nu is het merkwaardige, dat hij als het ware aarzelt iemand daarvoor te straffen. Want hij besluit eerst den keizer te raadplegen. Bovendien staat het belang van velen op het spel; het Christendom is reeds verbreid onder alle standen en men vindt het bij jongen, zoowel als bij ouden, niet alleen in de stad, maar ook op het platteland.

De nieuwe religie was zelfs zoo doorgedrongen, dat de heidensche tempels bijna geen bezoek meer kregen en de veefokkers, die er hun bedrijf van maakten offervee te leveren, ondervonden den invloed van het Christendom in hun zaken. Zouden onder hen wellicht ook de geheime aanklagers gezocht moeten worden? In ieder geval helpt het

ingrijpen van den stadhouder; de zaken gaan weer beter, de crisis raakt voorbij. Maar ondertusschen zit Plinius met de gevangenissen vol. En daarom wendt hij zich tot den keizer.

Het antwoord van Trajanus is slechts kort. Men kan zien, dat de keizer meer zaken aan het hoofd heeft. Maar het is vooral belangrijk, omdat het de houding der overheid tegenover de Christenen voor een lange reeks van jaren bepaalde. Want wel was het oorspronkelijk alleen voor Plinius en de provincie Bithynië bestemd, maar korten tijd later werd de briefwisseling van Plinius met den keizer uitgegeven. Daardoor maakten ook andere stadhouders kennis met de opvatting van den keizer en ook later beriep men zich op zijn uitspraken.

Eerst krijgt Plinius een pluimpje. Hij heeft, zoo zegt de keizer, gehandeld zooals het behoort. Maar de Christenen moeten niet opgespoord worden: alleen op officiële aanklachten kan worden ingegaan. En dat niet eens op alle: ongeteekende stukken moeten worden terzijde gelegd. Hierin tikt de keizer den stadhouder dus op de vingers. Waar zou het heen moeten, zoo meent de keizer, als we aan anonieme aanklachten aandacht gingen schenken? Bovendien is onze tijd daarvoor te beschaafd, „het hoort niet in onzen tijd thuis”. Officieel legt de keizer in zijn antwoord ook vast, dat degenen, die het Christen-zijn loochenen, moeten offeren aan de goden; dit is dan ook steeds bij alle Christen-vervolgingen in latere eeuwen geëischt. Zou het bescheidenheid geweest zijn van den keizer, dat hij het offer aan zijn eigen beeld niet vermeldt?

Deze briefwisseling is een belangrijk document. We bezien in haar de kwestie van heidensch standpunt. En we leeren er uit, dat geen bloeddorst de oorzaak is van de vervolging. Alleen de overweging, dat geen partijschappen geduld kunnen worden, die in schijnen te gaan tegen de goden van den staat en dus tegen de majesteit van den staat en het Romeinsche volk, is de drijfveer. Vele duizenden hebben, vooral later, door deze opvatting hun leven gelaten als martelaars voor het geloof in Christus, onzen Heere.

We zijn echter door den brief van Plinius van ons eigenlijke onderwerp afgedwaald en moeten nog spreken over een niet-Christelijken schrijver uit de eerste eeuw, in wiens geschriften Jezus tweemaal vermeld wordt, nl. Flavius Josephus.

Flavius Josephus was een uit een priestergeslacht in het jaar 37 te Jeruzalem geboren Jood. In 64 kwam hij te Rome om eenige landgenooten voor den keizer te verdedigen en inderdaad wist hij van Nero, door tusschenkomst van diens gemalin Poppaea, hun vrijlating te verkrijgen. Later kwam hij in de gunst van keizer Flavius Vespasianus, naar wien hij zich voortaan Flavius noemde, en woonde zelfs in het legerkamp van Titus de inneming van Jeruzalem bij. Den oorlog van de Romeinen tegen de Joden beschreef hij uitvoerig. Maar bovendien schreef hij een groot werk „Joodsche oudheden” en in dat werk komt tweemaal de naam Jezus voor. Hij stierf omstreeks het jaar 97.

De eerste plaats, waar Christus vermeld wordt, luidt aldus: „In dien tijd (nl. van Pontius Pilatus) leefde Jezus, een wijs man, indien we hem tenminste een man mogen noemen; want hij was een wonderdoener, een leeraar van menschen, die met vreugde de waarheid aannamen, en vele Joden en ook vele Grieken won hij voor zich: hij was Christus (of de Gezalfde). En toen Pilatus op aanklacht van de voornaamsten onzer mannen hem met den kruisdood gestraft had, hielden zij, die hem in het begin hadden liefgekegen, niet op. Want na drie dagen verscheen hij hun weer levend, zooals de goddelijke profeten dat met ontelbare andere wonderbare dingen aangaande hem voorszegd hadden. Ook nu nog leeft het geslacht der Christenen voort, die aan hem hun naam ontleenen.”

Wanneer men dit bericht leest, is men geneigd zich te verheugen over een zoo vroeg en duidelijk getuigenis aangaande Christus. Men zou zoo goed kunnen begrijpen, dat Josephus van dit alles in zijn jeugd gehoord heeft en dat hij dus hier met kennis van zaken schrijft. Helaas moet men zich niet te spoedig verheugen. Want, nadat men, voor het eerst in de zestiende eeuw aan de echtheid van deze

plaats is gaan twijfelen, zijn de geleerden thans tot de conclusie gekomen, dat ze niet door Josephus geschreven is, maar door de hand van een Christen in zijn boek is ingevoegd. Het is onmogelijk hier de argumenten voor die opvatting te bespreken; genoeg zij het te vermelden, dat ze overtuigend zijn. Het is begrijpelijk, dat een Christen, die Josephus' boek las, de vermelding van Jezus miste en zelf deze passage invoegde. Dat moet reeds zeer vroeg gebeurd zijn. Want het staat vast, dat Origenes (184—252) in zijn Josephus het bericht aangaande Jezus nog niet aantrof, maar de bekende schrijver der kerkgeschiedenis Eusebius (\pm 260—340) wel. Zij dateert dus in ieder geval van \pm 300.

In hetzelfde boek van Josephus komt de naam van Jezus nog eens voor. En hoewel sommigen ook aan de echtheid van die plaats twijfelen, zijn er velen, die haar voor echt houden, en zij kunnen daarvoor goede gronden aanvoeren. Josephus vertelt op die plaats, dat de Sadduceeën, toen de stadhouder Festus gestorven was en zijn opvolger Albinus nog niet was aangekomen, van de gelegenheid gebruik maakten om eenige menschen te laten steenigen. Tot de gedooden behoorde ook, zoo zegt Josephus „de broeder van Jezus, die Christus genoemd wordt, wiens naam was Jacobus.” Hier is dus sprake van Jacobus, „den broeder des Heeren” (Gal. 1 : 19). Ongetwijfeld heeft Josephus van Jezus gehoord en al heeft hij niet in Hem geloofd, is het toch zeer begrijpelijk, dat hij Hem vermeldt.

Ziehier de drie (of wellicht vier) oudste berichten aangaande Jezus, die we bij de niet-Christelijke schrijvers der eerste eeuw en van het begin der tweede eeuw aantreffen. Later spreekt men herhaaldelijk over Christus en de Christenen, maar dan putten ook de heidensche schrijvers uit Christelijke bronnen.

TOELICHTING OP DE ILLUSTRATIES

Afb. 1. Dit standbeeld van keizer Augustus is in 1863 gevonden in een villa van Livia, de gemalin van den keizer. Het bevindt zich thans in het Vaticaansch museum te Rome. Het stelt den keizer voor terwijl hij zijn soldaten toespreekt. (Zie voor de redenaarshouding ook afb. 34.) Over het onderkleed, de tunica, draagt Augustus een rijk versierd harnas. Bovenaan ziet men den hemelgod de armen uitbreiden; daaronder rijdt de zonnegod in zijn wagen, bespannen met vier paarden. Van de twee mannenfiguren, die men daaronder ziet, stelt de rechtsche een Parthischen koning voor, die een op de Romeinen veroverd veldteeken teruggeeft aan de linkerfiguur, een Romein. Ter weerszijden van deze mannen zitten twee vrouwenfiguren, voorstellende de overwonnen landen Spanje en Gallië. Daaronder zijn (minder duidelijk zichtbaar) Apollo en Diana afgebeeld, terwijl onderaan in het midden de godin der aarde, Tellus, prijkt. Den veldheersmantel heeft de keizer over den linkerarm geworpen, waarop de lans rust. Het kleine Amor-beeldje herinnert aan de legendarische afstamming van den keizer van Venus, de godin der liefde.

Afb. 2. Het borstbeeld stelt den keizer voor gekleed met een krijgsmantel, die op den rechterschouder door een gesp wordt vastgehouden (zie ook afb. 32). Men lette op de wijze, waarop de Romeinen het haar dragen. Onze scheiding kennen zij niet; meestal hangen de lokken over het voorhoofd. Een baard droegen de Romeinen alleen in den oudsten tijd en na keizer Hadrianus (117—138). Een snor zonder baard hadden alleen sommige barbaarsche volken.

Het lijkt alsof aan dit en aan sommige nog volgende beelden de oogen ontbreken. Men bedenke echter, dat die er oorspronkelijk opgeschilderd waren. Soms werden ook gekleurde steenen ingezet bij wijze van oogen. De oudheid kende dus niet ooglooze beelden, zooals men thans zou vermoeden, nu de ons overgebleven beelden uit de oudheid de kleuring der oogen verloren hebben.

Afb. 3. Dit portret van keizer Nero is het eenige van hem, waarop hij een soort van ringbaard draagt tegen de in zijn tijd heerschende mode in. Waarschijnlijk heeft hij een tijdlang een baard gedragen om zijn sterk gezwollen hals te verbergen.

Afb. 4. Keizer Claudius is hier voorgesteld in de gedaante van den oppergod Iuppiter.

Afb. 5. De afgebeelde boom is een oude olijfboom, die thans in den hof van Gethsemane staat. Men ziet, dat de knoestige stam door vergroeiing wel een grooten omvang gekregen heeft, maar dat de boom

niet hoog is. In allerlei opzichten doet de olijffboom oppervlakkig aan onzen wilg denken, maar in onontbeerlijkheid voor het leven gaat hij dezen ver te boven.

Afb. 6. Dit magazijn van olijfolie is weergevonden te Pompeii, nadat het sinds Augustus van het jaar 79 onder de asch van den Vesuvius begraven was geweest. Deze vaten geven ons een goede voorstelling van de wijze, waarop men in de oudheid groote hoeveelheden olie bewaarde.

Afb. 7. In een der te Pompeii opgegraven huizen, nl. de woning van de familie Vettius, bevindt zich een reeks van wandschilderingen, waarop Amortjes zijn afgebeeld werkzaam in allerlei bedrijf. Deze afbeelding is een fragment, waarop de wijnhandel is voorgesteld. Links zien we een aantal amphora's, dat zijn kruiken met twee ooren, staan. Het valt ons terstond op, dat ze van onder puntig zijn. Gewoonlijk stak men hen met de punt in den grond. Daartoe was in de wijnkelders een laag zand gebracht. Op de afbeelding leunen de amphora's tegen den muur en tegen elkaar. Rechts van de kruiken zien we twee figuren, waarvan de rechtsche aan de linksche een monster wijn ter proefing aanbiedt. De linksche is dus de klant. Rechts van deze groep zijn de slaven bezig een nieuw monster uit de kruik te gieten. We zien daaruit hoe men zulke, voor ons besef onhandige, kruiken hanteerde.

Afb. 8. De reliëfs, die we hier afgebeeld zien, bevinden zich op een reusachtig grafmonument, dat nog te Rome terzijde van een vrij drukken verkeersweg staat en dat ongeveer ten tijde van Augustus' regering opgericht is op het graf van een broodfabrikant. Met groote letters staat er op: „Dit is het grafmonument van Marcus Vergilius Eurysaces, bakker en broodleverancier”. Op de reliëfs worden de werkzaamheden in de fabriek afgebeeld. We krijgen daaruit den indruk, dat we te doen hebben met een groot bedrijf, waarin wellicht honderden slaven werkten. De werkzaamheden vangen boven rechts aan. Daar zien we, dat met de ambtenaren de afrekening plaats vindt van het door den staat geleverde graan. Links daarvan zien we twee molens, die door muildieren in beweging worden gebracht. Daarnaast zijn twee knechts bezig het meel te zeven, terwijl weer links daarvan waarschijnlijk iemand meel koopt en het betaalt. Op de middelste strook zien we rechts een door een paard voortbewogen kneedmachine; aan de rechtopstaande stang bevinden zich in de tobbe dwarshouten, die het deeg omwerken. Juist haalt de knecht het deeg naar boven. Links van de kneedmachine staan twee tafels, waarop telkens vier knechts bezig zijn het brood te vormen. Tusschen de tafels in staat een opzichter. Links van deze groep zien we het brood in den oven schieten. Op de onderste strook zien we van links naar rechts het pas gebakken brood aandragen en afwegen. Een man heeft een schrijftafeltje in de hand, waarop hij het gewicht noteert, terwijl drie ambtenaren het wegen controleeren. Geheel rechts zien we het brood wegdragen.

Al hebben we hier te doen met een groot bedrijf, zoo kunnen deze

reliëfs ons toch een goeden indruk geven van de wijze waarop in de oudheid het brood bereid werd.

Afb. 9. Deze bakkerswinkel bevindt zich te Herakleion op Creta. Ongeveer zóó moet men zich ook de winkels in de oudheid voorstellen: kleine open ruimten aan de straat, die soms in groote huizen ingebouwd waren, zonder dat ze daarmee inwendig gemeenschap hadden. De vorm der brooden wijkt wel sterk van de bij ons gebruikelijke vormen af. De bakker kan gemakkelijk een stok door de openingen steken, zoodat hij een groot aantal brooden tegelijk kan dragen om er mee te venten. Ons lijkt het minder hygiënisch, dat het brood zoo open en bloot aan den straatkant hangt, zoodat de koper het gemakkelijk met zijn duim op verschheid kan onderzoeken; maar de zuiderling was en is op dat gebied minder kieskeurig.

Afb. 10. Corinthe lag op een landengte tusschen twee zeeën. Daardoor had het twee havenplaatsen. De eene, Kenchreai (het Kenchreën der Statenvertaling), lag aan de Saronische golf en ontving vooral de schepen uit Azië, de andere Lechaion lag aan de Corinthische golf en was de haven voor de uit Italië komende schepen. Lechaion lag ongeveer 3 K.M. ten Noorden van Corinthe en een, $7\frac{1}{2}$ M. breede en van trottoirs voorziene, Romeinsche weg verbond beide plaatsen met elkaar. De afbeelding vertoont het laatste gedeelte van den weg, dat uitmondt op de markt van het oude Corinthe. We hebben hier een goed voorbeeld van een antieken straatweg. Op den achtergrond verheft zich de Akrokorinthos, die de burcht vormde van de oude stad. Men merke op, hoe steil de kalkrots aan deze zijde is. Men kan den berg van de westzijde (rechts) beklimmen in ongeveer $1\frac{1}{2}$ uur.

Afb. 11. De zeven zuilen, die men op de afbeelding ziet, zijn de overblijfselen van een tempel van den god Apollo. Hij is gebouwd in de 6e eeuw vóór Christus, of wellicht reeds eerder. De Dorische zuilen bestaan ieder uit één stuk kalksteen en zijn met stuc overtrokken. Oorspronkelijk stonden er 6 zuilen in het front en aan de achterzijde en 15 in de lengte van den tempel, in het geheel dus 38 zuilen.

Afb. 12. Corinthe werd van uitstekend water voorzien door de bron Peirene. Bij de uitmonding van deze bron werd reeds in den ouden Griekschen tijd een bronhuis gebouwd met zes nissen. De oude gangen, die het water hierheen voerden, heeft men onder de rotsen teruggevonden. Ongetwijfeld heeft Paulus wel uit deze bron gedronken. Later werd het geheele complex nog verfraaid, o. a. doordat een groote hof met een bassin in het midden voor het bronhuis werd aangelegd. Het water uit de Peirene wordt thans door een moderne waterleiding naar het nieuwe Corinthe gevoerd.

Afb. 13. Deze afbeelding geven we, omdat ze de eenige nog werkende vulkaan in het Grieksche gebied vertoont. Het eilandje, dat we zien, bevindt zich in het 11 K.M. lange en 390 M. diepe zeebekken,

dat ingesloten wordt door het halvemaanvormige eiland Thera, het tegenwoordige Santorino. Dit zeebekken is een oude krater, waaromheen de 200 tot 400 M. hooge steile rotswanden van het eiland oprijzen. In dezen krater, die reeds duizenden jaren met zeewater gevuld is, rees de op de afbeelding zichtbare vulkaan op, die herhaaldelijk krachtig gewerkt heeft, o. a. in 1925.

Afb. 14. Asklepios (of in het Latijn Aesculapius) was de god der geneeskunde, die den bijnaam Soter, d. i. heiland of redder had. Zijn attriboot is een slang, die om of langs een staf kruipt. De god is hier voorgesteld in een Grieksch gewaad. Hij draagt een Grieksch, vollen baard en lange lokken, in het midden gescheiden. Zooals gewoonlijk is ook hier de genezende god afgebeeld met een vriendelijk gelaat.

Afb. 15. Dit straattooneel (te Herakleion op Creta in de maand Maart) geeft een goeden indruk van de uithuizigheid van den Zuiderling. Zoodra het even kan leeft hij op straat. Men lette op de armelijke woning en het plaveisel van aaneengepaste natuursteen. Deze mannen brengen hun tijd op niet veel andere wijze door dan hun voorvaderen van tweeduizend jaren geleden. Zij praten gaarne en hooren gaarne wat nieuws.

Afb. 16. Het hier afgebeelde bed is blijkbaar niet van een arm man. Want het is van brons met inlegwerk en staat op fraaie gedraaide pooten. Tusschen het raamwerk werden de zeelen aangebracht, waarop het eigenlijke bed rustte.

Afb. 17. De opgravingen te Ostia, de havenplaats van Rome, hebben de geleerden in staat gesteld de oude gebouwen te reconstrueeren. Op onze afbeelding zien we, met wetenschappelijke zekerheid vastgesteld, hoe ongeveer aan het begin onzer jaartelling een huurkazerne in een groote stad er moet hebben uitgezien. We zien hier de tuinzijde van het groote gebouw, dat vier verdiepingen heeft en waarin talrijke gezinnen kunnen wonen. De lezer zal opmerken, dat verschil met een modern gebouw haast niet is op te merken. In een dergelijk huis zal vermoedelijk de apostel Paulus zijn woning gehuurd hebben.

Afb. 18. Het reliëf, dat waarschijnlijk aan een winkelpui geprikt heeft, dateert uit den tijd van het begin onzer jaartelling. Twee klanten, door slaven vergezeld, bekijken een lap stof, die hun door twee winkelbedienden wordt voorgehouden.

Afb. 19. Het scheren van stof. Men kan zich voorstellen, welk een nauwkeurig werk dit is. Het geschiedt, zooals men zien kan, met een groote schaar. Deze schaar doet ons duidelijk het type zien, dat in de oudheid, ook in kleinere afmetingen (zie afb. 35, bovenste rij, 4e instrument van rechts), gebruikt werd. Het is dezelfde schaar, die ook thans nog wel, in het klein, door onze tuinlieden gebruikt wordt bij het snoeien en knippen.

Afb. 20. Deze beide afbeeldingen, die tooneelen weergeven uit het vollersbedrijf, zijn te Pompeii gevonden als wandschilderingen in een vollerij. Op de bovenste afbeelding zien we links vooraan een voorname, rijk gekleede dame zitten, die blijkbaar een stuk goed overhandigt aan een arbeidster ter reparatie of haar opdracht geeft iets te naaien. Daarachter is een arbeider, die zijn tunica hoog opgeschort heeft, bezig een mantel met borstel of roskam ruw te maken. Het meest trekt onze aandacht de arbeider, die van rechts met een eigenaardig toestel komt aandragen. Ook hij heeft zijn tunica opgeschort en draagt een olijfrans op het hoofd. Het toestel wordt gebruikt tot het uitzwavelen van de gekamde en geruwde stof. De lap wordt er over gehangen en de zwavelpan, die de arbeider in de hand draagt er onder gezet. De uil, dien men boven op het toestel ziet zitten, is de vogel van Minerva, de schutsgodin der vollers. Op de andere afbeelding zien we vier arbeiders bezig met het wasschen der goederen. Eén treedt met zijn voeten het goed in een met chemische middelen gevulde kuip, en de drie anderen (waarvan de kaalhoofdige wel de oudste zal zijn) behandelen de stoffen met de handen.

Afb. 21. De afbeelding vertoont twee koperen Romeinsche munten. De bovenste is een as met een beeldenaar van keizer Augustus. Deze munt is geslagen in het jaar 8 v. Chr. We weten dat zoo precies door het randschrift op de keerzijde. Daar staat „M. Salvius Otho III vir A.A.A.F.F.” Deze laatste vijf letters zijn een bekende afkorting; het geheel beteekent „Marcus Salvius Otho, lid van de commissie van drie tot het munten van koperen, zilveren en gouden geldstukken”. En nu weten we van elders dat Otho muntmeester geweest is in het jaar 8 v. Chr. Zijn kleinzoon is in het jaar 69 n. Chr. nog korten tijd keizer geweest. De letters S. C. in het midden der munt beteekenen Senatus Consulto, d. w. z. „volgens senaatsbesluit”.

De tweede munt is een koperen geldstuk van veel lateren tijd. Zij draagt nl. den beeldenaar van keizer Constantijn den Grooten, den eersten Christenkeizer. Men merke op, dat Constantijn om het hoofd den diadeem draagt als kenteeken der keizerlijke waardigheid.

Afb. 22. Deze afbeelding geeft te zien een Tyrischen stater (no 4), dat is dus een tetradrachme of dubbele didrachme. Ook no 5 is een tetradrachme; op deze munt zien we weer den beeldenaar van keizer Augustus. No 6 en 7 zijn drachmen, de eerste een Atheensche, waarop aan de eene zijde de kop van de godin Athene staat afgebeeld, aan de andere zijde een uil, de vogel van Athene, met een olijftak in den bek. De tweede is een drachme uit Caesarea in Cappadocië. No 8 eindelijk is een Romeinsche denarius.

Afb. 23. Deze lampen geven ons een goeden indruk van de algemeen in de oudheid gebruikelijke lampen. Vooraan ziet men de tuit, waarin de pit gestoken werd. Duidelijk zichtbaar is het gaatje, waardoor men olie kon bijvullen. Men ziet, hoe fraai deze eenvoudige gebruiksvoorwerpen versierd waren met afbeeldingen en andere decoraties.

Zoo, maar dan waarschijnlijk nog heel wat eenvoudiger, moeten we ons de lampen der wijze en dwaze maagden voorstellen. Zie p. 76 e. v.

Afb. 24. Men kan opmerken, dat men ook in de oudheid het sierlijke met het nuttige wist te vereenigen. De afgebeelde veiligheidsspelden doen ons zien, dat het principe, waarop hun werking berust, een van de vele dingen is, die uit de oudheid aan de moderne wereld zijn overgeleverd. Ook het minder vaak voorkomende type, dat de onderste speld vertoont, komt nu nog voor.

Afb. 25. Deze candelaber geeft ons een indruk van den „kandelelaar”, waarvan het Nieuwe Testament spreekt. Op het bovenvlak kan men één van de lampjes zetten, die afb. 23 vertoont. Natuurlijk waren er ook veel eenvoudiger candelabers dan deze, maar er zijn ook verscheidene veel kostbaarder bewerkte exemplaren gevonden. Op sommige, zooals de afgebeelde, kon slechts één lamp staan, andere hadden verscheidene armen, zoodat ze meer lampen konden dragen. Ook waren er exemplaren, waaraan men hanglampen rondom kon ophangen. Behalve het lange type, dat op den grond stond, kende men ook korte candelabers, die men op de tafel kon zetten. Het groote gemak was natuurlijk, dat men ze overal zetten kon, waar men wilde, evenals wij onze electrische lampjes.

Afb. 26. De afbeelding vertoont papyrusplanten aan den oever van de rivier de Anapous op Sicilië.

Afb. 27. Op een te Pompeii gevonden wandschildering zien we schrijfgerei afgebeeld uit het kantoor van een handelsman. Boven rechts staat een dubbele inktkoker, voor rooden en zwarten inkt. Links daarvan zien we een houten schrijftafeltje; we moeten het ons zoo denken, dat twee tabletten tegen elkaar liggen. In het midden is er een koord omgedaan, dat met vijf zegels verzegeld is. Het tafeltje bevat dus waarschijnlijk een contract; de zegels zijn die der vijf getuigen, wier namen naast de zegels geschreven zullen zijn. Daaronder twee papyrusrollen, de onderste gesloten, de bovenste geopend. Aan beide rollen hangen de strookjes met den titel van de boeken. Eindelijk rechts daarvan een notitieboek; het bestaat uit verscheidene aan elkaar verbonden houten, met een dun laagje was bestreken, tabletten. In het midden is een gaatje aangebracht, waardoor men een koord kan halen om het boek te verzegelen.

Afb. 28. Op deze teekening, gemaakt naar een weer verloren relief, zien we twee vakken van een boekerij. De rollen liggen in drie lagen boven elkaar. Aan de voorzijde van de meeste rollen hangt een strookje papyrus of perkament, waarop de titel van het boek geschreven is. De bibliothecaris legt juist een rol op haar plaats terug. Een andere rol zien we geopend om gelezen te worden.

Afb. 29. Deze afbeelding verplaatst ons in het vertrek van een leeraar, die aan eenige jongelui onderwijs geeft. De leeraar zoowel als de leerlingen zijn gezeten in gemakkelijke leunstoelen en hebben een geopende rol in de hand. De rol van den leeraar is helaas van het relief afgebroken, maar men kan nog zien, dat hij de handen evenzoo houdt als de rechtsche leerling. Geheel rechts treedt een knaap binnen. Met de rechterhand groet hij; in de linkerhand draagt hij een taschje, wellicht met boekrollen, al is het formaat daarvan kleiner dan dat van de rollen zijner kornuiten. Op de afbeelding is minder goed dan op het relief zelf zichtbaar, dat de knaap keurige rijglaarzen draagt.

Afb. 30. We zien een geleerde bij zijn boekenkast zitten. Uit het geopende kastje heeft hij een rol genomen, waarin hij zit te lezen. Deze afbeelding doet ons duidelijk zien, hoe men het boek hanteerde: met de rechterhand rolde men af, met de linker op. Als het boek uit was, moest men het dus weer geheel terugrollen. De lezer op deze afbeelding is ongeveer midden in het boek bezig, de knaap op de vorige is eerst aan het begin.

Afb. 31. Deze afbeelding stelt ons in staat ons een voorstelling te maken van het boek „verzegeld met zeven zegelen”, waarvan in Openb. 5 : 1 sprake is. We zien hier bovenaan een boek, verzegeld met drie zegels. Het is echter, zooals we zien op de tweede afbeelding, die het verzegelde geschrift van terzijde vertoont, niet dik. Hoe men een oorkonde ook afdoende met één zegel kan sluiten, zien we op de onderste afbeelding. De afgebeelde oorkonden dateeren uit de 3e eeuw vóór Christus.

Afb. 32. Te Rome bevindt zich het forum van Trajanus, het grafmonument van den keizer in den vorm van een zuil. Op die zuil zijn in relief afbeeldingen uit het leven van den keizer aangebracht. Naar één dier tooneelen is de teekening van onze afbeelding gemaakt. We zien den keizer, op een tribune staande, zijn soldaten toespreken. Eenige officieren van zijn staf staan bij hem. Achter hem staat een lictor, die den roedenbundel met de daaruit stekende bijl in de hand houdt, als het symbool van de macht van den veldheer over leven en dood der soldaten. De kleeding der officieren verschilt niet bijzonder veel van die der soldaten. Over het lichaam droeg men een tunica met korte mouwen, die tot boven de knieën reikte. Daarover kwam het harnas en soms de krijgsmantel. Op onze plaat dragen de keizer en zijn beide officieren, maar ook de ruiter rechts vooraan den krijgsmantel. Het is een vierhoekige lap van donkergekleurde wollen stof, die op den rechterschouder door een gesp werd vastgehouden (zie ook afb. 2). De schoenen gelijken op sandalen, die de teenen vrij laten.

Voor de tribune zien we den adelaardrager staan. De zilveren adelaar is het teeken van het legioen. Iedere manipel heeft zijn eigen veldteeken, een stang, waaraan metalen schijven, halve manen en allerlei andere versierselen bevestigd waren. Twee van dergelijke veldteekenen zien

we op onze plaat. Naast den adelaardrager staat een hoornblazer, die een gebogen hoorn over den schouder heeft.

Van de overige soldaten vertoont de zwaargewapende, die vooraan in het midden staat, het gewone type van den Romeinschen legioen-soldaat. In de linkerhand draagt hij het 1,25 M. hooge schild, in de rechterhand de speer. Zijn, ongeveer 60 cM. lange, rechte, tweesnijdende zwaard draagt hij rechts aan een over den linkerschouder hangenden riem. Het is dus niet zoo gemakkelijk voor hem het zwaard te trekken; maar links kan hij het niet dragen vanwege het schild. De ruiter rechts op de plaat is lichter bewapend. Ook heeft hij een kleiner schild, dat ovaal is van vorm. Stijgbeugels en zadels in onzen zin van het woord gebruikte men niet.

Ten slotte lette men op de tenten. Men kan zien, dat ze niet rond, of veelhoekig, maar langwerpig waren; ook is duidelijk waar te nemen, dat zij uit lappen (leder) aaneengenaaid waren.

Afb. 33. We hebben hier een gezicht op het moderne Athene van den Areopagus (115 M. hoog) af. De spitse heuvel op den achtergrond is de 278 M. hooge Lykabettos. Zoo heeft Paulus hem dus kunnen zien.

Afb. 34. Voor de typische redenaarshouding vergelijke men ook afb. 1. De redenaar is gekleed in de tunica, het onderkleed, en daarover heen de toga. Het beeld is gevonden aan het Trasimeensche meer in Italië. Op den zoom onderaan de toga bevindt zich een inscriptie, waaruit we lezen, dat het beeld door de weduwe van den redenaar te zijner eere is opgericht.

Afb. 35. Deze chirurgische instrumenten zijn alle gevonden in de woningen van dokters te Pompeii. Ze zijn natuurlijk eenigszins verroest; maar ze zijn ook al negentienhonderd jaar oud. Wanneer ze weer blinkend zouden zijn, zou de leek niet veel onderscheid zien tusschen het instrumentarium van een modernen dokter en een verzameling als deze. De medicus, die dit plaatje bekijkt, zal ongetwijfeld bepaalde instrumenten herkennen. Toch zijn er ook nog bij, van welke men nog niet heeft kunnen vaststellen, waartoe ze gebruikt werden.

Afb. 36. Dit is een afbeelding van de muurschildering, waarvan op p. 133 sprake is. Zij is gevonden in Pompeii en bevindt zich thans in het museum te Napels. Zooals vaak gebeurde in de oudheid, gaf deze schoolmeester blijkbaar in het openbaar les. Achter de zuilen zien we de voorbijgangers op de markt loopen; eenigen blijven even stilstaan om het tooneel aan te zien. Links staat de schoolmeester. Drie leerlingen zitten heel braaf met hun boekrol geopend voor zich.

Afb. 37. De afbeelding doet ons een deel van den beroemden Appischen weg zien, waarlangs Paulus Rome bereikte. De foto is vooral opgenomen om te laten zien, hoe men in de oudheid langs de wegen de graven aanlegde. Een groot aantal ruïnes van graven is over. Soms waren er zeer groote monumenten op het graf gebouwd.

Afb. 38. We zien hier een ezeltje staan met een houten zadel, dat nog doet denken aan het pakzadel, zooals dat in de oudheid gebruikelijk was. De foto is genomen te Lindos, een stad op het eiland Rhodos.

Afb. 39. Behalve dat het plaatje ons het type van den modernen Kretenzer in zijn nationale dracht doet zien, leert het ons ook hoe hij reist. Zooals hij per ezel naar de stad gaat, deed dat duizenden jaren geleden ook zijn voorvader, al zal die wel niet de parapluie bij zich gehad hebben. Wellicht valt het den lezer op, dat de vader gemakkelijk rijdt, maar dat hij zijn zoon laat loopen. Wees er echter van overtuigd, dat wanneer hij niet zijn zoon, maar zijn vrouw bij zich gehad had, ook zij geloopt zou hebben. Een boer in het Zuiden heeft andere opvattingen van hoffelijkheid en van de positie der vrouw dan wij.

Afb. 40. Deze afbeelding geeft weer een gedeelte van een muurschildering, die gevonden is te Stabiae, een stad aan den voet van den Vesuvius, die tegelijk met Pompeii vergaan is. De schilderij stelt voor een haven in Zuid-Italië. Het wordt niet onwaarschijnlijk geacht, dat we te denken hebben aan de haven van Puteoli, waar Paulus aan wal is gegaan. In ieder geval heeft het havenkwartier van Puteoli er ongeveer zoo uitgezien. We zien steigers of pieren, die zich in zee uitstrekken, allerlei gebouwen, waaronder ongetwijfeld opslagplaatsen. Vooraan ligt een klein rotseiland, waarop een paar hengelaars. Opmerkelijk is het grootte aantal zuilen, waarop een beeld prijkt.

Afb. 41. De fraaie afbeelding van dit schip is gevonden op een sarcofaag te Sidon. Zij geeft een goeden indruk van een Romeinsch handelsschip als dat, waarop Paulus zijn moeilijke reis maakte. Links zien we den voorsteven, rechts den in den vorm van een zwanenhals gebogen achtersteven. Daaronder steekt het roer in het water. Het bevond zich namelijk niet, zooals bij onze schepen, achteraan, maar terzijde. Het had, gelijk men zien kan, den vorm van een grooten roerriem. Vaak had een schip twee roeren, aan weerszijden een. In geval van windstilte of bij het binnenloopen van de haven maakte men gebruik van roerriemen, die in grooten getale door in lange rijen achter elkaar zittende roeiers gehanteerd werden. Groote schepen werden door verscheidene rijen roeiers, op verschillende verdiepingen geplaatst, voortbewogen. Men kan op de afbeelding zien, dat het zeil aan een groote dwarsra bevestigd was, die natuurlijk niet steeds loodrecht op de vaarrichting hing, maar naar gelang van de windrichting om den mast draaide.

Afb. 42. De wagenmenner draagt om de borst een soort van corset, dat hem bij een eventueelen val kan beschermen tegen het breken van zijn ribben. Wat hij in de linkerhand gedragen heeft, is niet meer te zien; waarschijnlijk was het een zweep. In de rechterhand draagt hij den palmtak der overwinning.

Afb. 43. De afgebeelde man draagt een tunica en daaroverheen een paenula of reismantel, met den kap over het hoofd getrokken.

Afb. 44. Het hier afgebeelde theater is dat van Epidauros; het is een van de best bewaard gebleven theaters der oudheid. Het kon op zijn 55 rijen zitplaatsen 14.000 toeschouwers bergen. Vooraan zien we de ronde dansplaats (orchestra); rechts daarvan is het tooneel. Ongeveer zoo moeten we ons de schouwburg te Ephese voorstellen, waarvan in Hand. 19 sprake is; alleen kon die nog meer toeschouwers bevatten.

Afb. 45. Voor sportbeoefenaars is de afgebeelde poort wel een zeer interessante plaats. Door haar zijn eeuwen lang alle deelnemers aan de spelen te Olympia naar het stadion gegaan. Want alleen zij en de leden van de jury betraden door deze poort het terrein. De toeschouwers hadden hier geen toegang; trouwens de poort zou voor de 20.000 menschen, die het stadion kon bevatten, wel wat nauw geweest zijn. Door een 32 M. langen gang bereikte men de startplaats.

Afb. 46. Het afgebeelde stadion (renbaan) bevindt zich te Delphi. Het is ruim 178 M. lang en 26 M. breed. Links zijn 12 rijen zitplaatsen; rechts waren er 6, die nu verdwenen zijn. In het geheel konden daarop 7000 toeschouwers plaats nemen. De overigen moesten zich vergenoegen met een plaats op de helling achter de zitplaatsen of op de rotsen.

Afb. 47. Om een denkbeeld te geven van een amphitheater in de oudheid geven we hier een afbeelding van het waarschijnlijk in het laatst der eerste eeuw gebouwde amphitheater te Verona. Na het Colosseum te Rome is dit het grootste amphitheater. Het kan 25.000 toeschouwers bevatten. De openingen, die men tusschen de rijen zitplaatsen ziet, zijn toegangen, die men van de straat af door middel van trappen bereiken kon. Onze tegenwoordige stadia zijn navolgingen van de amphitheaters der oudheid.

Afb. 48. De afgebeelde poort gaf toegang tot een der markten van Athene. Zij is tot op onzen tijd toe blijven staan. De poort werd gebouwd kort na het jaar 10 vóór Chr. Zij stond er dus reeds ten tijde van Paulus en ongetwijfeld heeft de apostel vaak tusschen haar zuilen door de markt betreden. De vier Dorische zuilen zijn bijna 8 M. hoog en hebben een doorsnede van 1,22 M. Op den top heeft een beeld gestaan van Lucius Caesar, een adoptiefzoon van keizer Augustus, die in het jaar 2 na Chr. gestorven is.

Afb. 49. Van den tempel der godin Artemis te Ephese zijn wel de grondslagen gevonden, maar van den opbouw is weinig over. Toch was dat weinige genoeg om de geleerden in staat te stellen den tempel in den geest te reconstrueeren. Hoe hij er moet hebben uitgezien blijkt uit de teekening van een der hoeken, die de afbeelding doet zien. De

slanke Jonische zuilen zijn aan hun basis van rijk beeldhouwwerk voorzien. Natuurlijk waren ook de architraaf en de frontispice met beeldhouwwerk versierd. Deze tempel was het dus, waarvan Demetrius nabootsingen maakte. Van die nabootsingen geeft afb. 50 waarschijnlijk wel een goeden indruk.

Afb. 50. Het beeld der godin Artemis (Diana) te Ephese (zie afb. 51) werd ook vaak op munten afgebeeld. We zien het hier staan in den tempel, met een onderschrift dat beteekent: „der Ephesiërs”. Voor de beschrijving van het beeld zie men bij afb. 51. Op deze afbeelding lijkt het alsof de godin op twee gelede stokken steunt. Dat is niet zoo. Vaak werd de godin afgebeeld met van beide handen neerhangende linten. Langzamerhand kregen die linten het meer massieve uiterlijk, dat ze ook op deze afbeelding hebben.

Afb. 51. Het oude „uit den hemel gevallen” beeld van Artemis is van hout geweest. Doordat het herhaaldelijk geolied was, had het een zwarte kleur gekregen, maar vanwege de vele versieringen, die men het had omgehangen, waren alleen het hoofd, de handen en de voeten te zien. Van dit beeld nu zijn verscheidene marmeren nabootsingen over, waarvan de afbeelding er een te zien geeft. Het gelaat, de handen en de voeten zijn gevormd uit zwarten steen. De godin heeft op het hoofd een z.g. muurkroon; achter het hoofd zien we de volle maan. Ter weerszijden van het hoofd en ook lager op het de godin nauw omsluitende gewaad zien we gevleugelde stieren en rammen. Op beide armen klimmen leeuwen naar boven. Op den onderrand van het kleed zien we een bij afgebeeld. Dit diertje vormt als het ware het wapen van Ephese; ook de priesteressen van Artemis worden soms als „bijen” aangeduid. Natuurlijk hebben al deze versierselen symbolische beteekenis.

Afb. 52. De afbeelding vertoont de drie fraaie Corinthische zuilen, die over zijn van den tempel van Castor te Rome, en waarvan sprake is op p. 175. Zij staan op het forum. Op den achtergrond de hooge muren van den tempel van Augustus.

Afb. 53. De hier afgebeelde kop van Hermes (dien de Statenvertaling met zijn Latijnschen naam Mercurius noemt), is die van het door den Griekschen beeldhouwer Praxiteles in de 4e eeuw vóór Chr. vervaardigde beeld. Het is gevonden te Olympia en staat daar in het museum. Het is een van de weinige overgebleven beelden der oudheid, die origineel zijn; de meeste beelden zijn nl. reeds in de oudheid gemaakte copieën.

Afb. 54. Dit beeld van Zeus (Juppiter) wordt genoemd de Zeus van Otricoli, omdat het in het Italiaansche stadje Otricoli is gevonden (in 1780).

Afb. 55. Dit is waarschijnlijk de fijnbewerkte kop van den comediedichter Menander, van wien een citaat in het Nieuwe Testament over is (zie p. 179).

Afb. 56. Deze te Ostia gevonden marmeren kop van keizer Trajanus was bestemd om op een romp geplaatst te worden, die afzonderlijk was beeldhouwd. Men kon op die manier een beeld van uiterlijk doen veranderen. Dames lieten ook wel hun portretbuste maken met afneembaren haartooi. Ze konden dan bij verandering der mode hun portret in marmer van een andere coiffure doen voorzien.

Afb. 57. Deze afbeelding van Christus is in een der catacomben aangetroffen. Zij is zeker niet zeer oud; want de oudste voorstellingen teekenen Christus zonder baard, als jongeling. Maar het Christustype dat hier is afgebeeld leeft nog, gelijk de lezer zien kan, tot in onzen tijd in illustraties voort. Het heeft natuurlijk geen waarde voor de vraag, hoe werkelijk het uiterlijk van den Heiland geweest is. Een authentiek portret van Christus hebben we niet.

*

TEKSTREGISTER

Exodus		Jeremia		13 : 6	14
22 : 2	44	13 : 24	14	13 : 46	56
30 : 13	69			13 : 55	105
Leviticus		Ezechiël		14 : 17	25
11 : 22	29	17 : 10	14	14 : 19	29
20 : 2	136	19 : 12	14	14 : 54	16
24 : 14	136			15 : 2	46
Deuteronomium		Amos		15 : 20	46
6 : 11	24	1 : 1	31	15 : 36	29
8 : 7, 8	24			17 : 15	137
13 : 9, 10	136	Zacharia		17 : 24	65, 69
17 : 7	136	14 : 5	31	17 : 27	70
22 : 8	42			18 : 6	28
25 : 3	134	Mattheus		18 : 25	108
Josua		2 : 11	55	18 : 34	108
7 : 26	136	2 : 16	8	20 : 1	79
8 : 29	136	2 : 19	8	20 : 2	67
24 : 13	24	3 : 4	29	20 : 3	75
2 Samuel		4 : 24	137	20 : 12	14
18 : 17	136	5 : 13	27	21 : 7	49
Nehemia		5 : 15	64	21 : 8	49
3 : 3	26	5 : 18	81	21 : 13	71, 128
12 : 39	26	5 : 41	62	21 : 33	22, 23
13 : 16	26	6 : 6	41	22 : 19	68
Psalmen		6 : 19	44, 50	23 : 27	140
119 : 105	79	6 : 27	60	24 : 7	32
Spreuken		7 : 7	41	24 : 14	9
13 : 9	79	7 : 9	28	24 : 17	42
20 : 20	79	7 : 10	28	24 : 41	28
Jesaja		8 : 5	113	24 : 42	108
5 : 2	23	8 : 28	140	24 : 43	44
24 : 18—20	32	9 : 1	47	25 : 4	78
		9 : 2	137	25 : 6	78
		9 : 12	138	25 : 8	78
		9 : 16	51	25 : 14	70, 108
		10 : 9	48	25 : 36	131
		10 : 10	51, 52	26 : 10	68
		10 : 14	16	26 : 26	29
		10 : 27	42	26 : 29	24
		10 : 29	68	26 : 34	74
		11 : 2—4	131	26 : 36	20
		11 : 19	21	26 : 58	39
				27 : 1	79
				27 : 10	105
				27 : 16	126
				27 : 27	114
				27 : 28	56
				27 : 29	154

27 : 32	135
27 : 34	22
27 : 37	135
27 : 38	127
27 : 44	127
27 : 45—50	75
27 : 48	20, 22, 135
27 : 51	32
27 : 54	113
27 : 59	140
27 : 60	140
27 : 66	84
28 : 1	74
28 : 2	32

Markus

2 : 4	47
4 : 21	64
5 : 26	138
6 : 3	105
6 : 8	48
6 : 9	52
6 : 37	67
6 : 38	25
6 : 55	47
9 : 3	50
9 : 42	28
10 : 10	51
11 : 17	71
12 : 1	22
12 : 42	68
13 : 15	42, 74
13 : 34	108
14 : 5	68
14 : 15	42
14 : 32	20
15 : 7	126
15 : 21	135
15 : 23	22
15 : 25	75
15 : 26	135
15 : 27	127
15 : 33	75
15 : 36	20

Lukas

1 : 3	97
1 : 63	83
2 : 1	12
3 : 1	5, 26
3 : 12	143
3 : 13	143

3 : 14	115
4 : 23	138
5 : 19	44
7 : 14	141
7 : 15	141
7 : 36	45
7 : 44	15, 46
7 : 46	19
9 : 13	25
9 : 32	14
9 : 33	14
10 : 4	51
10 : 30	128
10 : 34	18
10 : 35	67
11 : 11	28
11 : 33	64
11 : 38	46
12 : 3	42
12 : 6	68
12 : 36	41, 108
12 : 42	108
12 : 54	15
12 : 55	14, 15
12 : 59	69
13 : 25	41
14 : 2	137
14 : 7—11	45
14 : 34	27
14 : 35	27
15 : 8	67
16 : 1	108
16 : 8	9
16 : 46	128
17 : 31	42
19 : 12	108
19 : 13	70
19 : 20	14
19 : 23	71
20 : 24	5, 68
20 : 25	5
22 : 35	51
22 : 39	20
22 : 41	61
23 : 19	126
23 : 26	135
23 : 32	127
23 : 38	135
23 : 39	127
23 : 44	75
23 : 55	16
24 : 1	79
24 : 13	62, 152
24 : 29	62

24 : 30	29
24 : 33	62

Johannes

1 : 10	9
2 : 6	63
4 : 5	145
4 : 6	75
4 : 52	75
4 : 53	75
5 : 8	47
6 : 1	26
6 : 7	67
6 : 9	25
8 : 7	136
11 : 9	74
11 : 38	140
11 : 44	14, 140
12 : 3	58, 64
13 : 23	46
13 : 25	46
18 : 1	20
18 : 3	79
18 : 10	108
18 : 16	39
18 : 18	16
18 : 40	127
19 : 14	75
19 : 17	135
19 : 18	127
19 : 19	135
19 : 29	20, 135
19 : 30	22
19 : 39	64
20 : 7	14
21 : 1	26
21 : 5	25
21 : 7	48
21 : 9	16, 25

Handelingen

1 : 13	42
1 : 18	70
2 : 9	11
2 : 13	21
2 : 15	75
4 : 31	32
5 : 6	140
5 : 15	47
5 : 21	79, 189
6 : 13	136
6 : 14	136

1 Timotheus		Jakobus		3 : 18	139
2 : 9	49, 55	2 : 11	13	3 : 20	41
3 : 11	190	5 : 2	50	4 : 6	59
5 : 9—11	190			5 : 1	84
6 : 1	109			5 : 8	59
2 Timotheus		1 Petrus		6 : 6	24, 63
2 : 17	137	1 : 1	186	6 : 12	32
4 : 6—8	85	1 : 13	48	8 : 5	32
4 : 8	153	2 : 13—25	109	8 : 11	22
4 : 13	84	3 : 3	49	9 : 21	158
4 : 14	98, 101	5 : 4	154	11 : 13	32
4 : 16	5			11 : 19	32
4 : 17	153	2 Johannes		13 : 18	164
Titus		vs 12	89	14 : 20	62
1 : 12	179			16 : 18	32
Filemon		3 Johannes		16 : 21	64
vs 9	131	vs 2	94	18 : 11—13	54, 55
vs 11	110	vs 13	89	18 : 12	58, 59, 145
vs 16	109			18 : 13	145
vs 19	95	Openbaring		18 : 21	28
		1 : 8	81	18 : 23	158
		1 : 10	188	19 : 12	52
		3 : 1	35	21 : 6	82
		3 : 7	35	21 : 8	159
		3 : 14	36	21 : 16	62
				21 : 17	61
				21 : 19	55
				21 : 20	55
				22 : 13	82
				22 : 15	159

NAAM- EN ZAAKREGISTER

De namen van Jezus en Paulus komen zoo vaak voor, dat het niet noodig was ze in dit register op te nemen.

A

Aankleeden	51
Aanligbed	46
Aanliggen	45 e.v.
Aanspraakvormen	96
Aardbeving	
ten tijde van Uzzia	31 e.v.
te Philippi	32 e.v.
Aardbevingen	31 e.v.
Absinth	22
Achilles, graf van	145
Advocaat	124
Aethiopiërs	10, 11
Agrippa	96, 124
Akrokorinthos	34
Akropolis	120
Alarik, koning der Goten	28, 35
Albinus	195
Alexander de Grootte	52, 167, 168
Alexander de kopersmid	101
Alexandrië	84, 143
Alexandrijnsche schepen	143
Alpha	81 e.v.
Alphabet	81
Alsem	22
Ambachtslieden	98
Ambrosius	87 e.v.
Amphitheater	154 e.v.
Amphora	23
Ananias, de hoogepriester	124
Ananias en Saffira	140
Anthractiet	16
Antiochië	36
Antipatris	147
Apelles	167
Appische weg	148 e.v.
Appius Claudius Caecus	148
Appiusmarkt	149
Apprêteren van stoffen	50
Apsinthos	22
Aquila	104, 184
Aratus	178
Arbeiders, gelijkenis v. d.	67

Architect	105
Areopagus	119 e.v., 157, 166, 178
Ares	120
Artemis	166 e.v.
Artemistempeltjes, zilveren	100, 101
As, Romeinsch munstuk	68
Asfalt	27
Asklepios	35
Assus	28
Athene	117 e.v.
Augustinus	87 e.v.
Augustus, keizer	4, 36
Augustus, titel	96 e.v.
Avondmaal	190
Azijn	22

B

Baar	140
Bankier	71
Barabbas	126 e.v.
Barbaren	11
Bar-Jezus	157
Barnabas	173
Bed	46 e.v.
Begrafenis	140 e.v.
Begrafenisfondsen	99, 116
Bel, aan de voordeur	40
Belasting	69 e.v.
Bende	114
Bewaking van gevangenen	131 e.v.
Bezetenen	137
Bezienswaardigheden	145
Bibliotheek	84
Biblos	83
Binnenkamer	41
Bithynië	186
Boeken	83 e.v.
Boekentasch	85 e.v.
Boekrol	83
Boksen	154
Booze oog	159
Boter	19

Bovenkleed	48 e.v.
Braspenning	66
Briefverkeer	92
Briefvorm	94
Briefwisseling van Plinius en Trajanus	186 e.v.
Brillen	139
Brood	28 e.v.
Burgerrecht, Romeinsch . .	114, 134

C

Caesarea	146 e.v.
Caligula, keizer	5
Candace	12, 86
Caracalla, keizer	134
Cassius Dio	185
Castor en Pollux	143, 174 e.v.
Cenchreën	34
Centrale verwarming	16
Centurio	112 e.v.
Ceremoniemeester	63
China	58
Chrestus of Christus	183 e.v.
Christenvervolging	182, 191
Cijfersysteem	162
Cilicië	178
Claudius, keizer	5, 114, 185
Claudius Lysias	93, 97, 113, 114 e.v.
Cleanthes	179
Cnidus	138
Cohorte	112 e.v.
Colosse	36, 110
Colosseum	155
Comedie	156
Constantijn de Grootte . . .	52, 134
Corinthe	33 e.v.
Cornelius, hoofdman over honderd	40, 113, 146
Cornelius Tacitus	182 e.v.
Cos	138
Creta	144
Cyprus	36, 102

D

Dag des Heeren	188 e.v.
Dagloon	67
Daken	42
Demetrius	55, 99 e.v., 155, 168
Democritus	165
Demonen	157
Denarius	66 e.v.
Diadeem	52

Diana	166 e.v.
Dictceeren van brieven . . .	95
Didrachme	69
Dierencultus	177
Dike	176
Diocletianus, keizer	90
Dionysius, de Areopagiet . . .	121
Dionysius Exiguus	7
Dioscuren	143, 174 e.v.
Dokters	138
Domitianus, keizer	148, 191
Doodenbezweering	158
Doode Zee	26 e.v.
Drachme	66 e.v.
Drie Taveernen, de	150
Duit	69
Dysenterie	137

E

Econoom	108
Edelsteen	55
Eetgewoonten	46
Egyptenaar	129
El	60
Elymas	157
Emmaus	62, 152
Ephese 121, 122, 152, 155, 159, 166 e.v.	
Ephesische teekens	160
Epimenides	180
Eusebius	195
Eutychus	43
Ezel	142

F

Felix	93, 97, 116, 124
Festus	96, 97, 195
Fiool	59
Flatwoningen	38
Flavia Domitilla	191
Flavius Clemens	191
Flavius Josephus	129, 194 e.v.
Flavius Zeuxis	145

G

Gaarkeukens	39
Galilea	37
Gangraena	138
Ganzepen	89
Geboortejaar van Jezus . . .	7
Geeselen	133
Geld	65 e.v.

Geldbank te Ephese	168
Geldwisselaars	71 e.v.
Geneeskunde	138
Genesareth, het meer	26
Geraakten	137
Getalwaarde van woorden	163 e.v.
Gevangenis	130 e.v.
Gewicht	64
Glas	59
Glasruiten	42 e.v.
Goten	166
Goudmijnen	55
Graven	140
Groetenis	94

H

Hadrianus, keizer	149
Handenarbeid	98
Hardop lezen	86 e.v.
Heer, gebruik v. h. woord	96
Helena	174
Hephaestus, tempel van	121
Herbergen	142
Hermes	172 e.v.
Herodes, koning	7
Herodes Antipas, viervorst	26
Herostratus	167
Hierapolis	145
Hippocrates	138
Hoeden	52, 142
Hof	39
Hofmeester	63
Hogarth, archaeoloog	168 e.v.
Honing	29 e.v.
Hoofdman over honderd	112 e.v.
Houtskolen	17
Hoveling, te Kapernaüm	75
Huurkazerne	38

I

Inbrekers	44
Inenting	20
Inhoudsmaten	63 e.v.
Inkt	90
Inktkoker	90
Interpunctie	88
Intrest	71
Isopsepha	162 e.v.

J

Jacobus, de broeder des Heeren	195
Jeruzalem	37, 39, 42, 146, 152

Jodenverdrijving	184 e.v.
Johannes, de discipel	46
Johannes, de Dooper	131
Jona	14
Joppe	40, 102, 146
Jota	81
Jozef	105
Julia, keizerin	68
Julius Caesar	55, 82, 112
Juppiter	171 e.v.

K

Kaars	78
Kadetjes	29
Kajafas, huis van	39
Kamerling, de Moorsche	86
Kamers	41
Kanker	137 e.v.
Kapernaüm	113
Karel de Groote	8
Kenchreai	34
Kloppen (aan de poort)	41
Kolen	16 e.v.
Koperbewerking	102
Kopermijnen	55, 102
Korenmaat	64
Krans	153 e.v.
Krant	82
Kretenzen	179 e.v.
Kristal	59
Kruis van den Heiland	134 e.v.
Kruisdood	134

L

Lamp	77
Lantaren	77
Laodicea	36
Lazarus, graf van	140
Leda	174
Lederbewerking	103
Leerlooierij	103
Legioen, indeeling van een	112
Lengtematen	60 e.v.
Leonardo da Vinci	45
Lepton	69
Leugenachtigheid der Kretenzen	180
Levensverzekering, onderlinge	116
Lezen	86 e.v.
Lijfgarde, keizerlijke	132
Logies	143
Loopbaan	152
Loupe	139

Luxe-artikelen	54
Lydië	35
Lysias	98, 97, 113, 114 e.v.
Lystra	172 e.v.

M

Maagden, de wijze en dwaze	77
Maatje	63
Machine	98
Majesteit, zijne	96
Malchus	108
Malta	11, 137, 143, 144, 175, 176
Markt	117 e.v.
Maximuntarief	90
Memnon	145
Menander	156, 179
Mercurius	171 e.v.
Messalina, keizerin	114
Messina	31
Metreet	63
Mijl	62
Minnedranken	158
Mithras	163
Mode	49
Molen	28 e.v.
Molensteen	28
Moordenaars	126 e.v.
Mot	50
Musschen, als spijs	68
Mussolini	149
Muuropschriften	164
Mysteriegodsdiensden	119

N

Nachtindeeling	73 e.v.
Nachtwaken	73
Nain	141
Nardus	58, 64, 68
Nero, keizer 5, 12, 163, 165, 182, 191, 195	
Nijl	89

O

Oikoumenè	7
Oleaster	20
Olijfboom	18
Olijfolie	18 e.v., 77
Olympiadenrekening	5 e.v.
Omega	81
Onderkleed	48
Onesimus	109, 110

Oogartsen	139
Oogenzaalf	139
Oogontsteking	139
Oort	69
Oorgeld	71
Oppersaal	42
Origenes	195
Orkest	155
Orosius	184 e.v.
Overste	114
Ovidius	171

P

Paedagoog	110, 111
Palestina	145
Papier	82 e.v.
Papyrus	83 e.v.
Parels	55 e.v.
Parfumerieën	58
Parthen	10, 11
Pen	89
Pennemes	89
Penning	66 e.v.
Penning, de verloren	67
Penningske	68
Pergamum	164
Perzische staatspost	92
Petrus	39, 40, 51, 132, 146
Pharmakon	158
Philadelphia	35 e.v.
Philemon	93, 109, 110
Philemon en Baucis	171 e.v.
Philippi	133
Philosophen	122
Philosophenscholen	121
Phoenicië	36
Plinius, Romeinsch schrijver	23
Plinius Secundus, Stadhouders 186 e.v.	
Plombeeren van tanden	138
Pompeii	103, 164
Pond, gewicht	64
Pond, geldswaarde	70
Pontius Pilatus	7, 182, 183
Pontijnsche moerassen	149
Poppaea, keizerin	194
Poststations	93
Postverkeer	92 e.v.
Potscherven	83
Pottebakker	105
Praefect	113, 114
Praetorium	132
Praxiteles	167
Predikers, reizende	145

Priscilla	184
Propagandisten	145
Ptolemaeën	92
Publius	137
Purperbereiding	56 e.v.
Purperen mantels	56
Purperfabrieken	56
Puteoli	143, 144, 147 e.v., 175
Pytheas	10

Q

Quadrans	69
--------------------	----

R

Reisfondsen	99
Reisgidsen	142
Reismantel	84
Reizen van Paulus	150
Renbaan	152
Rhegium	144
Rhetoren	121, 123 e.v.
Rhode	40, 41, 108
Rijtuigen	142
Rivieren	143
Rome	144
Roode loop	137
Roovers	127 e.v.

S

Salamis op Cyprus	27, 36
Samaritaan, de barmhartige	18, 19, 67, 128
Samaritaansche vrouw	75
Sandalen	51
Sanhedrin	124
Sardes	35
Sceva, de zonen van	160
Schatpenning	68
Scheepsmolens	28
Schipbreukelingen	143
Schoenen	51
School	121 e.v.
Schouwburg	155
Schrijftafeltje	83
Scirocco	14
Scythen	10, 11
Secretaris van Ephese	168
Sidon	36
Sierra Morena	102
Siësta	122
Sikkel, muntstuk	69

Silas	133
Simon de lederbereider	102
Simon de toovenaar	157
Sint Elmsvuur	175
Sinuessa	148
Slaven, soorten van	108
Slavernij	107
Societeiten	118
Sokrates	130
Soldaten	115
Soldij	115 e.v.
Soloi	178
Soter	174
Spaarkassen	99, 116
Sponzenvisserij	19
Sprinkhanen, eetbare	29
Spijziging, wonderbare	67
Staatspost	92 e.v.
Stadie	62
Stadion	152
Stalen pen	89
Stater	70
Steeniging	135
Steenworp	61
Stephanus	49
Stof op de wegen	15
Stok, blok	133
Straatpredikers	119
Straatverlichting	79
Strabo	7
Straten	42
Stijlgevoel	88
Suetonius	163, 183 e.v.
Suiker	30
Synagoge te Corinthe	34
Syrië	36

T

Tacitus	182 e.v.
Talent, gewicht	64
Talent, munteenheid	70
Tarichea	26
Tarracina	149
Tarsus	150
Tempel van Artemis	166 e.v.
Tent	104
Tentenmaker	104
Tertius	95
Tertullus	97, 124
Tetradrachme	70
Theater	155
Themis	176
Theophilus	97

Tiberias, stad	26, 36, 68
Tiberius, keizer	5
Tijdrekening	5 e.v.
Timmerman	105
Titulatuur	96
Toerisme	145
Tooneelpoëzie	156
Toovenarij	157
Tooverboeken	67, 159
Tooverinkt	91
Tooverwoorden	159 e.v., 163
Trajanus, keizer	149, 186 e.v., 193
Trekschuiten	149
Tres Tabernae	150
Tribuun	113 e.v.
Troas	28, 43, 78
Tuchtmeester	110
Tweelingen, Sterrenbeeld	176
Tyrannus	121 e.v.
Tyrus	36, 57, 69

U

Uithuizigheid	41
Uitwisschaarheid van inkt	90
Uurindeeling	72 e.v.
Uurwerken	72

V

Vaarwel	94 e.v.
Vadem	61
Vakverenigingen	99
Varro, tijdrekening van	6
Venijngeving	158
Vensters	42
Verheerlijking op den berg	14
Verkeersmoeilijkheden	42
Vespasianus, keizer	155, 194
Via Appia	148 e.v.
Visch	25 e.v.
Vischmarkt	26
Vischpoort	26

Vitruvius	105
Voetwassching	15
Voller	50
Vooraanzittingen	45
Voortvluchtige slaven	109
Vrouwenkleeding	49

W

Wasschen van kleeren	50
Wateruurwerken	72
Wedloop	153
Wedstrijden	154
Wereld, het begrip	9
Wijn	20 e.v.
Wijnexport	23
Wijngaard	22 e.v.
Wijnzuiper	21
Windmolens	29
Winkels	118
Wisselaars	71 e.v.
Wood, archaeoloog	166 e.v.
Wraak, godin	176

IJ

IJzermijnen	55
-----------------------	----

Z

Zakzonnewijzers	72
Zeevaart	143 e.v.
Zegels	84
Zeshonderdzesenzestig	164 e.v.
Zeus	172 e.v., 178
Ziekten	137
Zilverbewerking	100
Zilvermijnen	55, 101
Zilversmiden	99 e.v.
Zonnewijzers	72
Zout	27
Zoutwinning	27 e.v.
Zijde	57
Zijdeworm	58

INHOUD

Woord vooraf	I
I. Wanneer?	3
II. Waar?	9
III. Warmte en koude	13
IV. Olie en wijn	18
V. Brood en visch	25
VI. Aardbevingen	31
VII. Woningen, daken, vensters en inbrekers .	38
VIII. Eten en slapen	45
IX. Kleeren, schoenen en hoeden	48
X. Weelde-artikelen	54
XI. Maat en gewicht	60
XII. Geld en waarde van geld	65
XIII. Uren van dag en nacht	72
XIV. Verlichting	77
XV. Boeken, lezen en schrijven	81
XVI. Brieven en titulatuur	92
XVII. Ambachtslieden	98
XVIII. Slaven en paedagogen	107
XIX. Officieren en soldaten	112
XX. Redenaars op markten en in scholen . .	117
XXI. Moordenaars en roovers	126
XXII. Gevangenis en doodstraf	130
XXIII. Ziekte en begrafenis	137
XXIV. Reizen en trekken in Paulus' dagen . .	142
XXV. Stadion en theater	152
XXVI. Toovenarij	157

XXVII.	Isopsepha en het getal 666	162
XXVIII.	Heidensche goden	166
XXIX.	Heidensche versregels in het Nieuwe Testament	178
XXX.	Wat zeggen heidensche schrijvers over Christus en de Christenen?	181
	Toelichting op de illustraties	197
	Tekstregister	209
	Naam- en Zaakregister	213

*

BS2375 .S5

Sizoo, Alexander, 1889-
De antieke wereld en het Nieuwe Testame

BS Sizoo, Alexander, 1889-
2375 De antieke wereld en het Nieuwe Testament.
S5 Kampen, J.H. Kok [1946?]
220p. illus. 25cm.

1. Bible. N.T.--Criticism, interpretation,
etc. I. Title.

CCSC/mmb

A17282

